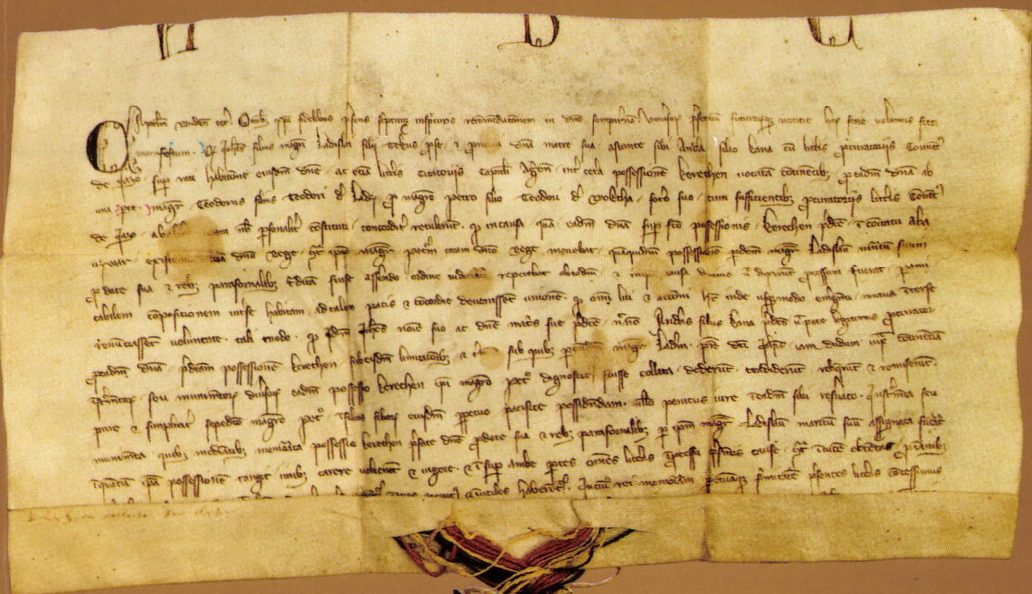

F O N S

VII. évfolyam

2000.1.szám

A TÖRTÉNETI FORRÁSOK KIADÁSÁNAK MÓDSZERTANI KÉRDÉSEI

Lapunkat támogatták:
Budapest Főváros Levéltára
Soros Alapítvány

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
Nemzeti Kulturális Alapprogram Levéltári Szakkollégium

*

A borítót tervezte
Katona László

*

A címlapon:

A budai képtalan oklevele 1300-ból.
Budapest Főváros Levéltára
XV. 5. Mohács előtti oklevelek gyűjteménye 1. sz.

*

Felelős kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány
Szedte és nyomta a Budapest Főváros Levéltára Nyomdája
Felelős vezető: Pesti Márta
ISSN 1217-8020
ISBN 963 7323 25 2

F O N S

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

VII. évfolyam

2000. 1. szám

A történeti források kiadásának módszertani kérdései

Szerkesztette

Kenyeres István

Az 1999. december 8-án tartott

Budapest Főváros Levéltára
Fons
Magyar Történelmi Társulat

által szervezett Levéltári Nap előadásai

Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)
Lapinformációk

Alapítás: A folyóiratot 1993-ban alapította a Levéltáros Hallgatók Egyesülete és a Szentpétery Imre Tudományos Diákkör (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék).

Első évfolyam: 1994

Megjelenés: Évente három alkalommal (számonként 7,5-9 ív), külön füzetben éves összeített tartalomjegyzékkel, hely- és névmutatóval.

Publikációs kör: A történelem segédtudományai, forrásfeldolgozások, forrásközlések, illetve ezekben a témákban módszertani kérdések, könyvismertetések, műhelybeszámolók.

Cél: A történeti segédtudományok, a források feldolgozása, ismertetése és népszerűsítése a széles olvasóközönség számára, valamint a szakterület kutatói részére.

Kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 1053 Budapest, Bihari János u. 18. II/16. Az Alapítvány Kuratóriumának elnöke: OBORNI TERÉZ, titkára: KERTÉSZ BOTOND.

Szerkesztőség: KENYERES ISTVÁN főszerkesztő. DRESKA GÁBOR, SARUSI KISS BÉLA, SIPOS ANDRÁS szerkesztők. *Székhely:* Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék.

Postacím: Fons Szerkesztőség, 1088 Múzeum krt. 6-8.

E-mail: kenyeri@bparchiv.hu, dgi@osiris.elte.hu
siposa@bparchiv.hu, sarusikb@bparchiv.hu

Honlap: www.c3.hu/~fons

Recenziók: A publikációs körbe tartozó kiadványok recenziós példányait a szerkesztőség címén várjuk (ismertetési kötelezettség nélkül).

Kéziratok: A folyóirat számára készített kéziratokat 3,5"-es lemezen, a Word for Windows (WfW) valamely változatán kérjük benyújtani. A kéziratok formai követelményeit a hátsó borítón, a jegyzetelés szabályait a Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. oldalain foglaltuk össze, kérjük szerzőinket, hogy az ott leírtakat alkalmazzák.

A megjelent cikkek tartalmáért a szerzők felelnek, címük a szerkesztőségben. A Fons másodközlésre nem vállalkozik. Újrakiadás csak a szerkesztőség engedélyével történhet. Kéziratokat és lemezeket nem őrünk meg és nem küldünk vissza.

Különlenyomat: A szerzők 50 különlenyomatot kapnak, további példányok a szerzői díj terhére kérhetők, legkésőbb az első korrektúra visszaküldésével egyidőben.

Korábbi számok: Korlátozott számban beszerezhetők a szerkesztőség címén.

Terjeszti: Budapest Főváros Levéltára, 1052 Budapest, Városház u. 9–11. tel.:317-4267

ELŐSZÓ

Nehéz helyzetben van a történész és/vagy levéltáros, legyen még „szárnyait próbálgató” végzős egyetemista, vagy már biztosabb alapokkal rendelkező PhD-hallgató, sok éves szakmai tapasztalattal felvértezett kutató vagy gyakorló levéltáros, amennyiben történeti forrásokat szeretne kiadni: milyen módon publikálja a már összegyűjtött, feldolgozott, publikálásra előkészített forrásokat? A forrásközreadó azért is van nehéz helyzetben, mert a jószerével egyetlen, ugyanakkor alapján máig sem elavult forráskiadási szabályzat mintegy 80 éve látott napvilágot a Magyar Történelmi Társulat jóvoltából. Az azóta eltelt nyolc évtizedben születtek ugyan egyes részterületekre vonatkozó forráskiadási szabályzatok, azonban az 1920-ban kiadott szabályzat felfrissítése, mai viszonyokhoz igazítása a magyar történettudomány régi adóssága.

Különösen aktuális a kérdés felvetése a jelenlegi helyzetben, amikor egymást érik/érték a nevezetes évfordulók, így a honfoglalás ezeregyszázadik, az 1848/49-es forradalom és szabadságharc százötvenedik, a magyar államalapítás ezredik évfordulója, amelyek számos forrásközlésre adtak/adnak alkalmat. Ugyanakkor általánosságban is elmondható, hogy az utóbbi évtizedekhez képest örömdetesen gyarapodott a forráskiadások száma, és egyre nagyobb tudományos megbecsülés övez egy-egy kítűnő forráspublikációt. Nem csupán a szakma, hanem a tágabb, a történelem iránt érdeklődő közönség figyelmét is gyakrabban kelti fel egy-egy forráskiadvány. Akár úgy is fogalmazhatnánk, hogy a forráskiadás újabb reneszánszát éli.

A forráskiadás mikéntje, módszertani kérdései a történészek mellett különösen a levéltáros szakmát állítják kihívás elé, hiszen a legtöbb forráskiadványt a forrásanyaggal közvetlen kapcsolatban lévő, azt legjobban ismerő levéltárosok készítik, illetve levéltárak adják ki.

A Fons című folyóirat, amelynek fő profiljává már az 1994-es induláskor is a szakszerű forráspublikációk közlését tette, hasonló gondokkal, problémákkal küszködött/küszködik. Éppen a fenti okok miatt határozta el a Szerkesztőség 1998-ban, hogy konferenciát szervez a hazai forráskiadás módszertani kérdéseiről, távlati célként pedig forráskiadási ajánlás(ok) megalkotását tűzte ki célul. Sikerült előadónak megnyernünk a forráskiadás területén szakmai tekintélynek örvendő történész kollégákat, egyetemi oktatókat, levéltárosokat. Az előkészítésbe igye-

keztünk a forráskiadással foglalkozó személyek, műhelyek minél szélesebb körét bevonni. A forráskiadás módszertani kérdéseit tekintve több féle korszakolást, felosztást is el lehet képzelni, Szerkesztőségünk úgy döntött — és ez szubjektív döntés volt — hogy a magyarországi források nyelve felől, illetve korszakok szerint közelíti meg a problémát. Így a Tisztelt Olvasó három nagyobb egységet talál a kötetben: a középkori, a kora újkori — újkori és a legújabb kori forráskiadás problematikájával foglalkozó egységeket, ezen belül pedig a latin, a német és a magyar nyelven írt források kiadásáról szóló előadások, illetve korreferátumok találhatóak. Az utolsó egységénél, a XIX. század második felében keletkezett, illetve a XX. századi források kiadásánál már nem tartottuk ésszerűnek a nyelvek szerinti tagolást, hiszen ebben a korszakban már nem a források nyelve a meghatározó.

Első lépésben az előadókat felkértük arra, hogy — a hazai tudományos konferenciákhoz képest kicsit szokatlan módon (és ezért a „szemtelenségért” utólag is elnézésüket kérjük) — még a konferencia megrendezése előtt legalább két-három hónappal adják le előadásuk szövegét, hiszen a forráskiadás módszertana olyan kérdéskör, amely alaposabb elmélyedést igényel a tárgy iránt érdeklődők részéről. Így kívántuk biztosítani, hogy a vitában részt venni szándékozók előre tájékozódni tudjanak a konferencia anyagáról. A vitaanyagokat megküldtük egyetemi tanszéknek, kutatóintézeteknek, levéltáraknak, valamint a forráskiadás területén jártas történészeknek, levéltárosoknak, a szövegek ezen kívül az interneten is olvashatóak voltak. A szakmai vita kezdeményezése érdekében pedig az elkészült vitaanyagokhoz korreferenseket kértünk fel. A szervezés részleteibe azért avatjuk be a Tisztelt Olvasót, mert korántsem tekintjük ezt a konferenciát a kérdéskör lezárásának. Inkább egyfajta figyelemfelkeltésnek szánjuk, abban a reményben, hogy hasonló szakmai rendezvényekre a közeljövőben másutt is sor fog kerülni, és talán nem haszontalan, ha a majdani rendezők hasznosítani tudják tapasztalatainkat.

A konferencia elsődleges célja nem a forráskiadási szabályzat(ok) megalkotása volt, hiszen ez túlnő egy szakmai folyóirat keretein, hanem az, hogy felhívja a figyelmet az évtizedek óta felhalmozódott problémákra, egyúttal megtegye az első, igaz szerény lépéseket a közös munka, a közös gondolkodás irányába. A konferencia, és ezt külön is hangsúlyozni kell, nem arra keresett választ, hogy Magyarországon, a harmadik évezred küszöbén *mit* kell, hanem arra, hogy *hogyan* kell forrásokot szakszerűen, a tudományos és a tágabb közönség számára kiadni.

A szervezőmunka során a Szerkesztőség nagyszerű partnerekre talált a Magyar Történelmi Társulatban és Budapest Főváros Levéltárában. Külön öröm számunkra, hogy a Magyar Történelmi Társulat, amelynek elnöke, Kosáry Domokos melegen támogatta kezdeményezésünket, csatlakozott a konferencia szervezéséhez, hiszen a Társulatnak a hazai forráskiadásban játszott szerepe elvitathatatlan, szakmai tekinté-

lye pedig megfelelő alapot biztosít a további hasonló kezdeményezéseknek is. Budapest Főváros Levéltára a hazai levéltárak „képviselésében” csatlakozott a konferencia-szervezőkhöz, hiszen éppen a levéltárak azok az intézmények, amelyeknek a forráskiadási tevékenysége — öröndetes módon — az utóbbi években jelentősen kiszélesedett, és e tevékenységük során a legtöbb problémával kell szembenéznük. Budapest Főváros Levéltára, amely korábban is jelentős mértékben támogatta lapunkat, felvállalta, hogy az 1999. évi Levéltári nap keretében a Történelmi Társulattal és a Fons-szal közösen megszervezi a konferenciát. A konferencia megrendezésére Gecsényi Lajos a Magyar Történelmi Társulat ügyvezető alelnöke, egyúttal a Magyar Országos Levéltár főigazgatója, illetve Á. Varga László Budapest Főváros Levéltárának főigazgatója elnökletével 1999. december 8-án került sor.

Külön meg kell köszönnünk a Nemzeti Kulturális Alapprogram Levéltári Kolégiumának támogatását, ami nélkül valóban nem jöhetett volna létre ez a konferencia, illetve annak anyaga nem kerülhetne most a Tisztelt Olvasó kezébe.

Kérjük, hogy úgy olvassák a Fons jelen számát, hogy ne tekintsék az előadók, korreferensek és a vitában résztvevők gondolatait lezárt egységnek, a kérdés megoldásának. Az itt olvasott véleményekkel szálljanak vitába, fejtsék ki Önök is véleményüket, a Fons folyóirat készséggel ad teret újabb szakmai vitáknak!

Csak az első lépéseket tettük meg, most Önökön a sor!

A Szerkesztőség

TRINGLI ISTVÁN

KÖZÉPKORI OKLEVELEK KIADÁSÁNAK PROBLÉMÁI

Mi a kiadás?

A modern kiadások létrejöttét két technikai–szellemi teljesítmény tette lehetővé: a könyvnyomtatás és a kritikai forrásfeldolgozás — történeti tárgyú források esetében a kritikai történetírás — létrejötte. E megállapítás nem egyszerűen egy stúdium kötelező történeti bevezető mondata. Kiadás ma sem képzelhető el sokszorosítótechnikai eljárás (a könyvnyomtatás mellett ma már teljes jogúnak számít a digitális adathordozókon történő terjesztés) és a kiadandó szöveg kritikai feldolgozása nélkül. Ha e két alkotóelem bármelyike is hiányzik, nem beszélhetünk igazi kiadásról.

Ennek megfelelően pl. Hevenesi Gábor és Kaprinai István kéziratos forrásgyűjteménye nem kiadás, mint ahogy a humanista auktor-kiadások is legfeljebb kinyomtatásnak nevezhetők, kiadásnak aligha. Ugyanígy nem több kinyomtatásnál az elsőként „kiadott” nem elbeszélő magyar történeti forrás, a Váradi regisztrum 1550-ös közlése sem.

A kritikai történetírás nem egyik napról a másikra született meg, maguknak a szövegközléseknek is igen nagy szerepük volt abban, hogy a kritikai szellem érvényesülhetett a történelmi jelenségek vizsgálatánál. Így a kritikai kiadások létrejöttének még pontos évszázadát is nehéz meghatározni: valamikor a XVII. század végén kezdődött ez az eljárás. Már több száz kötetnyi történeti forrás jelent meg nyomtatásban, amikor forrásközlés elveit először megpróbálták meghatározni. A kiadási szabályokra is áll az, ami majd minden szabályra igaz: a szokások messze megelőzték a szabályokat, a szabályok pedig e szokásokból nőttek ki. Így van ez a mai napig is: a különböző országok, iskolákhoz tartozó vállalkozások mind saját kiadási elvek szerint dolgoznak. Tökéletes egységesítésük lehetetlen és teljességgel felesleges is volna. Miért? Azért mert a kiadás maga is történeti stúdium, mégpedig a kritikai történetírás több száz éves folyamatának része. Ahogy változik a kritikai szellem, ahogy új utakat, új forrásokat keresnek a kutatók, úgy változnak a kiadási elvek is. A forráskiadási szabályzat így aztán nem vonhatja ki magát bármely másik szabályzat sorsa alól: igaz ugyan, hogy a jövő számára készítik, de a múlt tapasztalatainak a jelenben levont következtetései alapján. Az ilyen szabályzat legfeljebb csak a közeljövő számára lehet mérce. Ráadásul a források maguk is

olyan sokszínűek, hogy nem kell feltétlenül a legextrémebb kivételekre gondolni ahhoz, hogy teljesen egységes szabályzat alkalmazhatatlan legyen rájuk.

A szövegkiadás valójában nagyon is gyakorlatias munka. Igen jellemző, hogy a túlnyomórészt oktatási célra készült, különféle „Bevezetés” című, elsősorban a középkori segédtudományokkal foglalkozó, több nyelvre lefordított, Európában legelterjedtebb könyvek már évtizedek óta nem közlik az ún. átírási szabályokat.¹ A híresebb „Bevezetés”-ek közül utójára ezt Heinz Quirin műve tette.²

A különböző kiadási szokások nem jelentették azt, hogy ne jelentkezett volna nagyon korán a konszenzusra való törekvés. A múlt század közepétől fogva a kiadási elvek váltakozásait már nemcsak egy-egy forráskiadás végigolvasásakor, a gyakorlatból leszűrve lehetett megállapítani, hanem ettől kezdve sorra jelentek meg hosszabb- rövidebb értekezések, amelyek programszerűen próbálták a kiadási módszereket megfogalmazni.

A forráskiadási elvekkel foglalkozó munkák elején mindmáig a leggyakrabban idézett név Karl Lachmanné (1793–1851), aki széleskörű kiadói tevékenysége (az Újtestamentumtól kezdve a Nibelung-éneken át Lessingig tartott a sor) során fejlesztette ki módszerét.³ A lachmanni módszerre sokan hivatkoztak, fejtegetéseit valószínűleg annál kevesebben olvasták. Ez egyértelműen kiderül abból a tényből, hogy a kézikönyvek nagy része a Lachmann-féle metódus bemutatásakor a recenzió és az emendáció kettősségét emlegeti. Lachmann valójában három fokozatot javasolt a kiadók számára. E fokozatokat (*gradus*) szerinte mindenféle szöveg kiadásának végig kell járnia: a recenzióé, az emendációé és az eredeti szöveg feltárását (*detectio originis*). A recenzió során meg kell állapítani a szöveg hagyományozódásának folyamatát, a szövegvariánsok egymáshoz való viszonyát és meg kell találni az összveget, az archetípust. Az ezt követő emendáció során a szövegromlásokat kell kigyomlálni és a szöveget kell kijavítani. A harmadik fázisban következne a szöveg szerzőjének és a mű keletkezésének kikutatása.⁴ A korszerű forráskiadás első elméleti alapvetése hagyományt teremtett. Ha végigpillantunk a

1 *Kira Paul*: Einführung in die Geschichtswissenschaft. Berlin, 1952.² (Sammlung Göschen 270.) *Caenegem, R. C. van-Ganshof, F. L.*: Kurze Quellenkunde des westeuropäischen Mittelalters. Eine typologische, historische und bibliographische Einführung. Göttingen, 1964; *Brandt, A.*: Werkzeug des Historikers. Eine Einführung in die historischen Hilfswissenschaften. Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz, 1966.⁴

2 *Bauer, Wilhelm*: Einführung in das Studium der Geschichte. Tübingen, 1921.; *Quirin, Heinz*: Einführung in das Studium der mittelalterlichen Geschichte. Stuttgart, 1985.⁴

3 *Weigel, Harald*: Nur was du nie gesehn wird ewig dauern. Carl Lachmann und die Entstehung der wissenschaftlichen Edition. Freiburg in Breisgau, 1989.

4 *Novum Testamentum graece et latine*. Berlin, 1842. I. köt. III. p.

középkori forráskiadással foglalkozó irodalmon, gyorsan megállapíthatjuk, hogy a tanulmányok nagy része csak egészen rövid terjedelemben foglalkozik gyakorlati kérdésekkel, sokkal inkább elméleti problémákat fejtegetnek.⁵ A recenzió, az emendáció és az eredeti feltárása ma is hozzátartozik a források nagy részének kiadásához. Manapság már mégis inkább Lachmann módszerének elfelejtését tanácsolják, mondván, elképzelései csak a XIX. század közepének történetiszemléleti kontextusában állják meg helyüket, ráadásul ott is csak bizonyos forrástípusokra alkalmazva. Franciaországban nem is vették át a lachmanni módszert, mivel ott jobban ragaszkodtak a kéziratok szövegéhez.

A forráskiadás módszertana az ókori források kiadása során fejlődött ki. Különösen a latin nyelvű szövegek kiadásakor használatos eljárásokon ismerhető fel az, hogy ezek a módszerek az ókori szerzők kiadására lettek kitalálva és az ókortudomány kérdéseire akarnak választ találni. Az egységesülés azonban még az ókori forráskiadás esetében csak a századfordulóra érett be. Az első általánosan elfogadott, összefoglaló kiadástechnikai kérdéseket feldolgozó mű Otto Stählin könyve volt.⁶ A lachmanni módszer és egyáltalán az ókorász eljárások a középkori források egyik legfontosabb csoportjára, az oklevelekre alig voltak alkalmazhatók. A forráskiadásban az oklevél- és a feliratkiadás tett szert a legnagyobb önállóságra, magyarán ez a két ág függetlenedett legjobban az elsősorban antik irodalmi elbeszélőkre kidolgozott módszerektől.⁷ Jellemző módon a Monumenta Germaniae Historica (MGH) sorozatai közül csak az oklevelek közlésére alakultak ki sajátos szabályok, más forrástípusok esetében többé-kevésbé mindmáig megtartották a lachmanni elveket.⁸

5 Az erről szóló irodalom — vitacikkek és szabályzatok — legteljesebb összefoglalása: *Gauert, Adolf*: Quellenkunde nach philologisch-historischen Methode. In: *Dahlmann—Waitz*: Quellenkunde der deutschen Geschichte. Stuttgart, 1969. Bd. 1. Abschnitt 24.¹⁰

6 *Stählin, Otto*: Editionstechnik. Leipzig, 1914.²

7 A feliratkiadáson természetesen az ókori epigráfia értendő, ehhez képest az önálló középkori és korai újkorai epigráfia mindmáig gyermekcipőben jár. A középkori feliratok kiadására ld. *Koch, Walter*: Zur Technik der Transkription von Inschriften des Mittelalters und der Neuzeit. In: Mitteilungen für Österreichische Geschichtsforschung (= MiÖG), 80. (1972) és *Weber, Ekkehard*: Warum nicht das Leidner Klammersystem? In: MiÖG, 81. (1973); valamint *Kloos, Rudolf M.*: Einführung in die Epigraphik des Mittelalters und der frühen Neuzeit. Darmstadt, 1992.² 92–95. p.

8 *Fuhrmann, Horst*: Über Ziel und Aussehen von Texteditionen. In: Mittelalterliche Textüberlieferung und ihre kritische Aufarbeitung. Beiträge der Monumenta Germaniae Historica zum 31. Deutschen Historikertag Mannheim 1976. München, 1976. 21. p. *Uő.*: Überlegungen eines Editors. In: Hödl, Ludwig—Wuttke, Dieter (Hrsg.): Probleme der Edition Mittel- und Neulateinischer Texte. Hrsg.: Boppard, 1978. A kötetben kiadott előadások Fuhrmann referátumának kivételével mind elbeszélő szövegek kiadásával foglalkoztak.

Miért éppen az okleveleknél vált szükségessé másfajta módszer? Az ok nem az utólagos történelmi spekulációban keresendő, hanem abban, hogy az oklevelek már keletkezésük pillanatában más céllal jöttek létre, mint pl. a legendák, krónikák, traktátusok. Az oklevelek egészükben ugyanis közvetlenül saját korukra vonatkozó tényeket tartanak fenn, ily módon a történelmi maradványokhoz (*documents, Überreste*) sorolandók, ellentétben eleve az „emlékezetnek szánt” tradícióval (*narrative, Tradition*), ami már megszületése pillanatában úgy közvetít a történelmi eseményről, hogy azok átmentek történelmi emlékezet szűrőjén.⁹ Az oklevelek fennmaradása, szövegahagyományozódása is teljesen eltér a tradícióhoz sorolandó műfajokétól. Akár chartuláriumokban vagy protokollumokban, akár későbbi átirásokban vagy másolatokban maradtak fenn, megőrizték ama sajátosságukat, hogy csak az adott ügyben rendelkeztek bizonyító erővel, és csak az ügyben érdekeltek számára voltak hozzáférhetőek. Az oklevél az ügyintézésbeli írásbeliség terméke (*Geschäftsschriftgut*), ráadásul jószerivel az egyetlen jelentős számban fennmaradt középkori terméke. Ez utóbbi megállapítás azonban csak a XIII. századig terjedő időszakra igaz. Az a másfél évszázad, amely teljesen átformálta Európa társadalmát, politikáját a kultúrában is jelentős változásokat hozott. A korábbi korszaktól a kései középkor írásbeliségét és ránk maradt forrásait majdnem akkora szakadék választja el, mint emezét a XVIII. századétól. A XII. századig az európai írásbeliség sokat megőrzött a kései antikvitas hagyományaiból, írni-olvasni csak egészen szűk réteg tudott, ráadásul az olvasni tudás nem jelentette azt, hogy valaki az íráshoz is értett. A kései középkor ebből a szempontból is jobban hasonlít a korai újkorhoz: sokkal többet írtak, mint azelőtt, az írni-olvasni tudás sokkal szélesebb körben terjedt el. Az ügyintézésbeli írásbeliségben az oklevelek mellett más műfajok is tömegessé váltak: a számadások és különböző más jegyzékek pl. vámnaplók, urbáriumok, adójegyzékek, leltárak. Átalakult a levélírás is, a mívésen megformált episztola nem tűnt el ugyan, de számbelileg felülmúlta gyorsan fogalmazott, nem irodalmi célzattal írott misszilis.¹⁰ A korszak végén az ügyintézés átalakulásával létrejöttek a klasszikus értelemben vett iratok, amelyek lassan kezdték felváltani az okleveleket. Magyarországon mindehhez egy sajátos terminológiai probléma járult. Itt ugyanis tágabb értelemben oklevélnek hívnak minden 1526 előtti, az ügy-

9 Bármilyen régimódinak tűnik, mindmáig ez a legélelműjűbb módszer a források felosztására. A XX. század húszas-harmincas éveiben kialakult primitív formai felosztásokkal pl. írott–íratlan források, egyszer s mindenkorra szakítani kéne, illetve csak kiegészítő tipológiaként alkalmazni. *Droysen, Gustav: Grundriss der Historik* Leipzig, 1868. *Bernheim, Ernst: Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie.* 1908.

10 Az epistola és a misszilis szigorú megkülönböztetése itt utólagos spekuláció eredménye, saját korában nem választották el élesen a két elnevezést egymástól.

intéző írásbeliségben készült iratot, függetlenül attól, hogy annak valójában mi a műfaja. Ennek oka a Diplomatikai Levéltár létrehozásában keresendő. Amikor a múlt században az Országos Levéltárban az ott őrzött fondok egységét megbontották és kialakították a Diplomatikai Levéltár nevű gyűjteményt, oda nemcsak igazi diplomák kerültek, hanem a levéltár minden mohácsi vész előtt kelt irata.

Oklevélkiadási szabályok

A kiadási elveket az 1860-as évekig a legszorosabb értelemben vett gyakorlatból lehetett figyelemmel kísérni: az okmánytárakban kiadott oklevelek megformálásából és néhány szerencsésebb esetben a kiadónak az okmánytár bevezetőjében közölt felvilágosításából. Az első elméleti tanulmányok tulajdonképpen a megjelent okmánytárak kritikái voltak, ebből formálódott ki az egyébként gyorsan egységesülő gyakorlat, amelyet azonban nem mindig követte azonnal a szabályzat kidolgozása. A szabályzatokat egyesületek adták ki, általában olyan egyesületek, amelyeknek országos vagy nemzetközi presztízse biztosította azt, hogy az ott rögzített elvek ne csak ajánlások legyenek, hanem a könyv-és folyóiratkiadók ezeket várják el a források kiadóitól.

Az egyik legelső, teljes egészében az oklevélkiadás elméletével foglalkozó tanulmány német nyelvterületen, 1860-ban jelent meg. Műfaját tekintve ez is kritika volt, négy nem sokkal korábban megjelent okmánytár kiadási elveit vette sorra Georg Waitz (1813–1886), és ennek kapcsán írta le azokat a szabályokat, amelyek ekkorra már többé-kevésbé elfogadottak és általánosan elvárhatóak voltak minden oklevélkiadástól.¹¹ Historiográfiai szempontból két jelenségre kell felhívni a figyelmet az első oklevélkiadással foglalkozó cikk kapcsán. Hogy mennyire a szokás és a konszenzus hozta létre Waitz elveit, mi sem fejezi ki jobban mint az, hogy a szerző több esetben is szabályokról (*Regeln*) beszél. Waitz tehát nem a saját maga által kifejlesztett elveket kérte számon az általa kritizált okmánytárak alkotóin, hanem a már meglévő üzust. A másik jelenség szorosan kapcsolódik a Waitz által emlegetett szabályok szokás-jellegéhez. 1860-ra ezek a szabályok a német oklevélkiadásban már általánosan ismertek voltak, az ezektől való eltérést a szakma legjava nem tolerálta. Ez pedig azt jelentette, hogy ezek az elvek nem 1860 körül születtek meg, hanem egy-két évtizedes múltra tekintettek vissza.¹²

11 *Waitz, Georg*: Wic soll man Urkunden edicren? In: *Historische Zeitschrift*, 4. (1860)

12 „Olybá tünik, mintha erre vonatkozólag semmiféle szabályok nem jutottak volna érvényre, pedig már régóta léteznek minták ...” *Waitz, G.*: i. m. 439. p.

Tanulságos Waitz itt megfogalmazott elveit sorra venni, mert minden megállapítása megfelel a mai elvárásoknak is. 1. A már kiadott szövegeket nem szabad anélkül újranyomtatni, hogy az eredetit kézbe ne venné a kiadó. Főleg nem szabad az eredeti megtekintése nélkül kijavítani a szöveget. 2. Nem kell az eredeti szöveg „helyesírását” és interpunkcióját teljes egészében visszaadni. Az általa kritizált okmánytár készítője ugyanis azt az elvet hirdette meg, hogy a forrásban szereplő szó formáját valamint helyesírását, ortográfiáját hünen meg kell tartani, bármilyen szokatlan is legyen, csak ugyanis az eredetiség és a valóság megítélésénél szükséges kritériumok lehetnek. Waitz éles hangon utasította vissza ezt az elképzelést. Aligha valószínű — úgymond — hogy ezért bármelyik igazi történész köszönetet mondana, vagy eme külsődleges dolgokban keresné a valóság vagy hamisság kritériumait. Mit használhat, ha a neveket a kiadó hol kis, hol meg nagybetűvel írja? 3. A rövidítéseket fel kell oldani, kivéve azt a néhány esetet, amikor a rövidítés feloldása kétséges. Ha ezt nem végzi el a kiadó, akkor nem több mechanikus másolónál. 4. Az eredetiben szereplő hosszított, át nem húzott szárú f betűhöz hasonlító s, az u hangértékű v, az i hangértékű j jelölése szükségtelen. Ezek nem többek kalligrafikus szokásoknál. Ha ugyanis két i-t irtak egymás mellé, vagy a szó végén állt i, akkor annak a szárát erősen lehűzták. Ezért semmi szükség az *filijis*, *observarij* típusú átíráásra. A v és u kérdésével hasonló a helyzet. A *Lvdolf* és *vnde* esetében a v magánhangzót, mégpedig u-t jelentett. Valójában tehát nem a szó más típusú helyesírásáról, hanem ugyanannak a betűnek egy másik jeléről van szó. Ezt pedig a nyomtatásban visszaadni értelmetlen dolog. Ugyanez áll az eredeti szöveg interpunkciójára is. 5. A kiadáshoz alapos kritikai apparátust kell mellékelni. Nem elég egy odavetett félmondat arról, hogy kétséges hitelű az oklevél, azt meg is kell indokolni.

Waitz alapvető tanácsait természetesen hazájában sem fogadta meg mindenki. Egy évszázaddal később Bruno Meyer még mindig panaszkodott azokra az általa autodidaktáknak nevezett kiadókra, akik egy szó után tett ponttal intézik el a rövidítés feloldását.¹³

1860 után több kisebb tanulmány jelent meg, amelyek általában az MGH frissen megjelent okmánytárainak megvitatása kapcsán tisztáztak néhány kérdést.¹⁴ Ezekből a sokszor egymással vitázó tanulmányokból aztán az 1870-es évekre kialakult azoknak a szokásoknak az összessége, amelyet mindmáig követnek a legnevesebb német forráskiadás oklevéltárainak készítői. Jellemző módon azonban az MGH-

13 *Meyer, Bruno*: Zur Edition historischer Texte. In: Schweizerische Zeitschrift für Geschichte, 1951. 31. p., jegyz.

14 Összeállításuk megtalálható Fuhrmann 1976-ban megjelent, idézett munkájában ld. a 8. jegyz. Ugyanitt néhány kisebb oklevélkiadási kérdést már az 1820-as évektől érintő cikk könyvszeti adata is fellelhető.

nak sincsen oklevélkiadási szabályzata. A 20. században aztán mintha csak röstelkedtek volna ezen a hiányon, Theodor Sickel (1826–1908) egy 1876-ban írt tanulmányát az MGH oklevélkiadási szabályzataként kezdték emlegetni. A meglehetősen laza szerkezetű munka több apróbb diplomatikai megfigyelést tartalmaz a szász dinasztia császári okleveleiről. Ezeken kívül a munkatársak figyelmét felhívta néhány fontos oklevéltani kérdésre és megszabta azt is, hogy az összes fennmaradt kéziratot hogyan másolják le. Ezek alapján azonban Sickel eme cikkét oklevélkiadási szabályzatnak nevezni még a legnagyobb jóindulattal sem lehet.¹⁵

A második világháború után mind gyakrabban merült fel az az igény, hogy a nagyjából hasonló elveket követő szabályzatokat egységesítsék és egy nemzetközi oklevélkiadási szabályzatban egyezzenek meg a diplomatikusok. Belgiumban olyan konvencionális jelhasználat kialakításával próbálkoztak, amely jól felismerhetően elkülönítette pl. a szövegben előforduló üres helyeket a kitöröltektől, de még olvashatóaktól és az olvashatatlanul kopott vagy kiszakadt részeketől is.¹⁶ A nemzetközi szabályzat legfontosabb előzménye a belga akadémiai szabályzat volt, amely nemcsak oklevelekre, hanem mindenféle történeti forrásokra érvényes.¹⁷ A Nemzetközi Oklevéltani Bizottság 1974-ben fogadta el a középkori latin nyelvű oklevelek kiadási szabályzatát, amelyet 1977-ben nyomtatásban is megjelentetett.¹⁸

A magyar oklevélkiadási irodalom 1885-ig csak az okmánytárak előszavában és néhány kritikai jellegű cikkben létezett. Ez önmagában még nem jelentett volna hiányosságot, az azonban már sokkal inkább, hogy több nagy okmánytár-sorozat sem felelt meg az akkor már elvárható minőségi követelményeknek. Különösen igaz ez Fejér György Codexére, de az Árpád-kori új okmánytár is sok kívánnivalót hagyott maga után. Az 1880-as évek elejéig Magyarországon általában a szigorúan betűhív átirás szabályait követték. A kis-és nagybetűket úgy másolták le, ahogy az

15 *Sickel, Theodor*: Programm und Instructionen der Diplomata-Abtheilung. In: Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, 1. (1876). Az MGH diplomata-sorozatának jelenlegi gyakorlatára: *Gawlik, Alfred*: Ziele einer Dipolmata-Edition. In: Mittelalterliche Textüberlieferungen i. m.

16 *Masai, François*: Principes et conventions de l' édition diplomatique. In: Scriptorium, 4. (1950); *Dekkers, E.* : La tradition des textes et les problèmes de l' édition diplomatique. In: Traditio, 10 (1954).

17 Instructions pour la publication des textes historiques — Voorschriften bij het uitgeven van geschiedkundige teksten. Bruxelles, 1955.

18 Magyar fordításban közreadta *Györffy György*: Nemzetközi oklevélkiadási szabályzat. Levéltári Közlemények (= LK), 51–52. (1980–1981). A szabályzat franciául a legkönnyebben hozzáférhető, ráadásul a számítógépes szövegszerkesztés kívánalmait is figyelembe veszi: *Guyotjeannin, Olivier-Pycke, Jacques-Tock, Benoit-Michel*: Diplomatique médiévale. (L' atelier du médiéviste 2.) 1993. 402– 413. p.

oklevél írója tette, megpróbálták hűen visszaadni az u és v, a t és c betűket a ti-s szótagoknál is. Gyakori volt az ellenőrizetlen másodközlés más okmánytárból vagy valamelyik kéziratos gyűjteményből. Ezeket a szabályokat Wenzel Gusztáv így foglalta össze az Árpádkori új okmánytár első kötetének bevezetőjében. „Az orthographiát illetőleg nem követtem a graphicai, hanem a diplomaticai és történeti szempontot, és általán véve, amennyiben ez lehetséges, egyformaságot kerestem. Azért az írás sajátosságait megtartottam, hol azokban a kor jelleme mutatkozik.... úgy adom a szöveget, mikép azt írták volna, ha akkor általában szabályul elismert orthographiát szigoruan követik.” Az Anjoukori okmánytár második kötetétől (1881) kezdve az MGH-nál érvényesülő elvek Magyarországon is általánossá váltak. Az MTA Történelmi Bizottsága határozatot hozott az egységes elvű oklevélkiadás érdekében. A határozat tekintélyét mutatja, hogy néhány év alatt az okmánytárak áttértek az új kiadási szokásokra. Géresi Kálmán 1882-ban már így adta ki a Károlyi oklevéltárat.¹⁹ A Zichy-okmánytár negyedik kötete (1878) még a régi rendszer szerint közölte az okleveleket, az 1888-ban megjelent ötödik az új rendszert követte. E módszert követte Nagy Imre Sopron megyei és Varjú Elemér Bánffy-okmánytára.²⁰

A nyilvánosság előtt a Magyar Történelmi Társulat 1885-ös júliusi kongresszusán Fejérpataky László (1857–1923) terjesztette elő a magyarországi forráskiadás szabályait. Fejérpataky jól ragadta meg a korabeli viták lényegét. Szerinte kétféle rendszert követnek a kiadók. „Az egyiknek követői hű képet adnak az oklevélről alaki tekintetben, de nem adják vissza belső értelmét.... Ha a kiadó követi az oklevél íróját minden következetlenségben, indokolatlan szeszélyében, paleographiai másolatok gyűjteményét fogja nyújtani s megnehezíti úgy az olvasónak, mint a saját munkáját anélkül, hogy ez eljárás által a tudománynak hasznot tenne.” Ő azonban a másik „ésszerűbb, s a külföldön rég elfogadott rendszert” ajánlotta. Fejérpataky ajánlása mindössze öt pontból és még egy pármondatos, a vulgáris (magyar és német) nyelvű szövegekről szóló megállapításból állt, mégis évtizedekig alapját képezte a forráskiadási gyakorlatnak.²¹

19 A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. I. köt. Sajtó alá rendezi: Géresi Kálmán. Bp., 1882. Elvei a kiadó előszavában olvashatók.

20 Sopron vármegye története. Oklevéltár 1–2. köt. Szerk.: Nagy Imre. Sopron, 1889., 1891.; Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczyi Bánffy család történetéhez. 1–2. köt. Szerk.: Varjú Elemér. Bp., 1908., 1928.

21 A Magyar Történelmi Társulat 1885. jul 3-6. napjain Budapesten tartott congressusának irományai. *Fejérpataky László: A történelem segédtudományai s különösen az oklevéltan hazánkban.* In: Századok (= Sz), 19. (1885) 66. skk. p.; *Kubinyi Ferenc: Miként cszközöljük az oklevelek kiadását?* 1–2. In: Turul, 1889.

1920-ban jelent meg a Magyar Tudományos Akadémia középkori latin oklevelekre és egyéb történeti forrásokra egyformán vonatkozó szabályzata. A szabályzat jelentőségét nem lehet eléggé méltatni. Ez volt az első valódi magyarországi forráskiadási szabályzat, tegyük hozzá rögtön, újabb azóta sincs, csak olyan, amelyik egy bizonyos forrástípusra, korszakra vagy vállalkozásra vonatkozik.²² A szabályzat másik előnye rövidegsége és következetessége. Összesen két és fél oldal terjedelemben minden igazán fontos kérdésre választ adott. Igaz, ezt csak úgy tudta elérni, hogy a középkori szabályzatot együtt kell forgatni az újkori részekkel. A zárójelek, pontozás, szaggatott vonalak jelölését, a különböző jegyzetek tartalmát ugyanis az újkori részben találja meg az olvasó. Az 1920-as szabályzat fölött nem járt el az idő, mindmáig érvényesnek tekinthető, legfeljebb csak kiegészítésre szorul, de felváltani szükségtelen. A kiegészítésekkel azonban óvatosan kell bánni, az 1920-as szabályzat kidolgozói nem gondatlanul, hanem nagyon is bölcsen jártak el akkor, amikor csak a legfontosabb kérdéseket rögzítették. Így nem kötötték meg szükségtelenül a forráskiadók kezét, elegendő teret nyújtottak a források egyedi jellegére szabott kivitelezésnek. A túlszabályozás amúgy is csak oda vezethet, hogy végül komplikáltsága miatt nem tartják be. Az 1920-as szabályzat elveinek megvalósulásával mégsem találkozhatunk túl gyakran. Ennek az az oka, hogy 1918 után lezárult a középkori forrásközlés nagy korszaka. Az első világháború után megjelent magyarországi diplomatáriumok egy részének kéziratjai már korábban elkészültek, csak a háború és az azt követő összeomlás miatt jelentek meg később. Az 1920-as szabályzat szerint jelentek meg oklevelek pl. a Podmaniczky-okmánytárban, néhány kisebb megszorítással e szerint jelent meg Sopron megye levéltárának okleveleit tartalmazó kötet is.²³ Az 1920-as szabályzat elvei átmentek a gyakorlatba, csakhogy egyre kevesebb teljes szövegű latin nyelvű oklevélközlés látott napvilágot.

Amikor a Magyar Történelmi Társulat 1960-ban vitát rendezett a történeti forráskiadásról, csak két hozzászólás érintett szűkebb értelemben vett kiadástechnikai kérdést, Varga Endre és Maksay Ferenc referátuma.²⁴ A többi résztvevő általában forráskiadási tervekről, elkezdett munkákról számolt be. 1960-ban a korszerű forráskiadások újraindítása, azaz tartalma volt a kérdés, nem pedig többé-kevés-

22 A Magyar Történelmi Társulat forráskiadási szabályzatai. In: Sz 53–54. (1919–1920) Melléklet 3–24. p. Az utóbbira példa Benda Kálmán szabályzata: A Magyar Országgyűlési Emlékek sorozat 1607–1790 közti részének szerkesztési és forrásközlési szabályzata. In: Sz 108. (1974) 2. sz. 436–475. p.

23 A podmanini Podmaniczky-család oklevéltára. Közzétette, családtörténeti bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Lukinich Imre. 1–5. köt. Bp., 1937–1943; Sopron vármegye levéltárának oklevél-gyűjteménye. I. rész: Középkori oklevelek. Összeállította: Sümeghy Dezső. Sopron, 1928.

24 Vita a magyar történeti forráskiadás helyzetéről és feladatairól. In: Sz 95. (1961)

bé amúgy is rendezett technikai jellegű problémák tisztázása. Varga és Maksay hozzászólása tulajdonképpen egyetlen kérdés körül forgott: mennyire közelítsük az átírást a szöveg eredeti jeleihez? A két vélemény közt jelentős hangsúlyeltolódás érzékelhető, ami nem véletlen. Ekkortájt ugyanis kisebb fajta nyelvész-történezháborúság zajlott a forráskiadási elvek körül. A csatabárdot Bárczi Géza ásta ki H. Balázs Éva *Jobbágylevelek* kötetének megjelenése után négy évvel később írott recenziójában.²⁵ Varga jobban, Maksay kevésbé tolerálta a nyelvészek elvárásait.

Varga Endre a korai magyar szövegek átírásával foglalkozott. Maksay első sorban ugyancsak újkori források példáit emlegette, de szélesebb összefüggésben. Védelmébe vette Fejérváthy előterjesztésének és az 1920-as szabályzatnak forráskiadási elveit, mert „... helyes úton jártak, amikor a betűhív és a modernizált közlésmód között a XVIII. század elejében- közepében húzták meg a határt... korábbi XVI–XVII. századi szövegek esetében sem helyes egyes nyelvészek korábbi szélsőséges kívánalmainak, az ún. paleográfiai hűség igényének engedni. Ez külföldön sem szokásos. A történeti kiadványokban le kell mondani a nagy és kis kezdőbetűk, a különleges betűformák (pl. a hosszú németes s) és a rövidítés-feloldások feltüntetésétől, továbbá az eredeti interpunkció és a szavak egybe-vagy különírásának a megtartásáról.”

A vita természetesen első sorban a magyar nyelvű szövegek kiadása körül forgott, de azért szóba kerültek a latin nyelvű forráskiadásban követett eljárások is. Bárczi „a filológiai pontosságra törekvő betűhív közlést” ajánlotta „a mellékjelek bizonyos fokú, de nem megtévesztő egyszerűsítésével” és csak nehéz szívvel mondott le a „paleográfiai hűségű” szövegre való törekvésről. A latin és a vulgáris nyelvű oklevél- és iratkiadás eltávolodott egymástól, ez alól a magyar nyelvű forráskiadás sem lett kivétel.

Hasonló vita máshol is zajlott. Bruno Meyer 1951-ben így panaszkodott: „Ha a jelenkori forráskiadást elfogulatlanul szemléljük, a kép nagy zűrzavart mutat. A kiadással foglalkozó filológusok, germanisták, romanisták, jogászok és történészek nemcsak egymással vesztettek el minden kapcsolatot, hanem saját soraikon belül is külön utakat járnak.”²⁶

25 Bárczi Géza recenziója. In: *Magyar Nyelv* (= MNy), 51. (1955) 381. p.; *Uő.*: Hozzászólás a történeti forráskiadások kérdéséhez. In: *MNy*, 57. (1961) 413. skk. p. Bárczi az 1955-ös megsemmisítő kritikáját még 1961-ben is túl enyhének nevezte.

26 *Meyer, B.*: i. m. 177. p.

A tanulságok

1. A forrásközlés, speciálisan pedig az oklevélkiadás célját a XIX. század közepe óta a módszertannal foglalkozó szerzők mindnyájan hasonlóan fogalmazták meg. „Alapelv — így az 1920-as magyar szabályzat —, hogy a szöveget a tudományos használatra mennél alkalmasabbá tegyük, megtartva az eredetinek mindazokat a helyesírási és egyéb sajátosságait, melyek a szöveg korára és írójára jellemzők.” „A történeti szövegkiadásnak kettős célja van — írta Wilhelm Bauer 1921-ben — a szöveget a lehető legtisztább és legteljesebb formában a szerző valószínűsíthető szándékai szerinti formában visszaadni”, másrészt „olyan áttekinthetően, olvashatóan és érthetően előadni, amennyire csak a tartalom sérelme nélkül lehetséges”.²⁷ „A szövegkiadás alapelve a szöveg tisztelete, mely megköveteli, hogy a kiadó ne változtasson rajta. De mivel a kiadás nem pusztá reprodukció — erre a faksimile szolgál —, könnyen olvashatóvá kell tenni a rövidítések feloldásával, modern központozással, a nagy- és kisbetűk mai használatával és bekezdésekkel. Ugyanakkor az átírások révén megromlott szöveget olvashatóvá kell tenni és olyan javításokat kell javasolni, amely által a szöveg az eredetihez közelít.” — fogalmazott a nemzetközi szabályzat.

2. Az oklevélkiadás olyan módszertani kérdésekkel foglalkozik, amelyek meghatározzák azt, hogy mely okleveleket, milyen kritikai apparátussal kell közölni, milyen formában kell közreadni, a kiadott forrásokhoz milyen mutatókat kell készíteni. A kiadás (editio) tehát nem azonos az átírással (transcriptio), az átírás csak az egyik része a kiadásnak. Magyarországon azonban az átírás kitüntetett szerepet kapott, ha kiadás-technikáról beszélnek, akkor általában az átírást értették és értik alatta. A szerkesztőség e sorok szerzőjét is elsősorban átírási kérdések megírására kérte fel, a cím mégis kiadási problémákról beszélt.²⁸

3. Az oklevélkiadás szabályai elsősorban ún. régi oklevelekre lettek kitalálva. Igaz ez a különféle nemzeti szabályokra, de a nemzetközire is. A XII–XIII. századi változások azonban az oklevéladásban hatalmas változást hoztak. E változások Magyarországon a XIII. sz. végén jelentkeztek. Milyen kihatásai vannak ezeknek a kiadásra?

27 *Bauer, W.*: i. m. 205. p.

28 Magyarországon az átírás szónak két értelme van. Az egyik a kiadás során végzett átírás, amikor a kiadó a szöveget lemásolja. A másik oklevéltani fogalom, amikor egy oklevéladó egy oklevélet saját oklevélbebe tartalmilag vagy szó szerint beilleszt. A történeti módszertan szempontjából nézve az utóbbi közvetlenül a forrás létrejöttére vonatkozó kifejezés, a másik a történelmi recepció része.

a.) Ezután a tömeges oklevéladás koráról beszélünk. Míg a korai középkor oklevelei esetében kívánatos, hogy Európa összes országának oklevelei jó kiadásban hozzáférhetőek legyenek, a XII–XIII. század után ez egyszerűen lehetetlen.

Györffy György az 1960-as forráskiadási vitában a már meglévő tendenciát ismertette, amikor középkori forráskiadás három formájáról beszélt. Facsimilét a legkorábbi, XI–XIII. századi oklevelekről érdemes készíttetni. A tömeges oklevélkiadás korából akkor érdemes teljes szövegükben okleveleket közölni, ha összetartozó levéltári anyag okleveleit vagy pedig tartalmilag összefüggő okleveleket közölnek. A regeszta forma szerinte egy korszak teljes okleveles anyagának áttekintésére hivatott.²⁹ A regeszta azóta a magyarországi későközépkori oklevélközlés legelterjedtebb műfaja lett. A Kállay és a Zsigmondkori oklevéltár tette a regesztaformát igazán közzismertté, az utóbbi évtizedekben pedig megindult egy másik nagy korszakot átfogó, teljes körű oklevélközlésre törekvő regeszta-sorozat kiadása, az Anjoukori oklevéltaré. Györffy 1960-ban még a teljes szövegű oklevélközlés tipikus példajaként emlegette a családi okmánytárakat, azóta azonban több családi levéltár okleveleiről is regesztákat jelentettek meg, így pl. a Szent-Iványi, Balassa, Justh stb. család levéltárának középkori okleveleiről. A régóta ismert műfaj igazi elterjesztője Borsa Iván, aki regesztázási szabályzatot is alkotott.³⁰

b.) Az oklevéladás átalakult, új kibocsátók, új kedvezményezettek, új oklevéltípusok jelentek meg. Az új oklevéltípusok az eredetileg nagyon kötött oklevélformát fokozatosan fellazították, megindult az aktakorszak felé mutató fejlődés. A kései korszak okleveleire csak részben alkalmazhatók azok az elvek, amelyeket a koraiakra fejlesztettek ki.

A helyzet egyébként teljesen megfelel a diplomatika nemzetközi helyzetének. Amikor a maurinusok a XVII. században megalkották az oklevéltan alapjait, ezt a meroving és karoling kori oklevelek alapján tették. A későbbi oklevéltanok annyi előrelépést tettek, hogy a vizsgálat időhatárát kitolták kb. a staufi időkig. Résztanulmányok születtek ugyan külföldön és Magyarországon is, de ezek kevesek ahhoz, hogy megalapozott általános következtetéseket lehetne levonni belőlük. Aki

29 Györffy György hozzászólása Vita a magyar történeti forráskiadás helyzetéről és feladatairól. In: Sz 95. (1961) 210. p.

30 Borsa Iván: A középkori oklevelek regesztázása. (Függelék: A Kölcsey család levéltárának középkori oklevelei). In: LK, 24. (1946) 47–70. E szabályzatot később ő modernizálta: Mályusz Elemér–Borsa Iván: A Szent-Iványi család levéltára 1230–1525. Bp., 1988. előszavában. Német regesztázási szabályzat: Richtlinien für die Registrierung von Urkunden. In: Blätter für deutsche Landesgeschichte, 101. (1965) A regesztázás néhány kritikus kérdését érinti Meuthner, Erich: Der Methodenstand bei der Veröffentlichung mittelalterlicher Geschäftsschriftgutes. In: Der Archivar, 28 (1975).

Bresslau vagy Gyiry oklevéltanát forgatja, az bizony a középkor utolsó évszázadainak okleveleire legfeljebb csak utalásokat talál. Szentpétery Imre magyar diplomatikája is annak a korszaknak okleveleiről beszél a legkevesebbet, amelynek számszerűleg legnagyobb volt az oklevélkibocsátása.

A XX. század közepén mind többen hívták fel a figyelmet arra, hogy a tömeges oklevéladás korának oklevélközléseiben nem lehet mechanikusan átvenni a korábbi korszakokra kifejlesztett elveket. A gyakorlat amúgy is mindig más szokásokat követett, csakhogy ezek a szokások jobban eltértek egymástól, mint a korai oklevelek esetében.³¹ Természetesen a helyi forrásadottságtól függ, hogy hol milyen időpontban húzzák meg azt a korszakhatárt, amely a „régí” és amelyek az újabb oklevelekre vonatkozik. A MGH-nál kb. 1100 számít ilyen határnak.³² Magyarországon három korszakot lenne célszerű megkülönböztetni. Az első III. Béla vagy a tatárjárás koráig terjed, ezekből az évekből minden fennmaradt iratot közzé kell tenni a lehető legnagyobb kritikai apparátussal. Ezen felül az eredetiben fennmaradt okleveleket facsimilében is ki kell adni. Az itt követett kiadásnál a nemzetközi szabályzat a mérvadó, annak elveit amúgy is e korszak okleveleire találták ki.³³ A faksimilét kísérő oklevelek átírásai esetében más elvek követendők. Itt nemcsak megengedettek, hanem szükségesek is a legrigorózusabb átírások. Ezeket a táblákat használóik írásvizsgálatra, tanulásra használják, így itt a jelhű átírás egy változatát kell kialakítani. Célszerű a szövegtörzstől eltérően jelölni a feloldott rövidítéseket, követni az oklevél interpunkciós szokásait, jelölni kell például az oklevelek hangos olvasásánál a hangsúlyozáshoz szükséges mellékjeleket, az u hangértékű v-t v betűnek átírni.³⁴ Ezeket az elveket abban az esetben is követni kell, ha majd a későbbi korok magyarországi okleveleinek illusztrálására is készülnek fényképmásolat gyűjtemények. A második korszak nagyjából az Árpád-kor későbbi szakaszát foglalná magába. Itt is a nemzetközi szabályzat lenne a mérvadó, de valamivel kisebb terjedelmű kritikai apparátusra lenne szükség. Természetesen néhány tartalmilag nagyon fontos oklevél esetében az egész középkor folyamán ki kellene tartani az első korszak elveinél. Az első korszak

31 A tömeges oklevéladás speciális kérdéseivel foglalkozott *Demandt, K. E.*: Zum Problem spätmittelalterlichen Quelleneditionen. In: *Blätter für deutsche Landesgeschichte*, 90. (1953) és *Meuthner*: i. m.

32 *Schaller, Hans Martin*: Briefe und Briefsammlungen als Editionsufgabe. In: *Mittelalterliche Textüberlieferung* i. m.

33 *Diplomata Hungarica antiquissima I. 1000–1131. Edendo operi praefuit Georgius Györffy*. Bp., 1992.

34 Nagyjából így jelent meg az eredetiben fennmaradt legrégebb magyar oklevelek hasonmásit kísérő füzet is. *Chartae antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196. Composuit Georgius Györffy*. Bp., 1994. (A továbbiakban: *Chartae antiquissimae Hungariae*.)

elveit kellene alkalmazni a későbbi évszázadokban pl. fontos államjogi okmányok vagy városprivilegiumok esetében. A XIV. századtól kezdődően — ha egyáltalán a teljes szövegű oklevélközlés mellett dönt a kiadó — az 1920-as szabályzat némileg módosított és kibővített elvei mellett kellene megmaradni.

c.) Az oklevéltan elveit alkalmazzák a kései korszak olyan műfajainál is, mint a levelek vagy a gazdasági iratok. Ezek valójában nem oklevelek, még ha koruk miatt annak is mondják ezeket. A levelek kiadása alig tér el az oklevelektől. Megjegyezni csupán azt érdemes ezekről, hogyha valahol, hát akkor a misszilisek esetében van értelme a teljes szövegű kiadásnak. Egy politikai tartalmú levél esetében a legjobb regeszta sem tud olyan árnylatokat visszaadni, mint amilyeneket írója szándékozott. A gazdasági iratok (pl. számadások, adójegyzékek) sajátos kiadási eljárásokat követelnek meg. A nemzetközi szabályzatot elkészítő bizottság tervbe vette ugyan, hogy megalkotja a középkori gazdasági iratok nemzetközi szabályzatát, ezzel azonban mindmáig adós maradt.

4. Az átírásban valójában nem kettő, hanem három módszer fejlődött ki. A jelhű, a betűhív és a hangzöhív átírás. A jelhű az oklevél jeleit megpróbálja a nyomtatásban visszaadni. A betűhív ugyanezt teszi, de csak a betűkhöz ragaszkodik, az egyéb jeleket pl. interpunkciót, kiegészítő jeleket, rövidítéseket nem jelöli. A hangzöhív átírás a betű klasszikus latinságban kifejezett hangértéke szerint írja át az oklevél szövegét. A latin oklevelek átírásában valójában általános elvként a hangzöhív átírást követjük, e módszert ajánlották azok a szerzők is, akik maguk betűhű átírásról beszéltek. A hangzöhív átírás mellett történő döntésnél figyelhető meg leginkább, hogy mennyire az ókori auktor-kiadásokból nőtt ki a kritikai oklevélkiadás is.

A hangzöhív átírás azonban nem vált doktriner elvvé. Igazság szerint vegyes rendszert követ a gyakorlat és vegyes rendszert ajánlanak a módszertanok írói is. A dátumok átírásánál jelhű módszert követünk. A számokat itt teljes hűségükben adjuk vissza, még akkor is, ha az oklevél írói mintegy rövidítésként értelmezve ragokkal látták el ezeket, ráadásul bevett gyakorlat, hogy az évszámokhoz illetett ragokat megemelt szedéssel helyezzük el, (a számítógépes szövegszerkesztésben felső indexnek nevezett formázással) híven visszaadva így az oklevél eredeti képét.

„anno Domini M^o CCC^o XXX° sexto”-ra írjuk át pl. a római számos keltezésű 1336-os oklevelet. Ezt az eljárást támogatja a nemzetközi szabályzat 72. pontja is.

A betűhű és a hangzöhű módszer közti eltérést és a körülötte keletkezett vitát némi egyszerűsítéssel u — v vitának is nevezhetnénk. A hangzöhű módszer szerint abban az esetben, ha a latin kiejtéstől eltérő hangzót jelölő, de ahhoz közel álló képű jel áll az eredetiben, akkor azt a latin kiejtés szabályai szerint kell átírni. Ez a

módszer követendő az u-v-w, i-j, magánhangzó előtt álló ci-ti átírásakor. Ilyenkor tehát a humanista helyesírás szerint kell átírni az oklevelet.

A magyarázó elvet Waitz már említett cikkében kifejtette. Az vniversis első betűje e szerint nem v betű, hanem u hangértékű jel, akárcsak a szóvégi ij-j-je is az i betű másik jele (Zeichen).

A betűhív átírást követjük azonban a vulgáris szavak és a vulgáris tulajdonnevek átírásánál.

A Pest megyei Kuldó falu Kwldo alakját megtartjuk, ha azt így írták, a Nógrád megyei Kerecsentava nevű mocsár alakját is teljesen betűhíven, ahogy az eredetiben áll, adjuk vissza: Keerchentoua.

A hangzóhív átírás ellen latin filológusok sohasem emeltek komoly kifogást. Annál inkább a vulgáris nyelvekkel foglalkozó nyelvészek. Ők azok, akik nyelv-történeti sajátosságokra hivatkozva latin szavakat is betű-, sőt jelhíven írtak át. A possessio szó póffeffio-ra történő átírása ugyanis már a jelhű átírás körébe tartozik.

Magyarországon néhány korai kezdettől eltekintve, egészen tudatosan követte ezt az elvet Jakubovich Emil és Pais Dezső az Ó-magyar olvasókönyvben Pécs, 1929. Átiratukban így fest a Turóci regisztrum (1391) 3. lapjának egyik részlete, amelyet a szokásos módszer szerint is átírtunk:

...Et aliam domini Lodouici pridem felicis regis Hungarie super restitucione et resignacione predictarum terrarum prebouch vocatarum per ipsum dominum lodouicum regem Stephano litterato filio Johannis ac Myke et Ladislao fratribus eiusdem facta sub anno gracie M^o CC^{mo} quadragesimo quarto feria secunda proxima post octavas festi corporis xpi [Christi] patenter emanatam Tertiam Conuentus de Turoch super vendicione medietatis cuiusdam prati inter fluuium Blathnycha et Riululum Rakouch, adiacentis...

...et aliam domini Lodouici pridem felicis regis Hungarie super restitutione et resignatione predictarum terrarum Prebouch vocatarum per ipsum dominum Lodovicum regem Stephano litterato filio Johannis ac Myke et Ladislao fratribus eiusdem facta sub anno gratie M^o CC^{mo} qaudragesimo quarto feria secunda proxima post octavas festi Corporis Christi patenter emanatam, tertiam conuentus de Turoch super venditione medietatis cuiusdam prati inter fluvium Blathnycha et rivulum Rakouch adiacentis...

A Magyar Nyelvben publikált latin nyelvű oklevélszövegeket így írták át, néhányan így idéznek még krónikaszövegeket is.³⁵ Szó sincs egyoldalú nyelvész beállítottságról, pl. egy 1982-ben megjelent művészettörténeti korpusz így írta át Andrea Scolari váradi püspök végrendeletének keltezését: Actum Varadinj in nostro palacio episcopali.³⁶

Két érv talán segít abban, hogy a humanista átírásban kételkedőket meggyőzze. Nem véletlenül idéztük annyit Waitz mondatait. A betű–jelhű átírás hívei a XIX. század közepe óta arra hivatkoznak, hogy az általuk követett metódus fontos nyelvészeti következtetések levonására ad lehetőséget. Az azóta eltelet százötven év alatt azonban még senki sem tudta — nem is próbálta — bebizonyítani, hogy Európa bármelyik szegletében a *wlgo*-nak írt *vulgo* szót másként ejtették volna, mint mondjuk a *uulgo*-t, vagy hogy a *hij*-nek bármiféle más hangértéke lett volna mint a *hii*-nek. Ha pedig ennek nem volt semmiféle hangértéke, akkor mi értelme van az olvasást nehezítő átírásnak? Más a helyzet a *poſſeffio*-ban álló *s* betűvel. Az ún. gót betűs német írás — a nyomtatott és a folyóírás is — kétféle *s* betűt ismert: a hosszú és a kerek vagy *Schluß s*-t. Alkalmazásuknál kétféle szabályt kellett figyelembe venni: hangtanit (a hosszú *s* zöngés *z*, a kerek zöngétlen *sz* hangot jelölt) és alaktanit, ily módon valóban volt helyesírási, sőt hangtani jelentősége is. Márpedig az 1941-ig használt gót betűs írás nem német sajátosság hanem, egyenes folytatása a XV. század végéig egész Európában használatos ún. gót betűtípusoknak. Csak-hogy az *antiqua* betűtípus, amelyet a latin abc visszaadására használunk, nem ismeri a hosszú *s*-t, így még német nyelvű szövegek átírásakor sem jelöljük külön a *schon* hosszú és a *Häuschen* kerek *s* betűjét, akkor meg miért kellene ezt tennünk a latin esetében?

5. A szabályzatok ugyan a humanista latinság helyesírását ajánlják egységesítő normaként, valójában azonban a neolatin és román nyelvek helyesírási szokásait részesítik előnyben. Ez a következőkben mutatkozik meg:

- a.) nagybetűk használata az ünnepek nevének első szavánál;
- b.) nagybetű-kisbetű megkülönböztetése tulajdonnévből képzett jelzők esetében (nemzetközi szabályzat 76.). Ez utóbbi a magyar szokással olyannyira ellentézik, hogy figyelmen kívül kell hagyni;
- c.) vesszők használata a mondatban a neolatin nyelvek módszere szerint visszafogottan történik;

35 *Benkő Loránd*: Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról. Bp., 1998.

36 *Balogh Jolán*: *Varadinum — Várad vára*. 2. köt. Bp., 1982. (Művészettörténeti füzetek 13/2) 45. p. Az egész mű ragaszkodott ehhez az átírási elvhez, kivéve azoknál a középkori okleveleknél, amelyeket okmánytárakból vett át.

d.) -ci -ti betűkapcsolatokban a középkori írásmód megtartása. Ennek csak olyan országokban van értelme, ahol a vulgáris nyelv az eredetileg ti-vel jelölt szót nemcsak ci-re írta át, hanem másként is ejtette, így a latin szöveg átírása a vulgáris nyelv vizsgálatánál is számba jöhet. (nemzetközi szabályzat 65.) A magyarországi átírásban ezt sem kell figyelembe venni.

6. A gyakorlatban kiderült, hogy a túl sok mesterséges jel alkalmazása nem szerencsés, csak a szöveget zavarja, ráadásul más kiadóknál úgysem honosodik meg. A tipográfiai megkülönböztetés egységesíthetetlen; hogy ki mit jelöl ritkított szedéssel, kisebb, nagyobb vagy dőlt betűvel, az általában egyéni döntés dolga.

7. Ne foglalkozzon azzal a kiadási szabályzat, hogy mit adjunk ki, hanem csak azzal, hogyan. A kiadandó szöveg a változó történelmi érdeklődés függvénye.

Kiadási, átírási „szabályok”

1. A kiadandó oklevél meghatározása, helye az oklevéltárban

A szövegközlés szempontjából önálló oklevélnek számíthat a nem eredetiben fennmaradt másolat (hitelesítetlen, középkori, újkori is), a teljes szövegű átírás, a tartalmi átírás, valamilyen jegyzőkönyvben fennmaradt oklevélszöveg, az említés, a fogalmazvány is. Ezek közül a legproblemátikusabb az említés, ezt önállóan általában csak az ún. régi oklevelek esetében adjuk ki, egyébként meghagyjuk az említő oklevél szövegében. A közölt okleveleket szigorú dátum-sorrendben adjuk közre. Amikor csak hozzávetőleges vagy tól — ig napi dátumot tudunk megállapítani, akkor a biztosan megállapítható napi dátumos oklevél után a végső határérték szerint közöljük az oklevelet.

Ha csak annyit tudunk az oklevélről, hogy szeptemberben kelt, és van az oklevéltárban egy szeptember 30-i dátummal ellátott oklevél, akkor a szeptemberi ezután következik. Ha valamilyen oknál fogva szeptember 28-30. közé tudtuk az oklevél keltezését helyezni, akkor is a szeptember 30-án kelt oklevél után következnek és nem a pontos napi dátummal ellátott szeptember 28-i után. Azoknak az okleveleknek, amelyeknek csak évszámát tudjuk, esetleg azt is kétségesen, azokat az illető év végén közöljük.

A több oklevelet tartalmazó okleveleket részekre bontjuk, és az abban foglalt okleveleket a dátumuknak megfelelő helyen adjuk közre.

Ettől az elvtől csak rendkívüli esetben térjünk el, nem annyira oklevéltárban, hanem tanulmányban, ott ahol az ügymenetet akarjuk egy szövegközléssel reprezentálni. A későközépkori oklevéladás már megtette az első lépéseket az ügyirat kialakulás felé, ez azonban az oklevelek szétbontása esetén is jól tanulmányozható.

2. Több példányban fennmaradt oklevél

Több oklevélszöveg esetén legfeljebb csak rendkívüli esetben követjük a lachmanni helyreállítási szokást, hanem kiválasztjuk az eredeti vagy az eredetihez legközelebb álló példányt. Itt a legnagyobb változatosság képzelhető el, elégedjünk meg annyival, hogy az eredetiben fennmaradt elsőbbséget élvez a teljes szövegű átírással, a teljes szövegű átírás a fogalmazvánnyal vagy jegyzőkönyvi bejegyzéssel, ezek a tartalmi átírással, ez utóbbi pedig az említéssel szemben. Több tartalmi átírás esetén a korábban hagyományozódott a mérvadó. (Aligha szükséges hozzátenni, hogy általában, tehát ha valamilyen kritikai érv ennek nem mond ellent)

Ha pl. egy 1298-as oklevél csak tartalmi átírásban maradt fenn, egy 1348-as és egy 1410-es oklevélben, akkor az 1348-ast tekintjük az alapnak, még akkor is, ha az átíró oklevelet is átírták 1411-ben.

Lehetőség szerint az összes kéziratpéldányt fel kell kutatni. Ez Európában talán Magyarországon a legkönnyebben megvalósítható feladat a Magyar Országos Levéltár két gyűjteményének: a Diplomatikai Levéltárnak, a Diplomatikai Fényképtárnak és segédleteiknek köszönhetően.³⁷ Figyelmen kívül hagyhatók az újkori másolatok, a hivatalos átírások azonban nem.

A szinte minden uralkodóval megerősített városi privilégiumok esetében nagyon fontos, hogy mely uralkodók írták át őket, az újkorban pedig egyáltalán meddig volt szokásban az ilyen átírás. E feladat nem intézhető el annyival, hogy ez már az újkorászok dolga. A kiadó szövegekkel és nem mesterséges történeti korzakokkal dolgozik.

Ha egy levéltár vagy egy egybefüggő oklevélhagyományozó forrás (pl. hiteleshelyi protokollum) szövegét közöljük, akkor az ott fennmaradt szöveget tekintjük alapnak, még akkor is, ha rendelkezésünkre áll az eredeti vagy az eredetihez közelebb álló oklevél is, természetesen az összes kéziratot ilyenkor is feltüntetjük.

37 Mohács előtti gyűjtemény adatai CD-ROM 1998.

Hacsak valamilyen oklevélkritikai érv nem támogatja, a XIII. századi oklevelektől kezdődően nem szükséges párhuzamosan, vagy más módon teljes szövegükben közölni az „alsóbb rendű” szövegeket. Nem közöljük a latin szavak eltérő írásképét sem, hanem csak a vulgáris köz-és tulajdonnevek eltérő írásmódját, mégpedig szövegkritikai jegyzetben. Közöljük azonban az oklevélszöveg jelentős tartalmi változását. Az egyes kéziratpéldányokat a filológiában hagyományos nagybetűs, ha szükséges nagybetűs + alsó (vagy felső) indexbe tett arab számmal jelöljük. Így: A, B, A₁, B₁ stb.

1498-ban egy huszonhat éve folyó perre tett pontot Szapolyai István nádor, amikor a királyi tanács egyetértésével igazságot tett a Perényiek és a Drágfiak perében, amely Nyalábvár és uradalma miatt folyt. A per során bemutatott összes oklevelet egyetlen ítéletlevélbe foglalták, amelyet füzetbe kötöttek és így pecsételték meg. Csak a Drágfiak 15 oklevelet mutattak be a bíróság előtt, ezek egy részét nemcsak ebből az ítéletlevélből, hanem más átirásokból vagy eredetiekből is ismerjük.³⁸ Vajon szükséges-e olyan leszármazási tábla készítése ennek az ítéletlevélnek és az ott ártit oklevelek esetében, mint amelyet a korai okleveleknél készítenénk? Ennél az oklevélnél semmiképp, más hasonló esetekben sem, hacsak valamilyen különleges ok nem indokolja. A szokásos eljárás szerint az ártit oklevelet kiemeljük az átiróból, ha máshol van eredetije vagy tartalmi átirás esetén szó szerinti átirása, akkor azt közöljük, és a szövegkritikai jegyzetekben írjuk le, hogy az oklevél hány példányban, milyen módon, milyen átirásban maradt fenn.

A középkor végén több esetben is találkozunk azzal az eljárással, hogy ugyanabban az ügyben a királyi kúria vizsgálatra utasította a hiteleshelyet — néha kettőt is — és a területileg illetékes megyét is, szerencsés esetben mindhárom oklevél ramaradt az utókorra. A parancslevelek ilyenkor rendszerint ugyanazon a napon keltek, ugyanazt a szöveget tartalmazták, csak címcésük tért el egymástól és a megyei oklevélben nem szerepeltek királyi emberek, hiszen arra jók voltak a szolgabírák vagy az esküdtek is. A kettő vagy három ugyanazon a napon kelt oklevélet érdemes-e teljes terjedelmében kiadni, ha nem, akkor melyiket és milyen jögon tekintsük első példánynak? Erre a kiadónak a konkrét eset alapján kell választ adnia.

Ha egy oklevélből több chirographumunk is fennmaradt, akkor a szövegközlés során a legelső — amelyiknek csak alul vannak elvágott betűi — tekintjük alapnak, a másikat vagy másikkaknak csak variánsait közöljük. Kivételt akkor teszünk, ha azt valamilyen oklevélkritikai szempont indokolja vagy az első chirographum rongált.

38 Magyar Országos Levéltár. DL, 71068.

3. Az oklevéllel együtt kiadandó egyéb feljegyzések

Az oklevél szövegével együtt adandó ki minden olyan szöveg, amely a kiadott oklevélen található és az oklevél kiállításához kapcsolódik, függetlenül attól, hogy más kéz írásával vagy valamivel később került az oklevélre, kivétel az ún. külzet. Együtt közöljük tehát az oklevéllel a kancelláriai jegyzeteket, a hátoldali solvit jeleket sőt az eredeti regisztrációra utaló közléseket is, hiszen ez mind az oklevél kiállításához kapcsolódnak. Későbbi perbeli feljegyzések, mandátumokon található végrehajtás fogalmazványok nem az oklevél szövegéhez tartoznak, ezek az oklevél leírásánál közlendők. Fontos „a kiadott oklevélen található” megszorítás is. Így nem az eredeti oklevél szövegéhez csatolva adunk ki egy másik oklevélen található feljegyzést, amely ennek az oklevélnek a későbbi kiállításával foglalkozik, de nem is ahhoz az oklevél szövegéhez csatoljuk, amelyiknek pl. hátlapjára feljegyezték, hanem az előbbi leírásánál közöljük, a másik leírásánál pedig visszautalunk rá.

Leggyakrabban hiteleshelyi gyakorlatban fordul ilyen eset. Sokszor nem marad ránk eredetiben a hiteleshelyi válaszlevél, csak az a pár szó, amelyet a parancslevél hátlapjára vezettek, ez azt tartalmazta, hogy kik szálltak ki és mikor a helyszínre. Ennek alapján a hiteleshelybe visszatérve ugyanennek az oklevélnek a hátlapján formulás részek nélkül megfogalmazták a válaszlevelet is. Ha csak a pár-szavas feljegyzés maradt fenn, akkor azt a parancslevélnél, de nem annak szövegéhez csatolva, hanem leírásánál adjuk ki. Ha fennmaradt a fogalmazvány, de az eredeti nem, akkor külön oklevélként adjuk ki a fogalmazványt.

Ezeket a feljegyzéseket, függetlenül attól, hogy az eredeti oklevélben hol foglalnak helyet, mind az oklevél törzsszövege után közöljük.

A kancelláriai jegyzetek egy része az oklevél szövege fölött található, ennek ellenére az oklevél után közöljük. Ügyelni kell arra, hogy a kancelláriai jegyzetek gyakran két helyen szerepelnek, egyszer fent, egyszer pedig a pecsét alatt, ezek gyakran nem egyeznek meg szó szerint. Ha eltérés van a két szöveg közt, akkor azt külön jelezzük.

Ezeknek az oklevélkiadáshoz kapcsolódó szövegeknek a közlési sorrendje ügyintézésbeli egymásutánjuk sorrendjében kerüljön a kiadásba. Tehát: aláírás, kancelláriai jegyzet, regisztrálás, solvit.

A külzet, amit gyakran címzésnek szokás nevezni zárt, oklevelek — nem levelek — külsején foglal helyet, tartalmazza a címzést, a felek megnevezését és az irattípust. Az oklevéllel egy időben kelt tartalmi kivonatnak tekinthető. Nem az oklevéllel együtt adjuk ki, hanem a leírásban.

4. A kiadandó oklevél külső megformálása

Lehetőség szerint egy bekezdésben adjuk ki az oklevelet, amelyet azonban mondatokra tagolhatunk. Nagy terjedelmű oklevelet bekezdésekre is bonthatunk. Olyan egybefüggő, de hosszú részeknél, ahol a nem lehet önálló mondatokat kialakítani, pontosvesszővel választjuk el az egységeket egymástól.

Ilyen egység pl. határjárások esetében a fő határjel, jobbagyancvek felsorolásánál a falvak szerinti csoportosítás, ugyanúgy osztályleveleknél a falvak szerinti egységek kialakítása.

A XIII. századi oklevelektől kezdődően, a korábbiaknál pedig azoknál, amelyek nem eredeti formában maradtak fenn, nem jelöljük a sortöréseket.

Az oklevél szövegének egységes tipográfiájúnak kell lennie. Ettől eltérni csak interpolált részeknél szabad. Nem szedünk ritkítottan vagy kurzívval a kiadó által fontosnak ítélt szövegeket, vulgáris szavakat.

Ettől eltérhetünk tanulmányok kísérő forráskiadása esetén, ahol fontos felhívni a figyelmet az általunk lényegesnek ítélt részre és regesztáknál, ott ahol fontos, hogy a magyar nyelvű szövegtől felismerhetően elválják a korabeli magyar szó.

5. Az interpunkció

Az interpunkció a mai latin nyelvek gyakorlatát követi, azaz csak mértékkel kell a vesszőket alkalmazni: felsorolásoknál (ha van összekapcsoló kötőszó, akkor azonban nem), mellékmondatok elválasztásánál. A korabeli „interpunkciós” jeleket nem kell figyelembe venni, így szükség szerint alkalmazhatunk kettőspontot, kérdőjelet, felkiáltójelet is.

6. A rövidítések

A rövidítések feloldandók, a rövidített részeket sem zárójellel, sem tipográfiai megkülönböztetéssel nem választjuk el a szó kiírt részétől. A magyar kiadási gyakorlatban egyetlen kivétel van: az intituláció után következő etc.- át nem szokás feloldani. Az ilyen ún. rövidített szövegek feloldására a nemzetközi szabályzat a kurzívval történő kiegészítést ajánlja. (57.)

Amennyiben a szíglával jelölt személynév egyértelműen feloldható, akkor azt szögletes zárójelben oldjuk fel, amennyiben nem oldható fel egyértelműen, csak a

szígláját írjuk ki. Azt, hogy mi alapján oldottuk fel a nevet, szövegmagyarázó lábjegyzetben közöljük.

A rövidítést minden megjegyzés nélkül úgy kell feloldani, hogy az kövesse az oklevél írójának helyesírását.

Tehát pl. a prae-s rövidítések pre- nek oldandók fel, ha a klasszikus latinságban ac -vel jelölt szót az oklevél írója e- vel jelölte, így az oklevelek többségében predictus írandó praedictus helyett.

A görög eredetű nevek feloldása: Ihs = Jesus vagy Iesus, de nem Jehsus, Xps = Christus, Ihlm = Jerusalem vagy Ierusalem.

7. Átírás

A szöveget betűhíven kell átírni, a betűhív átírásnak azonban némi korlátot kell szabni. A középkori helyesírási, nyelvhelyességi szokásokat meg kell tartani, ezeket sic-kel, vagy felkiáltójellel jelölni szükségtelen. Egyáltalán, mindkettő alkalmazásával csínján kell bánni.

Latin szövegben csak a klasszikus latinság betűit használjuk. Mellékjeleket latin szavakban nem használunk XIII. századnál későbbi oklevelek átírásakor. Két kivétel az e caudata és az y fölé tett egy pont. A XIII. századi oklevelektől kezdve nem jelöljük a magánhangzók fölé tett, a hangsúly jelölésére alkalmazott vesszőket. Horá tehát hora, seró sero, dicebát pedig dicebat. A vulgáris szavak esetlegesen előforduló mellékjeleit jelöljük.

A magánhangzó után álló -ci vagy -ti szótagot a szó etimológiájának megfelelően humanista helyesírással írjuk át. (1920-as szabályzat 2.c.)

Tehát captatio és beneficium minden esetben, függetlenül attól, hogy mi áll, vagy mit vélünk látni a szövegben. Valójában későközépkori szövegekben a t és c néha teljesen megkülönböztethetetlen, egy levéltáros berkekben használatos bon mot szerint, akad olyan oklevél, amelyben, ha a betű szerinti átírást követném, cancum-ot kéne írni a tantum helyett.

Az e caudata jelölendő, ez az egyetlen olyan mellékjeles betű, amelyet a kiadásban alkalmazunk. Megtartását korjelölő jellege indokolja, hasonló a helyzet az y fölé tett egy ponttal, ez utóbbit azonban XIII. sz. végénél később nem alkalmazzuk.

A tulajdonnévkezdő Ff nem hosszan ejtett f-et jelölt, hanem a nagy F-et, ezért így írjuk át.

Az Abaúj megyei Füüzéralja középkori oklevelekben álló alakja Fiziralla-nak és nem Ffiziralla-nak írandó át, a Zemplén megyei Velkrop középkori általános alakja Filcrop és nem Ffilcrop.

A h középkori ch alakja megtartandó, ha kiesik a h betű, nem kell sic-kel jelölni. Az i helyett álló y megtartandó. A kései középkorban a folyóírásban két i létezett, amelynek kiejtésbeli jelentősége sem a magyarországi, sem a külföldi latinságban nem volt, ráadásul mindenféle rendszer nélkül váltogatták ezt a kéziratok. A hosszabbított i olyan volt, mint egy fél y, ezt azonban nem írjuk át j-nek, még ha hasonlít hozzá, akkor sem. A két i helyén levő y ii-nek írandó át.

Az eredeti nichil és ymmo megtartandó. Tehát iudicii és nem iudicj, főleg nem iudicy, principiis és nem principijs és nem principys. Ez érvényes azokra az i képzős családnevekre is, amelyeket a kései középkorban magyaros alakban kezdnek írni. A Bezerédj tulajdonképpen félreértés eredménye, valójában Bezerédi, középkori alakja Bezeredinc írandó.

A j átírásában ma Magyarországon nagy bizonytalanság uralkodik. Az 1920-as szabályzat a jam írása helyett iam-ot ír elő (2.c.), de a j-t egyébként ismeri, mint pl. a majestas alakot (10.) a nemzetközi szabályzat készítői sem jutottak dűllőre ebben a kérdésben (61.). Régebben Magyarországon a j hangértékű szavaknál, ott ahol a szövegben j állt, ott j-t is írtak, az utóbbi évtizedekben — e sorok írója számára érthetetlen antikizáló szokástól vezérelve — a j-t negligálni kezdték a kiadók, és minden esetben i-t írnak. Kivételt a Johannes esetében tesznek, ezt a legtöbben J-vel írják át. A probléma gyökere abban rejlik, hogy a j betű ekkor kezd kialakulni, némelyik oklevélben egészen egyértelműen megkülönböztethető az i-től, azonban nem minden írnoknál. Kétféle megoldás képzelhető el:

a.) a j megtartása minden olyan szónál, ahol j-szerű betűt írtak és a kiejtésben j hangértéke van;

b.) az i teljes negligálása, a Iohannes esetében is.

Az eredetiben k-val írt betű minden megjegyzés nélkül akkor is megtartandó, ha a humanista helyesírás szerint ott c-nek kéne állni. A hosszan ejtett m kiváltására alkalmazott mp megjegyzés nélkül megtartandó pl. solempniter, perhempniter. Az m és n néha felcserélődik, ezt úgy kell megtartani, ahogy az eredetiben áll, mindenféle megjegyzés nélkül. Az eredeti oe, akárcsak az ae, megtartandó, szedésükre egyformán lehet alkalmazni az egybe- és különszedett betűtípusokat. A kiadásban egyféle s létezik, tehát nem próbálkozunk a hosszú s jelölésével. Az u és v átírásában a latin szavaknál a hangzóhív elv érvényesül. A mássalhangzó értékű u jel v-nek írandó át, a magánhangzó értékű v pedig u-nak. Az uu és w átírása mássalhangzó érték esetén w, mássalhangzó előtt vu.

Nem uester hanem vester, nem dominvs hanem dominus, nem uult, hanem vult,
nem wigo, hanem vulgo.

Az átírás során csak egyféle z-t használunk, a lehűzött, hosszú szárú z-t, akár-
csak a hosszú s-t, nem adjuk vissza nyomtatásban.

A szó klasszikus alakjától eltérő betűkettőzés, illetve a kettőzött betűk helyett
álló egy betű megjegyzés nélkül megtartandó.

A középkorban általában opidum-ot írtak oppidum helyett, gyakran írtak
sabatum-ot sabbatum helyett, paraffernales-t paraphernales helyett, Passcha-t
Pascha helyett, ezek a sajátosságok megtartandók.

8. Egybeírás–különírás

A klasszikus latinságban egybe- vagy különírt, az oklevélíró által pedig külön-
vagy egybeírt szavak minden megjegyzés nélkül összevonandók illetve szétválasz-
tandók.

Una cum helyett unacum, pereum helyett vizsont per cum írandó.

9. A latin szövegben szereplő vulgáris szavak

A vulgáris közszavakat és a vulgáris neveket teljesen betűhíven írjuk át. Ha egy
oklevélen belül többször változik a névalak, akkor sem egységesítjük, hanem meg-
tartjuk eredeti formájukat, nem szükséges ilyenkor sem a felkiáltójeles vagy sic-es
figyelemfelhívás. A vulgáris nevekben még az egy szóba írt két nagybetűt is eredeti
formájában tartjuk meg. Pl. NaglDa, ZenthDienes.

Az oklevél kiadási elvei ennek ellenére egységesek, magyar, német nevek, az
oklevélbe illesztett rövidebb szövegek betűhíven, de a latin oklevélírási szabályai
szerint írandók át. Pl. Johannes Biro és sohasem Johannes bjro.

10. Nagybetű — kisbetű

A nagy -és kisbetűket a humanista helyesírás szabályai szerint alkalmazzuk.
Nagybetűt írunk mondat elején, tulajdonnevekben és tulajdonnevekből képzett
melléknévekben, ünnepek nevében.

Problematicus a többtagú tulajdonnevek átírása.

A nemzetközi szabályzat (75.) a két (vagy több) elemből álló, egyaránt deklinálható nevek különírását javallja. Tehát Vasvár = *Castrum Ferreum*, Óbuda = *Vetus Buda*, Budafelhévíz = *Calide Aque Superiores*. Ennek alapján, ha a többtagú név egy része genitívusban áll, és ez jelöli a név valódi részét, akkor csak a névadó genitívusos részt írjuk nagybetűvel. Budavár = *castrum Novi Montis Pestiensis*. A gyakorlatban az oklevelek egybe- különírását követik. Vas vármegye rendes alakja *comitatus Castriferrei*, ezt így is szokás átírni.

Az ajánlható módszer:

a.) Azok a többtagú, részben, vagy egészben latin eredetű helységneveket, amelyeket az oklevél írója külön írt, mi is külön írjuk. Nagy kezdőbetűvel írjuk az együtt ragozott szavakat.

Pl. *datum in Castro Ferreo* = kelt Vasváron, *Nova Villa* = Újfalu, *Villa Latina* = Olaszi v. Olaszfalu, az Alsó- Felső elő- vagy utótagokat éppen ezért nagybetűvel írjuk, ha a helynévhez van illesztve. *Wadaz Inferior* = Alsóvadász.

b.) Ha az oklevélíró által különírt többtagú helységnév *villa*, *castrum*, *suburbium*, *predium*, *domus* részekből és genitívussal hozzá kapcsolódó egy vagy két szóból álló részből áll, akkor csak a genitívusos akár egy, akár kéttagú részt írjuk nagybetűvel. Pl. *villa Sancti Jacobi* = Szentjakabfalva, *villa Sancte Crucis* = Szentkereszt(falva), *villa Latinorum* = Olaszi v. Olaszfalu, *suburbium Castris Scepusiensis* = Szepesváralja, azonban *Rivulus Dominarum* = Asszonypataka.

c.) Ha az oklevél írója egybe írja a helységnevet, akkor a kiadó is egybe írja, és csak ez első betűt írja nagygyal:

Tehát: *Rivulusdominarum* = Asszonypataka, *comes comitatus Castriferrei* = Vasvármegye ispánja, *episcopus Quinqueecclesiensis* = pécsi püspök.

Csak a szűkebben értelmezett helységnevek ilyen problematikusak. A váraknál a *castrum* + latin közszó típusú neveket nagybetűvel és külön írjuk, ha az oklevélíró is külön írta. Pl. *castellanus Novi Castris* = újvári várnagy. Ha *castrum* + tulajdonnévből állnak, akkor a *castrum* kisbetű: *castellanus castris Scepusiensis* = szepesi várnagy. Utcák, terek nevének nem érvényesülnek ezek a szabályok. Pl. *platea sancti Jacobi* = Szent Jakab utca, *forum Sabbati* = Szombat-piac. Róma nevének jelölésére használatos *Urbs* nagybetűvel írandó.

Köszavakból képzett nevek esetében néha nehéz eldönteni, hogy az helynév, vagy közszó. Ezt a kiadónak mindig mérlegelni kell. A mai Mosonmagyaróvár részét képező Óvár latin alakja *Antiquum Castrum*, ez nagybetűvel és külön írandó, I. Károly okleveleinek dátumában gyakran szereplő *Altum Castrum* szintén, mert ez a szláv eredetű *Visegrád* latin fordítása. A határjárásokban néha felbukka-

nó földvárakra alkalmazott *antiquum castrum*-ok azonban közszavak, ha nem maradt semmi nyoma annak, hogy ott Óvár vagy hasonló helynév élne, akkor kisbetűvel kell írni. Ha egy meghatározott falura vonatkozik, akkor *Magna Villa* = Nagyfalú nagybetűvel írandó. Hasonló a helyzet a vulgáris helynevekkel, amelyek közszóként is használnak. A határjárásokban szereplő *thou*, *ligeth* a helyiek számára jelenthette a tavat, a ligetet, amit nagybetűvel is írhatnánk. Ha nem járul hozzá valamilyen kiegészítő pl. *Kerekligeth*, akkor azonban helyesebb kisbetűvel írni.

Valószínűleg soha el nem dőlő vita folyik a magyar névtudományban, hogy a foglalkozást jelentő neveket mikor tekinthetjük megszilárdultnak. A mai sorrendben írt Kowach Miklos mindkét tagját nagybetűvel írjuk át, a *Nicolaus Kowach*-ot is általában, azonban a *Nicolaus faber* esetében már általánosan megtartják a latin szó kisbetűjét. Az oklevél eredetijének visszaadása sehova nem vezet.

Az ünnepek neveit nagybetűvel írjuk, több szóból álló ünnepek esetében csak az első szót pl. *Inventio sancte crucis*, *Pascha*. A nemzetközi szabályzat a hónapok, napok, a római dátumok határnapjai nevének kisbetűs írását javallja (76.). A korábbi magyar gyakorlattal itt szakítani kell, tehát: *septimo kalendas octobris* és nem *septimo Kalendas Octobris*.

A *sanctus*-t és *beatus*-t nem írjuk nagybetűvel, csak a helynevek és egyházi intézmények nevében. Isten neve nagybetűs: *Deus*, *Dominus*, *Salvator*, ugyanígy a kiemelkedő egyházi intézmények nevei: *Sedis Apostolica*. A nemzetközi szabályzat a Német-Római Birodalom jelölésére használt *imperium*ot is nagybetűvel javasolja írni, ez fenntartással kezelendő. (76.). Pl. *festum sancti Jacobi*, *festum Corporis Christi*, *festum Omnium sanctorum*, *dominica Letare*, *festum Nativitatis beati Johannis baptiste*, *festum Epiphaniarum Domini*, *festum Nativitatis Domini*. Mária esetében, ha ki van írva a *Maria* név, akkor azt írjuk nagybetűvel, ha nincs az azt helyettesítő *virgo* vagy *genitrix* szót: *beata Maria virgo*, *beata Virgo*, *beata Dei Genitrix*, *festum Nativitatis Virginis gloriose*. Magyarországon elterjedt szokás szerint a Boldogasszony magyar alakjából kiindulva a *Beata Maria virgo*-t és *Beata Virgo*-t írják.

Minden nép- vagy helynévből képzett szót nagybetűvel írunk, nem kell figyelembe venni a nemzetközi szabályzat erőltetett okfejtését (76.). Tehát *grossus Bochemicalis*, *marca Budensis* írandó a kisbetű helyett. A neolatin és román nyelvek nagy- és kisbetűs szabályai nem olyan régiek ebben a kérdésben, hogy mérvadóak lehetnének.

11. Számok, dátumok

A számok, dátumok eredeti formájukban, sőt kivitelezésükben fenntartandók. Tehát M^oCCC^o septuagesimo sexto. Az eredetiben szereplő arab számot mai arab számmal adjuk vissza. Az arab négyes esetében a kettévágott nyolcasra szövegkritikai jegyzetben hívjuk fel a figyelmet.

Az oklevélben szereplő napi dátumokat feloldjuk. Ezt három helyen jelölhetjük:

- a.) az oklevél szövegében kerek zárójelben, többnyire kurzívval szedve;
- b.) az oldal margóján, a szövegtükrön kívül;
- c.) szövegmagyarázó lábjegyzetben, ez a legjobb, mert az esetleges problematikus feloldásokat itt meg tudjuk indokolni.

Bírói határnapok esetében az ünnep nyolcada önmagában nem napi dátum, ezt nem kell feloldani. A nyolcad vagy közgyűlés oklevélben sorszámossal megadott napját kétféleképpen oldjuk fel:

- a.) mechanikusan, azaz hozzáadjuk a kezdőnaphoz a napok számát és beleszámoljuk az ünnepnapokat is;
- b.) ha tudjuk, hogy hány napot hagytak ki az adott nyolcadon vagy közgyűlésen, akkor a szerint számítjuk ki a dátumot, de a ezt szövegmagyarázó lábjegyzetben megindokoljuk.

12. A szövegben alkalmazott jelek

A legnagyobb a változatosság a szövegbe tett jeleket illetően, amelyek a kiegészítést, betoldást, üresen hagyott, kitörölt, sérült szöveget jelölik. Nem jutottak egyezsége a kiadók a zárójeles rendszerek használatában sem.

A szövegben levő hiányok, kipótolandó részek kétféle módon keletkezhetnek:

a.) A szöveg írója (ide értve az oklevélkiadásban részt vevő más személyeket is) üresen hagy, kitöröl, más módon olvashatatlaná tesz egy részt, amelyet később sem pótol.

b.) Az idők folyamán természetes sérülés keletkezik az oklevélen, ami olyan nagy is lehet, hogy csak az oklevél töredéke marad fenn.

Nem tartozik ebbe a kategóriába, ha az oklevél írója (ide értve az oklevélkiadásban részt vevő más személyeket is) a középkorban szokásos pontozással vagy át-húzással javít egy szövegrészt, ám ezt folytatólagos írással, föléírással, margóra írással stb. másra javította. Ebben az esetben az emendálást maga az oklevélíró végezte el.

Ha az eredeti szövegben bármilyen okból keletkezett hiány található, azt szögletes zárójelbe tett, középre emelt szaggatott vonalakkal jelöljük. A vonalak száma csak az első három vonalig egyezik meg a hiányzó betűk számával. A három vonal három hiányzó betűt és fél sort is jelölhet. A XII. századnál későbbi szövegek esetében szükségtelen, hogy a vonalak száma utaljon a hiányzó szöveg nagyságára.

Egyes szabályzatok azt javasolják, hogy annyi vonalat tegyen a kiadó, ahány betűhely hiányzik, ezt azonban hosszabb hiány esetében úgysem lehet megállapítani. Egy-két betűhely esetében azonban első pillantásra ki kell derülnie annak, hogy ott csak pár betű maradt ki.

A zárójel bezárása után lábjegyzetben kell megadni a hiány módját és nagyságát. Pl. 3-4 szónyi hely a hajtás mentén kiszakadt. A hiányzó hely nagyságát cm-ben, mm-ben is megadhatjuk.

A hiány esetei, melyeket fentebb a és b. pontban foglaltunk össze, formai szempontból nem különböznek egymástól, ezért nem kell őket megkülönböztetni. Formailag lényegtelen, hogy egy szöveget azért nem tudunk kiolvasni, mert kitörölték, vagy mert kiszakadt.

Színes úrnő 1146-os oklevelének 17. sorában felsorolták azokat a szolgákat, akiket Színes halála után felszabadított. Az első névnek csak az első két betűje olvasható ki, mert a szó vége épp a hajtásra esett és az idők folyamán teljesen kikopott. A hatodik név azonban egyszerűen hiányzik — amennyire a fényképről megállapítható — helyét nem üresen hagyták, hanem kivakarták. Egyik esetben sem tudjuk, hogy mi állt a helyükön, vagy mit szándékoztak odaírni. A modern kiadás készítője mindkét esetben [- - -] jelet alkalmazott.³⁹

A valamilyen módon olvashatatlan, szabad szemmel nehezen olvasható, de a kiadó által kiegészített szövegrészt szögletes zárójelben adjuk meg.

Az áthúzott, alápontozott szöveg nem tartozik az oklevél törzsszövegéhez, azt csak a szövegkritikai lábjegyzetben közöljük. Ahol a javítás elkezdődött, oda tesz-zük a lábjegyzet jelét. A jegyzetben feltüntetjük a javítás módját pl. áthúzás, pontozás, ezután közöljük az áthúzott, alápontozott szöveget. A margóra, az áthúzott sor fölé vagy más módon betoldott szöveget az oklevél törzsszövegében [∕] jelek közt adjuk meg. Ha ez nyomdatechnikailag nehezen megoldható, jegyzetben kell rá utalni. Az olyan szó vagy szavak esetében, amelyet tévedésből kétszer írtak le, de elfelejtették alápontozni — ez gyakran előfordul sorvégeken és sorkezdeteken — a

39 Chartae antiquissimae Hungariae 19. sz.

kiadó maga javítja a szöveget: a kétszer írt rész második részét elhagyja, és jegyzetben utal a kettőzésre.

Az eredetiben zárójelben írt részt kerek zárójelbe tesszük.

13. A szokásostól eltérő betűformák jelölése

Az oklevélben a szokásos írástól eltérő betűvel írt (*scriptura longior*, iniciálé) írt szavakat vagy betűket a 12. sz. utáni oklevelek esetében nem különböztetjük meg nyomdatechnikailag a szöveg többi részétől, hanem az oklevél leírásakor utalunk erre. (A korábbiakra lásd nemzetközi szabályzat 50–52.)

14. Grafikus szimbólumok

A rajzolt elemeket (kereszt, chrismon, közjegyzői jel, rota stb.) kétféleképpen jelöljük:

a.) Az oklevél szövegének megfelelő helyén, a szövegtől eltérő szedéssel (általában kurzívval) kerek zárójelbe béjrjuk, hogy (*Crux*) (*Chrismon*) stb.

b.) Az oklevél leírásánál felsoroljuk ezeket a grafikus jeleket.

A chirographum jelölésére két módszer közt választhatunk:

a.) A szöveg fölött, alatt vagy mindkét helyen — attól függően, hogy az oklevélben hol van a chirographálás — csupa nagybetűvel szedjük azokat a betűket, amelyeket chirographumként az adott oklevélen alkalmaztak.

Rég kiment a divatból az az eljárás, amikor ezeknek a betűknek csak a felét szedték ki. Az oklevélkiadás nem fotográfia.

b.) A leírásban közöljük, hogy hol, milyen betűkből álló chirographum van az oklevélen.

15. A kiadó saját betoldásai

A kiadó betoldásainak pl. (*Chrismon*) vagy *Jobbra a szöveg fölött és a pecsét alatt*: és a kiadó által írt mindenféle kísérő szövegnek (sorszám, évszám, regeszta, leírás, jegyzetek) nyomdatechnikailag el kell válnia az oklevél szövegétől. Az oklevél szövegéhez kapcsolódó betoldások esetében a kurzíválás a legjobb módszer. Azok a betoldások, amelyek a szövegrész törzsszövegtől elérő helyére utalnak gondolatjellel válnak el egymástól és a törzsszövegtől.

16. Az oklevél közlésének és apparátusának sorrendje

1. sorszám. Mindig arab szám legyen, a római szám szükségtelenül nehezíti a felhasználást és a jegyzetelést

2. dátum. Magyarul, a szokásos sorrendben a kiadói hellyel, amelyet mindig magyaros alakban adunk meg. pl. 1354. május 26. Róma. A közelebbi megjelölés pl. *in castro nostro, in loco sedis nostre iudicarie* fordítása a 13. sz. utáni okleveleknél szükségtelen, legfeljebb a hadi tábort és közgyűlések esetén a helynév + mellett összetételt alkalmazzuk.

3. fejregeszta.

4. oklevél leírása. 4.1. fennmaradás módja Ha eredeti, akkor a XIII. századnál régebbieknél elmarad a meghatározás, egyébként mindig közöljük. Pl. *Átírta a garamszentbenedeki konvent 1353. december 13-án kelt jelentésében.* 4.2. anyag 4.3 állapot (ha ép, azt nem írjuk) 4.4. méret 4.5. különleges betűk, grafikus jelek 4.6. hitelesítés A pecsételéson kívül a chirographum is ide tartozik, ezért itt kell közölni. A pecsét leírását a XIII. sz. utáni oklevelek közlésénél nem kell elvégezni, hanem megelégszünk a pecsételés tényének és módjának közlésével. 4.6. mai őrzési helye, pontos jelzetei 4.7. későbbi feljegyzések Pl. perbeli feljegyzések, külzet, az újkori levéltári feljegyzések nem kellenek. 4.8. kiadás Először a teljes szövegük időrendben, aztán a regeszta. 4.9. kritikai megjegyzések Ezek csak akkor kellenek, ha valami indokolja őket, akkor azonban érthetően ki kell fejteni pl. a hamisítás indokait.

A leírást lehetőség szerint mondatokba fűzzük. Több példány esetében mind-egyiket külön írjuk le, esetleg lezármazási táblát is készítünk. A leírás Magyarországon általában az oklevél szövege után következik, ezzel teljes szövegű közlés esetén szakítani kell, át kell térni a nemzetközileg is elfogadott, oklevél szövegét megelőző leírásra.

5. oklevél szövege

6. jegyzetek 6.1. szövegkritikai jegyzetek Oklevelenként (nem úgy, mint az 1920-as szabályzat újkori részében!) újra kezdődő latin kisbetűkkel, illetve betűvariációkkal jelöljük a szövegvariánsokat, a csonka, rongált szöveget, az oklevél-író által kitörölt, de olvasható részeket stb. 6.2. szövegmagyarázó, történeti jegyzetek Oklevelenként újra kezdődő arab számmal jelöljük a legszükségesebb tárgyi magyarázatokat, dátumok feloldását stb. A XIII. sz. utáni oklevelek esetében csak ritkán alkalmazzuk.

Az olyan mennyiségű és típusú magyarázatokra, mint amilyeneket Lukinich tett a Podmaniczky-okmánytárban, semmi szükség.

A jegyzetek az ún. régi oklevelek esetén az oldal alján helyezkednek el, későbbiek esetében lehetnek az oklevél szövege után is. Először a szövegkritikai, aztán a magyarázó jegyzeteket közöljük.

Mutató nélkül nincs okmánytár. A mutatókészítés azonban általános kiadási probléma. Okmánytárban legjobb az oklevél sorszáma és nem oldalszámra hivatkozni. A kiadott oklevelek sorainak számozása csak régebbi oklevelek esetében szükséges.

17. Jelek, zárójelek

- .. Az oklevélírók használták a XIII. sz.-tól divatba jött két pontot a címzésben (adresse) a címzett neve helyett. Magyarországon szinte teljesen ismeretlen volt, pápai bullákban azonban gyakori. Akkor alkalmazták, ha az oklevél címzettjének hivatala és nem személye volt fontos.
- ... Az oklevél kiadójának saját kihagyásait jelöli. Teljes szövegű közlésben csak nagyon ritkán használjuk, tanulmányokhoz kapcsolódó forrásközlésben viszont gyakran. Nem használjuk akkor sem, ha átíró oklevélben kihagyjuk az átírt oklevelet, amelyet máshol közlünk. Ilyenkor legcélszerűbb kerek zárójelben kurzívval írni, hogy *(lásd a XY sz. oklevelet)*. A két és három pont egyetlen közlésben szinte alig fordul elő, így nem zavaró hasonlóságuk.
- [X Y] Szögletes zárójelben közöljük a kiadó által más példák alapján kipótolt részeket, amelyek bármilyen módon olvashatatlanná váltak vagy szabad szemmel nehezen olvashatók. Így oldjuk fel a nem egyértelmű rövidítéseket és szíglákat. Gyakran szövegkritikai jegyzetek csatlakoznak hozzá.
- [- - -] Szögletes zárójelbe tett, három, középre emelt vonal jelzi az üresen hagyott, kitörölt, sérült, olvashatatlanul áthúzott részeket, függetlenül az ilyen rész nagyságától. Szögletes zárójelben adjuk meg az oklevél leírása előtt a datálatlan, hiányos dátumú oklevelek dátumát.

- [-] [- -] [- - -] Szögletes zárójelbe tett 1–3 középre emelt vonal jelzi az ugyanilyen részek 1–3-ig tartó betűhelyeinek számát. Ilyen jelet szó közben vagy közvetlenül szóhoz kapcsolva is alkalmazhatunk.
- < > Interpolált részek jelölésére szolgáló zárójel. Az ezen belül levő interpolált részeket az oklevél szövegtörzsétől eltérő betűtípussal, általában petit-vel szedjük.
- () Az oklevélíró saját zárójele. Ezt a kései középkorban néha alkalmazták.
- (*Chrismon*) (*sic!*) Kerek zárójel, a benne levő szöveg az oklevél betűtípusától eltérő betűkkel — általában kurzívval szedve. Grafikus jelek szövegközi jelölésére, szokatlan szavakra, szóalakokra hívja fel a figyelmet. A (*sic!*) gyakori alkalmazása kerülendő, sőt a kiadó legjobban teszi, ha elhagyja ezt a figyelemfelhívó módszert.
- ∖ Az oklevélíró által a sorok közé, margóra, áthúzás fölé stb. beszúrt szöveg jelölésére szolgál. Szövegkritikai jegyzet kapcsolódik hozzá.
- „X Y” Oklevél szövegében levő idézés jelölésére alkalmazza a kiadó. Régebbi okleveleknél szövegmagyarázó lábjegyzetben, későbbiekben esetleg a margón, a szövegtükrön kívül a szokásos rövidítésekkel adjuk meg a bibliai idézetek stb. helyeit.
- ‘X Y’ Oklevélben említett művek címeit jelöli a az oklevél kiadója így. Későbbi okleveleknél alig fordul elő.

A levelek kiadásának sajátosságai

1. Középkori levelekben is feloldjuk az összes rövidítést pl. *D.V.* = *Dominatio Vestra*. Ha a levél írója az ilyen kifejezések mindegyik kezdőbetűjét következetesen nagybetűvel kezdte, akkor a kiadó is teye ezt.

2. A zárt levél külsején levő címezést a levél elején közöljük.

Nem tévesztendő össze a zárt oklevelek külzetével, azokat a az oklevelek leírásában adjuk ki.

Gazdasági iratok kiadásának sajátosságai

1. A szöveg eredeti formáját megpróbáljuk a nyomdai lehetőségek szerint visszaadni. Ha összesíthető mennyiségek szerepelnek egymás alatt, akkor azokat a szövegrésztől elkülönítve, tizedes jegy pontossággal egymás alá szedjük. Nem alkalmazzuk ezt az eljárást akkor, ha szöveg belsejében több ilyen szám szerepel és a cél nem ezeknek a mennyiségeknek az összeadása, hanem szöveges leírásuk volt.

Ha a forrást folyamatosan vezették, a későbbi bejegyzéseket éppúgy ki kell adni, mint a korábbiakat. Az ilyen szöveget úgy kell tekinteni, mint egy több fázisban, folyamatosan keletkezett forrást. A különböző időpontokban keletkezett bejegyzéseket a korábbiakkal együtt, de egymástól megkülönböztethető elkülönítéssel adjuk ki.

Ha egy urbáriumot vagy dézsmajegyzéket pl. 1517-ben állítottak össze, de abba az 1519-ben és 1521-ben beszedett mennyiségeket is bevezették, akkor ez utóbbiakat nem lábjegyzetként, hanem az 1517-es szöveggel és mennyiségekkel együtt közöljük pl. külön oszlopban.

2. A forrás többszintű címrendszerét különböző, de az egész kiadás során következetes betűtípussal elválaszthatjuk akkor is, ha az eredetiben egyszerűen egymás alá írták a címeket vagy felhagytak a címek elején elkezdett alá- és fölérendeléssel.

3. A forrás tételeinek eredeti sorrendjét megtartjuk. Az egyes tételeknek kerek zárójelben, dőlt betűvel szedve sorszámot adhatunk. Az áttekinthetőség kedvéért a tételeket később tetszőleges sorrendbe rendezhetjük, ez azonban már segédletnek minősül.⁴⁰

4. A nevek kis- és nagybetűs írásánál a XV. század végétől egységesítő eljárást követünk. Egyformán nagybetűvel írjuk a Nicolaus Faber, Nicolaus Kowach, Nicolaus Biro, Nicolaus Judex mindkét elemét.⁴¹

5. A pénzegységek, mértékegységek, fizetés megtörténtét jelölő solvit rövidítését nem oldjuk fel. Ha időközben a forrás írója változtatott a rövidítés rendszerén, a kiadó minden megjegyzés nélkül egységesít. Pl. meghagyja a fl. den. stb. rövidítéseket, akkor is, ha közben az írnok átállt a f. d. rendszerre. Az ilyen rövidítések azonban szöveg közben, akkor amikor nem elszámolásról van szó, feloldhatók és ragozhatók.

40 Jó példa rá: *Engel Pál*: Kamarahaszna-összeírások 1427-ből. Bp., 1989. (Új Történelmi Tár 2.)

41 Jó példa rá: *Kredics László–Solymosi László*: A veszprémi püspökség 1524. évi urbárium. Bp., 1993. (Új Történelmi Tár 4.)

6. A számjegyek írásánál az eredeti számjegyeket a XV. sz. végéig külső megformálásukban is meghagyjuk. Pl. $II^c = 200$, $I = 0,5$, $II = 1,5$ a helyette írt Ij nem jó. A 4 jelölésére szolgáló félbevágott arab nyolcast arab 4-nek írjuk át.

A XV. század végétől bizonyos forrástípusokban pl. dica-jegyzékekben, tized-jegyzékekben egységesen arab számokat használhatunk, a szokásos tizedes jelölésekkel. A szöveg eredeti római számjegyeire ilyenkor elég a bevezetőben utalni.

7. Az ilyen forrásokban különösen gyakori a hullámzó névhasználat, a vulgáris alakú szavak írása. Szükségtelen minduntalan (*sic!*)-et tenni.

SZOVÁK KORNÉL

KORREFERÁTUM TRINGLI ISTVÁN ELŐADÁSÁHOZ

Nagy a jelentősége annak, hogy fiatal történészek szükségét érezték a forráskiadás-ról rendezett eszmecsere német történettudomány tíz esztendőnként sort kerít hasonló szimpóziumok lebonyolítására,¹ hanem elsősorban is azon okból kifolyólag, hogy a közelmúltban valóban oly mértékű kommunikációs fejlődés zajlott le világhozunkban, amely a történeti forrásközlés szakterületét sem hagyta érintetlenül.² Az elektronikus adatfeldolgozás, -tárolás és -közlés ma már a történeti forrásokat nem csak sokkal könnyebben hozzáférhetővé teszi a kutatók számára, de a velük való munkálkodást is megkönnyíti és meggyorsítja. Ennél fogva a stabil és a mobil rendszerű forrásközlés kérdése a modern segédtudományi kézikönyvek állandó fejezetévé vált.³ Azt pedig aligha szükséges bizonygatni, hogy rendszeres és folyamatos forrásfeltáró és forrásközlő munka nélkül a történettudomány fejlődése nem képzelhető el,⁴ a kor kívánalmainak eleget tevő közlési módszerek kérdése tehát egyike a korszerű történettudomány legalapvetőbb problémáinak. A forrásközlés célja köztudomás szerint kettős: először is a különböző kéziratgyűjteményekben rejlő kútfőket mindenki számára könnyen hozzáférhetővé teszi, egyrészt első lépésként ezután nem kell időt fordítani az őrzőintézmények felkeresésére, másrészt a modern nyomdatechnikai sokszorosítás kiküszöböli azokat a paleográfiai akadályokat, melyek a kéziratos anyag használatát jelentősen megnehezítik. Másodsor-

1 Pl. *Mittelalterliche Textüberlieferung und ihre kritische Aufarbeitung*. München, 1976. Másutt is sor került hasonló szimpóziumokra, ld. *Les problèmes posés par l'édition critique des textes anciens et médiévaux*. Édité par J. Hamesse. (Université Catholique de Louvain, Publications de l'Institut d'Études Médiévales, Textes, Études, Congrès, vol. 13) Louvain-la-Neuve, 1992.

2 A magyar irodalomtudomány is szembekerült a kérdéssel: *Philology in the Internet Era / Philologie à l'ère de l'Internet. International Colloquium / Colloque international Eötvös Loránd University, Budapest, 7-11 June 2000*.

3 Die EDV — eine Hilfswissenschaft? In: *Goetz, H.-W.*: *Proseminar Geschichte: Mittelalter*. (Uni-Taschenbücher 1719.) Stuttgart, 1993. 275–276. p. *Draskóczy István*: Számítógépes adathordozók. In: *A történelem segédtudományai*. Szerk.: *Bertényi Iván*. Bp., 1998. 365–366. p.

4 *Hóman Bálint*: *A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon*. Bp., 1925. (A Magyar Történettudomány Kézikönyve I. 3/A.) 1. p.

ban célja a forrásközlésnek a ránk hagyományozódott történeti forrásanyag fennmaradásának biztosítása a nyomdai megsokszorozás segítségével. Bár a közlés megkönnyíti a felhasználást, gondolatban azonban minden történésznek és történészhallgatónak meg kell tudni tenni azt az utat, mely a levéltárban őrzött forrás feltárásától a nyomdai sokszorosításig vezet, hisz másképpen nem tudná kiértékelni a forráskiadványban szereplő adalékos információkat. A kiadástechnikai ismereteknek így szükségszerűen hozzá kell tartozniuk a felkészült történész szellemi fegyverzetéhez.⁵ A források feltárásától a kiadásig vezető munkának két alapvető szakasza van: a szövegkritika, mely a forrásszöveget a szöveg-összehasonlításon alapuló sajátos módszerek segítségével megállapítja,⁶ a második pedig a történeti forráskritika, mely tartalmi tekintetben vizsgálja a forrás hitelességét és megbízhatóságát.⁷ Az utóbbi nélkül nem képzelhető el az adott forrás felhasználása egy-egy történeti kérdés tisztázása érdekében, az előbbi nélkül viszont lehetetlen a forráskritika, hisz maga a szövegállag is megbízhatatlan. A kinyomtatott forráskiadványnak tehát mindkettőről számot kell adnia: a filológia tárgykörébe tartozó szövegkritikáról a kritikai apparátusban, a forráskritikáról pedig az *apparatus historicus*ban illetve a forráskiadvány mutatóiban.

Tringli István tetemes munkát végzett, s összefoglalása minden bizonnyal megbízható támpontokkal szolgál azok számára, akik a jövőben történeti kútfők közlésére vállalkoznak. A módszertani alapelvek tekintetében szinte minden lényeges kérdésben egyet lehet érteni a vitaindító anyag szerzőjével. Elsősorban is lényeges az a megállapítás, hogy semmiképpen nem szerencsés a módszert túlszabályozni. A forráskiadvánnyal szemben ugyanis a legfontosabb követelmény az, hogy megfeleljen a tudományosság szempontjainak, ennek legfőbb ismérvei a szigorú módszertani következetesség, a minden ponton való ellenőrizhetőség, valamint az áttekinthetőség és az olvashatóság. Amennyiben ezen szempontoknak a forráskiadvány minden tekintetben eleget tesz, valójában lényegtelen az a kérdés, hogy szem előtt tartott-e valamely szabályzatot avagy sem, illetve megfelelt-e egy ilyen szabályzat minden egyes követelményének. Mivel azonban a szabályzatok általában a tapasztalatok talaján születnek, s az elméleti felkészültség nagyban elősegíti a gyakorlati munkát, didaktikai okokból éppen nem haszontalan, hogy léteznek forráskiadási szabályzatok, melyek gyakorlati szinten érvényesítik a filológia és a forrás-

5 Ld. az „Editer les actes” című fejezetet a legutóbbi diplomatikai kézikönyvben: *Guyotjeannin, O.–Pycke, J.–Tock, B.-M.*: *Diplomatique Médiévale*. Turnhout, 1993. (L’Atelier du Médiéviste) 397–417. p.

6 *Kristó Gyula–Makk Ferenc*: *Filológia*. In: *A történelem segédtudományai* i. m. 216–232. p.

7 *Kritische Prüfung: Quellenkritik*. In: *Goetz, H.-W.*: *Proseminar Geschichte* i. m. 221–222. p.

kritika elméleti-módszertani megfontolásait. Fontos továbbá annak hangsúlyozása is, hogy teljes értékű közlésnek csak az *in extenso* forráspublikáció tekinthető, bár természetesen vitathatatlan, hogy a tömeges jellegű oklevéladás korszakában bizonyos szempontok, melyek a korai okleveles anyag közlésénél elsőrendűnek bizonyultak, háttérbe szorulnak, esetleg elhanyagolhatóak. A szöveg mindenek fölött álló tisztelete is alapvetően fontos a történelmi munkában.

A részletekben azonban több olyan kérdés is rejtőzik, amely különböző kutatók részéről más-más megítélés alá eshet.⁸ Olyan elvi jelentőségű kérdésekre kell itt gondolni, mint a Lachmann által kidolgozott módszer érvényességének a kérdése, amit az utóbbi esztendőkből valóban számos kritika ért, arról azonban szó sincs, hogy a módszert magát a feledés jótékony homályának kellene átadni. Karl Lachmann szöveg-összehasonlítást illető elvei ma is megállják a helyüket, amint azt az ezeket a Teubner-sorozat számára korszerű formában összegző Paul Maas⁹ munkájának méltatása kapcsán a legújabb szövegkritikai kompendium szerzője, az egyébiránt liberális-angolszász hagyományok talaján álló Martin West is elismerte.¹⁰ Lachmann téziseit alapvetően az olasz Pasquali kritizálta, ezek a kritikai megjegyzések azonban elsősorban a hagyomány megítélésére vonatkoztak, felvetették ugyanis, hogy a Lachmann által ideálisnak tekintett zárt tradícióval szemben számos esetben nem rajzolható fel egyértelmű *stemma*, tehát a hagyomány nyíltak tekintendő, másrészt pedig a vertikális hagyománnyal szemben Pasquali számolt a vízszintes hagyományozódással, vagyis a szövegkontaminációval.¹¹ A *heuristica* → *recensio* → *examinatio* → *emendatio* → *constitutio textus* lépcsőfokai, valamint megvalósulásuk eszközszerkezete ma is a filológiai módszer alapjának tekinthető. Az okleveles források tekintetében a *stemma* kérdése valójában többnyire nem is lényeges, hisz a legtöbb esetben a szöveg*filiatio* egyenes vonalat ad, de mégis vannak olyan esetek, mint a pannonhalmi kiváltságlevélé, ahol az elágazó és kontamináció miatt később összetartó *stemma*-ágak ismerete támogatja a forrás-

8 Itt jegyzem meg, hogy a Váradi Regisztrum ugyan valóban igen korai tényc a magyarországi nyomtatott forrásközlés történetének, de a magyarországi ciszterci monostorok III. Bélatól nyert 1183. évi kiváltságlevele, melyet a citeaux-i chartulariumból már 1491-ben nyomtatásban is közzé tett Ioannes de Cireyo citeaux-i apát, korábbi nála. *Hervay, F. L.*: Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria. Roma, 1984. (Bibliotheca Cisterciensis 7). 29. p.

9 *Maas, P.*: Textkritik. Leipzig, 1960.⁴

10 *West, M. L.*: Szövegkritika és szövegkiadás. Bp., 1999.

11 *Havas L.*: A szövegkritika. In: Bevezetés az Ókortudományba I. Szerk.: Havas L.–Tegyei I. Debrecen, 1996. (Agatha II). 67–100., különösen 77–78. p.

kritikai munkát is.¹² Annak megítélése, hogy mi is tekinthető egy forrással kapcsolatban a hagyomány részének, vagyis a *recensio*, az okleveles anyaggal kapcsolatban más esetekben is elősegítheti a történész feldolgozó munkáját. Kálmán király guastallai lemondásának,¹³ vagy az 1169. illetve 1172. évszámmal III. István illetve III. Béla neve alatt ránk maradt ún. konkordátumnak¹⁴ a *Liber censuum* kézírataiban történt hagyományozódása maga is oly mértékig gyanút keltő, hogy alig hihető ezeknek a magyarországi eredete és tartalmi hitelessége, vagyis a szöveg-hagyomány tisztázása mindkét esetben a tartalmi elemek gyanús voltát erősítette meg.

A forrásoknak történeti maradványokra ill. tradícióra való felosztása Droysen és Bernheim nyomán, ill. ezen felosztás kiadásmódszertani érvényesítése ma már nem teljesen kielégítő, mégpedig azért nem, mert osztrák diplomatikusok részéről az oklevelek objektivitását az elbeszélő forrásokkal szemben előnyben részesítő nézetrendszer számos és alapos kritika érte, amennyiben egyes oklevélrészecskék kapcsán sikerült bebizonyítaniuk, hogy az oklevél adott esetben ugyanolyan mértékig szubjektív, vagyis a célja az volt, hogy a kortársak és az utókor véleményét az oklevél-kibocsájtó sajátos nézeteinek vagy szándékainak megfelelően befolyásolja, mint egy elbeszélő forrás. Az okleveles anyag korabeli hozzáférhetőségének korlátozottságát pedig Heinrich Fichtenau arenga-kutatásai rendítették meg, aki jóval nagyobb korabeli publicitást tulajdonít ennek az oklevélrészecskének, mint azt korábban gondolták, egyenesen az eszmeterjesztés, a propaganda egyik legfontosabb eszközét látva benne.¹⁵ Ebből kifolyólag az írni-olvasni tudás kérdései is természetesen más megítélés alá esnek.

Jó okkal vitathatóak a vitaindítóban kifejtett ortográfiai elvek. A humanista kortól fogva az „i” félhangzó változataként elterjedt „j” használata a hely- és nem latin alakú személynevek, valamint a nyelvi szórványok kivételével nem elfogadható, mivel nem része a latin ábécének, és nem tükröz ejtési eltéréseket sem. Az „u” félhangzó esetében a „v” használatában azért tehető kivétel, mert a megkülönböztetést már az ókorban is alkalmazták, tehát mindkét jel hagyományosnak tekinthe-

12 *Érszegi Géza.*: Szent István pannonhalmi oklevele. (Oklevéltani-filológiai kommentár). In: Mons Sacer 996 1996. Pannonhalma 1000 éve. I. Szerk.: *Takács Imre–Szovák Kornél–Monostori Martina.* Pannonhalma, 1996. 47–89. különösen 65. p.

13 *Petruch Antal.*: Lemondott-e Kálmán királyunk a guastallai zsinaton az investitúráról? In: *Theologia*, 10. (1943) 321–334. p.

14 *Kubinyi András.*: Királyi kápolna és udvari kancellária Magyarországon a XII. század közepén. In: *Levéltári Közlemények*, 46. (1975) 59–121, különösen 82. p.

15 Pl. *Fichtenau, H.*: Monarchische Propaganda in Urkunden. In: *Bullettino dell'Archivio paleografico Italiano*, n.s. 2/3 (1956/57) 1, 299–316. p.

tő. A „ci/ti” írásváltozatokkal kapcsolatban pedig egyenesen kívánatos lehet a humanista írásmód hanyagolása és a középkori ortográfia szerint történő normalizálás, vagyis adott esetben a következőzése „ci”-s írásmód. Ennek egyik oka, hogy a jobb módszertanok is megkívánják ezt a szövegkiadótól azon oknál fogva, hogy a középkor írásrendszere a humanistákétól eltérő, önálló ejtéstükröző ortográfiai rendszert alkot. Másrészt a középkori helyesírás szem előtt tartása csökkenti a hibalehetőségek számát, mivel az a tapasztalat, hogy bizonyos szavaknál az antik latin formákban kevésbé jártas kutató hajlamos a helytelen normalizálásra. Ki gondolná pl., hogy a „t”-vel írt *conditio* „fűszerezettség” jelentésű, s csak a „c”-vel írt homonimája jelenti azt, aminek a kifejezésére általában a középkori források használják. Egy egyébiránt hamis 1283-as oklevél arengájában pedig azt olvashatjuk, hogy a megadományozottak példájára *distant et reliqui famulari devotius*, amely mondatnak természetesen csak *discant* alakkal van értelme.¹⁶ Nem eleve elvetendő persze a humanista ortográfia, hisz az erdélyi szászok okmánytárának első három kötete, mely következetesen igyekszik érvényesíteni ezt az elvet a forrásközlésben, nagyon magas színvonalat képvisel a magyarországi forráskiadványok között. A kevert, vagyis alapvetően középkori, egyes helyeken azonban mégis humanista helyesírás a következetességen ejt csorbát, s ily módon a használata sem ajánlatos. Végezetül a nagy- vagy kisbetűs írásmód a *Sanctus* és a *Beatus* esetében, az egy vagy két szóba írás pl. a *Rivulus Dominarum* esetében egyéni megfontolás kérdésének tekinthető ugyanúgy, mint a bibliai és más idézetek kurzív szedése is.

A fentebbiekhez hasonló közlésmódszertani eltérések lényegében nem zavarják a forráskiadványok elvi egységét, hisz a lényegben, vagyis abban, hogy a forráskiadvány áttekinthető és ellenőrizhető legyen, megegyeznek. A vitaindító anyagban talán nem kapott kellő hangsúlyt ugyanakkor néhány olyan probléma, mely mind módszertani, mind didaktikai szempontból egyaránt fontos lehet. Ezek közül is az első a forráskiadvány felépítésének a kérdése. Azt ugyanis kötelező érvénnyel követendő szabályban kellene rögzíteni, hogy a forrást milyen kellékekkel kell felszerelni. A teljesség igénye nélkül: hogy legyen a kiadványnak megfelelő bevetése, mely a forráskiadvány tartalmi vonatkozásairól és a közölt forráscsoport jellegéről tájékoztat, előadja a források történetét és historiográfiáját, részletezi a kiadás alapelveit (ez utóbbiak teszik ellenőrizhetővé a kiadványt!), tartalmazza a korábbi kiadások bibliográfiai adatait és egy teljességre törekvő tematikus könyvészet is található a végén. A kötetet személy- és helynévmutatóval, tárgymutatóval, valamint indokolt esetben *locus*- és szómutatóval, szükség esetén más mellékle-

16 Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. II/2-3. köt. Szerk.: Szentpétery Imre–Borsa Iván. Bp., 1961. 319. p. (3245. sz.).

tekkel (térkép, faksimile stb.) kell ellátni. Oklevélpublikáció esetében az egyes tételek élén rövid regesztza álljon (ebből a szempontból szükséges lenne a regesztzás alapelveinek kifejtése is), utána kézirat őrzési helye, külső leírása, grafikus és díszítő elemeinek ismertetése, hitelességének jellemzése és tartalmi-kritikai vonatkozásainak részletezése foglaljon helyet. Az egységes szövegtest legyen sorszámozva, az olvasást lehetőleg ne zavarják mellékjelek (pl. indexbe tett számok és betűk), hanem az apparátus lemmatizálva sorra utaljon. Lap alján legyen külön szövegkritikai apparátus és történeti apparátus, melyek nélkül ma már korszerű forráskiadvány aligha képzelhető el. A forráskiadvány szerkezeti felépítésének szabályossága, az egyes szerkezeti elemek hiánytalan megléte alapvető követelmény.

Lényeges követelmény továbbá, hogy a forráskiadó a legteljesebb mértékig értse meg (ennek legjobb eszköze az anyanyelvi fordítás) a forrás szövegét. A mosolyt fakasztó megjegyzés koránt sem olyan banális, mint amilyennek látszik. Egyrészt tekintélyes forráskiadványokba kerültek be olyan hibák, melyek kiküszöbölhetők lettek volna abban az esetben, ha a forrás szövegét szóról szóra értelmezik (példaként említhető az egyébként színvonalas parasztháborús-okmánytár egyik végrendeletének *licet eget corpore* kitétele, mely ilyen formában képtelenséget jelent, s lehet, hogy eredetileg csak sajtóhiba volt, az „egeo” igénél azonban mégis bekerült a szómutatóba).¹⁷ A szöveg legapróbb részleteire kiterjedő értés és értelmezés a vélelmezés alapján történő szövegjavítást, vagyis a konjektúrát is jelentősen támogatja.

Utoljára, de korántsem utolsó sorban a közlendő alapszöveg kiválasztásánál illetve a kritikai apparátus összeállításánál szükséges a forrásközlő körülmekintő eljárása és megfontolt döntése. A Lachmann-féle elvek alapján két lehetőség áll a forrásközlő előtt. Az elavultabb módszer kétségkívül a kiválasztott kézirat nyomdatechnikai reprodukálása, annak minden szöveghibájával és hiányosságával egyetemben, majd a hibáknak az apparátusban való kijavítása és a hiányok pótlása. A korszerű eljárás ezzel szemben egy olyan keverékszöveg létrehozása, mely nem tükrözi teljes mértékben egyik fennmaradt kézirat szövegét sem, de feltehetőleg a szerző vagy a kibocsájtó szándékainak a leginkább megfelel, vagyis az archetípus-hoz vagy az eredetihez a legközelebb áll. Ennek feltétele az, hogy a szöveget gördülékennyé, olvashatóvá és normalizálttá kell tenni, vagyis az előforduló hibákat a

17 Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Ediderunt: A. Fekete Nagy-V. Kenéz-L. Solymosi-G. Érszegi Bp., 1979. (Publicationes Archivii Nationalis Hungarici II. Fontes 12.) 356. p. Vö. A Magyarországi Latinság Szótára. III. köt. Kiadásra előkészítette Boronkai I. és Bellus I. Bp., 1992. 296. p. 14^b.

szövegtestben korrigálni kell (ha van egyéb kézirat, akkor egyszerű *correctura* segítségével, ha nincs más kézirat, akkor *vélelmezés*, vagyis *coniectura* segítségével), s a hibás alakot kell az apparátusban feltüntetni. *Coniectura* esetén nagy körültekintéssel szükséges eljárni, ugyanakkor a tudományos felelősség megállapíthatósága érdekében kötelező megadni annak a kutatónak a nevét, akihez a szövegjavítás elsőként köthető. A szövegkiadó bármelyik módszert választhatja, lényeges azonban, hogy miután döntött, a megfelelő módszert következetesen érvényesítse a forráskiadványon belül. Az utóbbi évek legkiemelkedőbb magyar diplomatikai vállalkozása, a *Diplomata Hungariae antiquissima* ebben a tekintetben sajnos hagy némi kívánnivalót maga után, egyazon forrásszöveg közlése során ugyanis hol az egyik, hol a másik módszerrel találkozhatunk. Néha a hibás alak olvasható a szövegtestben valamilyen jellel utalva a hibára, ilyenkor a javított alakot a kritikai apparátusban találjuk, ugyanazon oklevél szövegében más esetben javított alak áll a főszövegben, s a hibás apparátusban nyer említést. Ráadásul a kiadvány a *coniecturák* szerzőjének feltüntetésében is gyakran következetlen, nem tünteti fel, hogy a romlott szöveg javítása a kutatástörténet során már korábban megtörtént.¹⁸ Ha pedig a példánknál maradunk, fontos, hogy a vélelmezés határaival tisztában legyen a szövegkiadó. Ha nincs komoly kézirati alap arra, hogy a kései vagy későbbi hagyományozású forrásszövegben interpolációval számoljon, semmiképpen sem szabad szövegrészeket kirekeszteni formálisan a szövegtestből (más kérdés, hogy ez elméleti szinten esetleg felvethető a közlést kísérő tanulmányban). Mint tudjuk, ilyenre is akad példa a pannonhalmi kiváltságlevél „de” praepositója esetében.

¹⁸ Az összes problémát jól szemlélteti az almádi alapítólevél szövege: *Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et acta*. Vol. I. Edendo operi praefuit G. Györffy. Bp., 1992, 411–414. p.

SZENDE KATALIN

A MAGYARORSZÁGI KÖZÉPKORI NÉMET NYELVŰ FORRÁSOK KIADÁSÁNAK ELVEI ÉS GYAKORLATA

I. A német nyelvű szövegek helye a középkori Magyarország írásbeliségében

1. Köztes helyzetben

Ha egyetlen jellemző kifejezéssel kellene a német nyelv helyzetét meghatározni a középkori Magyarország írásbeliségében, a „köztes” szót használnám. A német nyelv köztes helye a latin és a magyar között több szempontból is értelmezhető:

A kezdeteket illetően: a latin gyakorlatilag az államalapítással egyidőben nemcsak szóban, de írásban is a legfontosabb nyelvvé lépett elő, ezért hosszú, egybefüggő szövegeink vannak számos műfajból folyamatosan a XI. század elejétől. Német szövegeket viszont — bár német beköltözőkkel már az államalapítástól kezdve számolhatunk — csak a XIV. század elejétől (nagyobb mennyiségben csak a század utolsó harmadától) foglaltak írásba a Kárpát-medencében. Végül a magyar nyelv, a szórványemlékektől és néhány liturgikus szövegtől eltekintve, csak a XVI. század középső harmadától vált a mindennapi írásos gyakorlat részévé.

A mennyiség szempontja szintén összefügg az időbeli eltéréssel, de emellett az alább tárgyalandó társadalmi háttérrel is. Pontos százalékarányt nehéz megállapítani a hazai oklevelek nyelvi megoszlását illetően (az oklevelet a szó tágabb, 1526 előtti iratot jelentő értelmében használva), de a latin nyelvű szövegek aránya legalább 95%-ot tesz ki, a németeké maximum 4-5% lehet, míg a magyar szövegek a 0,5%-ot sem érik el.

A német nyelv köztes helyzetben volt a hivatalos használat és elfogadottság tekintetében is. A latin az egyházi élet mellett az államhatalom minden ágának gyakorlásában főszerepet játszott, a törvényhozás, a végrehajtás és az igazságszolgáltatás is ezen a nyelven történt. A német, mint alább látni fogjuk, az utóbbi két hatalmi ágban kapott némi szerepet, főleg a helyi közigazgatásban; emellett a gazdasági írásbeliségben volt jelentősebb szerepe. A magyar nyelv hivatalos használata

szinte kizárt volt, 1526 előtti dokumentumaink közül csak egyes magánjogi iratok (pl. végrendeletek), gazdasági feljegyzések és missilisek íródtak ezen a nyelven. A hivatalos használattal szorosan összefüggött a szakszerűség kérdése. Bár helyesírásról a vizsgált időszakban nem beszélhetünk, a gyakorisággal egyenes arányban állt az írásmódok rögzülése, az egyes hangzókat megjelenítő betűktől az állandósult formulák alkalmazásáig. Ezt a szempontot az átírás készítésénél, a szöveg „normalizálhatóságának” vizsgálatánál is figyelembe kell venni.

Végül, de nem utolsósorban, a német köztes helyet foglalt el anyanyelvi mivoltát tekintve is. Itt a pólusok felcserélődnek: a latint, bár nem tekinthető teljesen „holt nyelvnek” a középkorban, senki sem szívta az anyatejjel magába, míg a magyar a lakosság többségének első kommunikációs eszköze volt. A német, bár a Kárpát-medence lakosságának csak kis hányada beszélte, kétségtelenül a népnyelv kategóriájába tartozott, Európa lakói közül pedig majd’ minden negyediknek anyanyelve volt valamelyik nyelvjárása. A középkori Magyarországra is több területről érkeztek a német bevándorlók. A legtöbben és időben legegyszerűsebb eloszlásban a bajor-osztrák területről költöztek be a XII. század végétől, folytonos utánpótlást biztosítva, elsősorban a nyugati országrészből. A Szászföldről jövők két nagyobb tömbben, Erdélyben és a Szepességben telepedtek meg, de szórványosan az ország nyugati és középső területein is letelepedtek. A fővárosban a bécsiek mellett a nürnbergi kereskedőcsaládok jelenléte volt folyamatos. A magyar és német lakosság együttélése egymás nyelvének megismerését és bizonyos mértékű el-sajátítását is eredményezte. Ez a kétnyelvűség az írásos emlékekben is tükröződik, a hangzók lejegyzésének módjában és az idegen ill. jövevényszavak használatában egyaránt.¹

2. A kancelláriai gyakorlat alakulása

Mint fentebb utaltunk rá, a német nyelv használatának egyik fő területe a hivatali írásbeliség volt, ez pedig összekapcsolódik a hivatásos írószervek, a kancelláriák megjelenésével és fejlődésével. A Kárpát-medence viszonylatában először a német többségű városokban alakult ki, fejlettebb mintákat követve, a kancelláriák szervezete és a hozzájuk kapcsolódó speciális nyelvhasználat. Az első ismert magyarországi német nyelvű oklevél egy Pozsonyban 1319-ben kelt adománylevél a heiligenkreuzi ciszterci apátság számára. Az elszórt, egyedi példák után a szerve-

¹ Ld. Némtek (Kubinyi András szócikke), Német-magyar kapcsolatok (Mollay Károly szócikke), In: Korai magyar történeti lexikon. Főszerk.: Kristó Gyula. Bp., 1994. 485–487. p.

zett német írásbeliség a XIV. század közepén indult meg a nyugat-magyarországi városokban. A század utolsó negyedében Északkelet-Magyarországon is megjelentek a német nyelvű iratok, míg Erdélyt 1419-ben érte el ez a tendencia, ekkortól kezdve mind az egyes városok, mind a szebeni szász szék adott ki német iratokat. Kivételesen egyházi scriptoriumból is kikerülhettek német nyelvű oklevelek, mint azt egy, a borsmonostori (Klostermarienberg) ciszterci apátságban 1355-ben írásba foglalt birtokátruházó levél tanúsítja.²

A nyugati határszélen a közvetlen mintaadó Bécs városa lehetett, ahol a hercegi kancellária 1281-től, a városi 1291-től adott ki német nyelvű okleveleket. A minőségi és mennyiségi változást, azaz egy új nyelv írott dokumentumainak tömeges megjelenését az is elősegítette, hogy egyre többen tanultak ezen vidékek lakói közül egyetemeken. A népnyelvű oktatás fokozatosan teret kapott a városi plébániai iskolákban is, bár a XIV–XV. században elsősorban közvetítő nyelvként szolgált a latin felé. A soproni kancellária jegyzői például kivétel nélkül a bécsi egyetemen tanultak, és egy kivétellel Ausztriából vagy Bajorországból költöztek a városba.³ Az írásos feladatok sokrétűbbé válásával differenciálódott a kancelláriák szervezete is. A jegyző (*notarius*, *Stadtschreiber*) mellett, aki a városi igazgatás első fizetett szakalkalmazottja volt, több írnok is segítette az ügyintézkést. Külön írnoka lehetett pl. a városbírónak, és a jegyző mellett másodjegyző és további írnokok működtek. Ezek saját korábbi gyakorlatukat és nyelvi normáikat is magukkal hozták. A világi írástudók szerepének növekedése tehát összességében a népnyelv érvényesülését is előmozdította.⁴

A magyar királyi kancelláriában, bár már Szent István korától dolgoztak ott német származású írástudók, a német nyelv meghonosodására csak a városoknál ké-

2 *Mollay Károly*: Magyar–német nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Bp., 1982. 120–123. p., többek között az említett oklevél teljes betűhív átírásával.

3 *Házi Jenő*: A városi kancellária kialakulása Sopronban. In: Soproni Szemle (= SSz), 10. (1956) 202–215. p.; *Mollay Károly*: Többnyelvűség a középkori Sopronban — A latin nyelv. I. rész. In: SSz, 21. (1967) 155–171., 205–223., 317–333. p.; II. rész. In: SSz, 22. (1968) 37–58., 130–150. p.

4 *Házi J.*: A városi i. m. 212–214. p.; *Veszélka László*: Sopron régi németsege és a német nyelv feltűnése a városi kancelláriában. Sopron, 1934.; *Lehotská, Darina*: Vývoj bratislavské mestské kancelárie do roku 1526. In: Historické štúdie, 4. 222–274. p.; *Gárdonyi Sándor*: Zur Geschichte der deutschen Kanzleisprache in der Slowakci. In: Német Filológiai Tanulmányok, 3. (19.) 5–38. p.

sőbb került sor.⁵ A magyar kancellária személyzete német nyelvű okleveleket először Zsigmond király és német-római császár idejében szerkesztett, aki apja, IV. Károly császár kancelláriájának mintájára szervezte át udvarának írásbeliségét. Az első hazai német nyelvű királyi oklevél 1397-ből maradt ránk, a nagyszombati polgárok sérelmeinek ügyében. Ez az írás — hasonlóan más királyi kancelláriai kiadványokhoz — sokkal kevesebb beszélt nyelvjárási elemet (*Sprechdialekt*) tartalmaz, ehelyett az egységesebb jellegű *Schriftdialekt*-ben készült.⁶ A Zsigmondot követő Habsburg uralkodók, Albert és V. László, majd Hunyadi Mátyás és a Jagellók kancelláriái egyre növekvő számban adtak ki német nyelvű okleveleket.

A hazai német írásbeliség következő korszaka, az 1526 és 1686 közötti 160 esztendő, amikor a német nyelvű források mennyisége tovább nőtt, a reformáció és a tömeges peregrináció, és nem utolsósorban a könyvnyomtatás elterjedése révén új normákkal, sokrétűbb hatásokkal gazdagította az eddigi fejlődést.⁷

3. A főbb német nyelvű forrástípusok

A latin nyelv egyeduralkodója után a XIV. század közepétől kezdve az oklevelek és egyéb iratok nyelvének megválasztásánál egyre inkább a kommunikációs partner, ill. az oklevélnyerő személye volt a döntő, bármilyen személy vagy testület is volt az oklevelek kiadója. Még a hiteleshelyeknél is, ahol az ügyintézés nyelve döntően a latin volt, „saját ügyében kiadott oklevelei között elvétve már a XIV. században találunk német nyelvűt olyan esetben, ha idegen (osztrák) féllel történt a megállapodás”.⁸

Az uralkodók gyakran politikai érdekből, a városok jóindulatának megnyerése és a közvetlenebb érintkezés érdekében leveleztek városaikkal németül, ugyanakkor országos jelentőségű ügyekben, szigorú parancsok vagy ünnepélyes privilégiumok esetében továbbra is a latint használták. Fontos lehetett az adott ügyben érintett további személyek nyelvtudása is: ha nemesek, megyei hatóságok vagy

5 *Szentpétery Imre*: Magyar oklevéltan. Bp., 1930. (A magyar történettudomány kézikönyve II. 3.) 190–191. p. említi I. Lajos 1371-ben és 1372-ben kiadott német nyelvű oklevélét, amelyet azonban nem a magyar királyi kancellária szerkesztett.

6 Zsigmondkori Oklevéltár. I. köt. Szerk.: Mályusz Elmcér. Bp., 1951. 544. p. Vö.: *Mollay K.*: Magyar–német i. m. 124–127. p.

7 *Mollay, Karl*: Zur Geschichte der Norm der deutschen Schriftsprache in Ungarn (16–17. Jahrhundert). In: *Linguistische Studien. Reihe Arbeitsberichte der Akademie der Wissenschaften der DDR*, 3. (1973) 123–133. p.

8 *Szentpétery I.*: Oklevéltan i. m. 221. p.

egyházi emberek is érintve voltak, ismét csak a latin került előtérbe; sőt még a levelet vivő, és az ügy egyes részleteinek intézésével megbízott kiküldött kilité is befolyásolhatta a nyelvválasztást. Ezeket az általános megállapításokat, melyeket elsősorban a soproni városi oklevéltár köteteinek áttekintése alapján tettem,⁹ érdemes lenne a későbbiekben módszeresen is ellenőrizni.

Emellett természetesen a német anyanyelvű közösségek belső ügyeinek intézése is növekvő mértékben népnyelven zajlott. Ezek a szempontok határozták meg a német nyelven íródott források főbb típusait is.

A legnagyobb és legkiterjedtebb írásbeli gyakorlattal rendelkező önkormányzók közösségek a városok voltak. Ahol a jogélethez kapcsolódó szövegek: a jogkönyvek és jogszabályok gyakran németül íródtak, és az ügyintézés is ezen a nyelven történt, ott a belső igazgatással összefüggő városi könyveket: telekkönyveket, bírói könyveket, jegyzőkönyveket és hasonlókat is németül vezették. Ezen könyvek bejegyzéseinek hitele és bizonyító ereje azonos volt az oklevelekével. A város lakóinak egymás közti ügyeit is ezen a nyelven rögzítették a város pecsétje alatt kiadott okleveleken, gyakran erre a célra felfektetett városi könyvekbe is bemásolva azokat, amint azt pl. a budai jogkönyv is előírta (52. par.).¹⁰ Jegyzőkönyveket vezettek a városi tanács ülésein hozott határozatokról is.¹¹ A városok egymás közti levelezése szintén jórészt németül zajlott, és a gazdasági feljegyzéseket és számadásokat is többnyire németül vezették.

Ez a gyakorlat legerősebben a nyugati határszél városaiban (Pozsony, Sopron, Kőszeg) terjedt el, őket követték a német nyelv gyakoriságában az erdélyi szászok, míg az északkeleti Felvidéken a szepességi szászoknál elterjedtebb volt a latin használata a helyi adminisztrációban. Ebben a fejlődésben a közösségek zártságán és összetartásán kívül szerepe volt annak is, hogy a nyugati határszélen folyamatosan érintkezésben voltak a német nyelvterülettel, és onnan érkezett a lakosság utánpótlásának jelentős része is. A távolabbról bevándorolt szászok kevésbé tudták tartani a kapcsolatot őseik lakhelyével, és mindennapos üzleti és magánjellegű kapcsolataikban is kisebb volt a német partnerek jelentősége. A főváros, Buda adminisztrációja is valószínűleg részben németül zajlott, amire a levéltár pusztulása miatt főleg a jogkönyvből következtethetünk.

⁹ *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története. Sopron, 1923–1929. Különösen az I/2–I/7. kötetek.

¹⁰ *Mollay, Karl*: (Hrsg.): Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn. Budapest–Weimar, 1959. 80–81. p.

¹¹ *Szentpétery I.*: Oklevéltan i. m. 232–236. p., a legkorábbi városi könyvek felsorolása: 234. p.

Hasonlóan erős, sőt a városokénál zártabb közösséget alkottak a kézműves céhek. Az ezekben történő felvétel feltételei sokban hasonlóak voltak a városi polgárjog megszerzésének követelményeihez. Az utánpótlás itt is részben kívülről, gyakran a távolabbi német vidékekről beköltöző legények vagy mesterek köréből került ki, akik magukkal hozták nyelvüket és az otthon megismert írásos gyakorlatot. A német nyelvű céhes iratok keletkezéséhez az is hozzájárult, hogy az iparosok testületei a városi tanácsok felügyelete alatt álltak, akik egyéb ügyekben követett gyakorlatukat alkalmazták itt is. A céhes iratok főbb típusai között a privilégiumokat, a legényegyletek szabályzatait, az inasok vagy legények törvényes származását és korábbi mesterüknél végzett megfelelő munkáját bizonyító leveleket találjuk. Mesterkönyvek, céhszámadások ebből a korból még alig maradtak fenn.

Az egyes városok mellett üzleti társaságok és magánszemélyek is készítettek számadáskönyveket, adásvételi szerződéseket, adósleveleket, elszámolásokat, nyugtákat német nyelven. Ezek sajnos a hivatali adminisztráció iratainál is nagyobb mértékben voltak kitéve a pusztulásnak; sokszor, miután érvényüket vagy aktualitásukat veszítették, maguk a készítőik semmisítették meg őket.

Az egyre gazdagabbá váló késő-középkori magánlevelezésnek szintén csak töredéke maradt ránk, de az a kevés, ami fennmaradt, nyelvészeti szempontból legalább olyan becses emlék, mint tartalmát tekintve. Itt ugyanis gyakrabban fordulnak elő kevésbé gyakorlott kezek, szokatlanabb írásmódok, ritkább szavak, mint a „hivatalos” szövegekben. A missilis leveleket kezdetben az oklevelek mintájára szerkesztették, a XV. század közepétől egyre inkább saját formai sajátosságokkal rendelkeztek (megszólítás, búcsúformulák, aláírás), ami a német nyelvű levelekre is jellemző volt. A levél írójának személyén túl itt is a címzett nyelvismere és elvárásai határozták meg a missilisek nyelvét.

Ezek a főbb oklevél- és irattípusok megegyeznek a Közép-Európa más területein keletkezett iratokkal, formai és tartalmi sajátosságukat tekintve is. Ez részben a népesség mobilitásával, de még inkább az írásbeliséggel szemben támasztott hasonló igényekkel magyarázható. A későbbi összehasonlító vizsgálatok feladata lesz megállapítani, hogy ezen a nemzetközi gyakorlaton belül milyen helyi sajátosságok alakultak ki.

Mindezek mellett a történeti irodalomhoz sorolható krónikák, továbbá egyházi művek (bibliafordítások, prédikációk, stb.) és világi szépirodalmi alkotások is gazdagították a hazai német nyelvű írásbeliséget. Egy részük természetesen a határon túl íródott, később idekerült kézirat volt.¹² Ezek kiadásának módszertanával itt

12 *Pukánszky Béla*: Geschichte des deutschen Schrifttums in Ungarn. Bd. I. Von der ältesten Zeit bis um die Mitte des 18. Jahrhunderts. Münster, 1931. 31–123. p.

nem foglalkozunk; felment ezalól Vizkelety András közelmúltban megjelent szabályzata is.¹³

II. A szövegkiadás során felmerülő problémák

A német nyelvű oklevelek megjelenése, mint láttuk, arra az időszakra esik, amelyet az oklevéltan a tömeges oklevéladás korának nevez, ezért általánosságban az erre a korszakra lefektetett irányelvekből kell kiindulni.¹⁴ A német nyelv népnyelvi jellege és a nyelvtörténeti sajátosságok miatt azonban szükséges egy külön szabályozás elkészítése is, főleg az átírás módszereit illetően.

A német nyelv elsősorban olyan közösségek írásbeliségében kapott nagy szerepet, ahol az belső használatú nyelvként, azaz a túlnyomó többség, vagy legalábbis a vezető réteg anyanyelveként szolgált. A bevándorlás sokféle forrásának megfelelően természetesen sok különböző nyelvjárás volt használatban. A bajor-osztrák és az alemann telepések a felnémet, a közép-frank területről érkezők a középnémet, az alsófrank és szász bevándorlók az alnémet nyelvjárást beszélték — és idővel írták. Ez a helyi nyelvjárás, ill. a szöveg leírójának nyelvjárása keveredik aztán a hivatalos kancelláriai nyelvezet elemeivel, az utóbbi természetesen inkább érvényesül a formulás részekben, az előbbi pedig a narratióban és a dispositióban.

Köztudott, hogy a német nyelv fejlődésének ebben a korszakában (sőt utána még évszázadokig) nem alakultak ki egységes helyesírási normák. A szöveg leírójának nyelvjárásától és műveltségi szintjétől, az írásban való gyakorlottságától függött az egyes dokumentumok írásképe és írásmódja. Ez két oldalról is indokolja a betűhív átírások alább részletezendő elvét. Egyrészt ha tudjuk a lejegyző személy származási helyét és társadalmi állását, a közölt szöveg újabb adalékot jelent az adott terület és társadalmi réteg nyelvi normáinak és nyelvjárásának megismeréséhez. Másrészt viszont ha a fenti adatok valamelyike nem ismert, hasonló nyelvi és hangzólejegyzési sajátosságok alapján következtethetünk rá, hogy honnan és milyen körökből származott a szerző vagy lejegyző. A dokumentumok írásmódja ily módon maga is forrásértékkel rendelkezik.

A szöveg kiadójának tehát törekednie kell arra, hogy — az érthetőség ill. értelmezhetőség határain belül — minél többet megtartson ezekből a jellegzetességek-ből. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy bizonyos formai sajátosságok megfi-

13 *Vizkelety András*: Német. In: Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata. Összeáll.: Péter László. Bp., 1988. (Újra kiadva: Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába. Szerk.: Hargittay Emil. Bp., 1997. 91. p.)

14 Ld. Tringli István cikkét ugyancsben a számban.

gyelése céljából még a legjobb kiadás mellett is szükség van az eredeti szöveg megtekintésére, ezért indokolatlan lenne a szöveg érthetőségét pl. a dictamen jelekkel vagy a sorvégződések feltüntetésével megzavarni. A kiadás ugyanis mindig egyfajta értelmezést is jelent, ezért nem az eredeti szöveg pontos képét tükrözi, hanem a kiadónak meg kell kísérelni leválasztani az esetleges és a szöveggel nem összefüggő mellékes jelenségeket a szöveg lényegéhez tartozó elemektől. Ez gyakran nem könnyű feladat, mivel feltételezi a forrástípus, a keletkezési körülmények valamint a szöveg és lejegyzője viszonyának (hivatásos jegyző, másoló, alkalmi tollforgató, tollbamondás alapján lejegyző személy, autográf levél, stb.) ismeretét. Ezért nem is lehet teljesen egységes, minden esetben kötelező szabályokat lefektetni, hanem mindig az adott szöveg jellege dönti el, hogy hogyan készüljön a kiadás. Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy itt is egyfajta köztes helyzet érvényesül a „tetűhű”, paleográfiai hűségű és a teljesen normalizált, sőt modernizált szövegek között.

Az alábbiakban röviden sorra veszem azokat a részben technikai, részben elvi jellegű kérdéseket, amelyek leggyakrabban felmerülnek a hazai középkori német nyelvű okleveles források kiadásánál, és javaslatot teszek az általában célszerűnek tartható megoldásokra.

1. Betűk

Mint fentebb részleteztem, mind a nyelvtörténeti, mind az általános történeti szempontok a betűhív közlést indokolják. A szöveg hangtani jellemzőit és nyelvjárási jellegét mindenben meg kell tartani. Az u–v esetében azonban megengedett az egységesítés, a hangzóhív átírás gyakorlata. Ezek a betűk ugyanis nem következetesen eltérő hangzókat jelöltek, hanem egy-egy kézen belül is esetlegesen kerültek alkalmazásra. Egységesítésük a szöveg jellegét nem változtatja meg, viszont jelentősen megkönnyíti olvasását. Eszerint tehát ahol ezekkel a betűkkel mássalhangzót jelöltek, v-t írjunk, ahol magánhangzót, ott u-t. A w-t ellenben minden esetben tartsuk meg eredeti formájában. Az i és j esetében a mássalhangzó–magánhangzó alapú, mai normákat követő egységesítés már problémákat okozhat, az y-t és az ij-t pedig, amelyeknek hangtani megkülönböztető szerepük is volt, feltétlenül tartsuk meg az eredeti alakban.

A kis- és nagybetűk alkalmazásánál nehéz teljesen egységes szabályt adni. Bizonyos szövegekben megfigyelhető ezek következetes — bár a modern normáktól eltérő — használata: a lejegyző által fontosnak tartott szavakat, szókapcsolatok első szavát (amely adott esetben névelő, névmás, elöljárószó is lehetett) nagy kezdőbetűvel írták. Jelentős személyiségek saját kezűleg írt szövegei esetén (amelyekből a kö-

zépkorban nagyon kevés íródott németül hazánkban), vagy ahol egyértelműen bizonyítható a kis- és nagybetűk értelemszerinti használata, indokolt lehet az eredeti írásmód megtartása. Más esetekben nehéz vagy lehetetlen eldönteni, hogy egy-egy kezdőbetű betű kis- vagy nagybetűt jelöl-e, illetve (pl. gazdasági feljegyzéseknél) nem állapítható meg a nagybetűk értelem-megkülönböztető, kiemelő szerepe. Ilyenkor véleményem szerint célszerű a mondatkezdő szavak és a tulajdonnevek kivételével minden szót kis kezdőbetűvel írni. Az írásmód megválasztását mindkét esetben a bevezetésben rögzíteni és indokolni kell. Néhány esetben (pl. foglalkozásneveknél) nem dönthető el egyértelműen, hogy az adott szót tulajdonnévnek tekintették-e. Itt, ha világosan látszik, az eredeti írásmód megtartása, kétséges esetekben a kisbetűs írás javasolható. Mindenképpen kerülni kell viszont a szó közben előforduló esetleges nagybetűk alkalmazását, mert ez nagyban rontja a szöveg olvashatóságát, és értelmi megkülönböztető szerepe minimális lehetett.¹⁵

A magánhangzók fölött elhelyezett diakritikus jeleket (pontok, vonalak, kis kiegészítő magánhangzó, leggyakrabban e, o vagy u), amelyeknek fonetikai funkciójuk van, lehetőség szerint nyomdatechnikailag reprodukálni kell. Az a, o, u magánhangzók fölött levő két pont, amely az említett felülírt kis e elcsökevényesedéséből alakult ki, írástechnikai okokból helyenként két vesszőnek tűnik. Az átírásban azonban mindig pontként tüntessük fel, mert hosszúságjelző szerepe nincsen. Az u fölött elhelyezett kampót, amely csak az n-től való megkülönböztetést szolgálja a gótbetűs írásban (a középkorra nem jellemző) nem kell jelezni.

2. Rövidítések

A közkeletű és egyértelmű rövidítéseket külön jelzés nélkül feloldott formában célszerű közölni. Különösen oda kell figyelni az ún. gyenge ragozás gyakran rövidített végződéseinek helyes feltüntetésére. Ha a rövidítés feloldásában a szöveg kiadója nem biztos, javaslatát szögletes zárójelben közölje. A feloldás elve alól kivételt képeznek a gazdasági forrásokban a pénz- és mértékegységeket jelölő rövidítések, ezek eredeti formájában történő közreadását nemcsak a helykimélés, hanem a szöveg jellegének megőrzése is indokolja. Ilyen esetben viszont a kiadáshoz csatolni kell egy rövidítésjegyzéket, amely lehetőleg a mértékegységek átszámítását is megadja.

15 Az esetek döntő többségében a 'z' betű figyelhető meg ilyen helyzetben, amelynek a sor fölé emelt írása egyébként is, minden nyelvi indok nélkül gyakran megfigyelhető középkori és főleg kora-újkorai szövegekben.

3. Egybe- és különírás

A szavak egybe- ill. különírásánál szintén a kéziratban található írásmód követése ajánlatos. Ha a szavak közti távolságból az írásmód nem állapítható meg egyértelműen, az értelem szerinti tagolást célszerű követni. Amennyiben a szöveg lejegyzője az egybe- ill. különírásnál értelemzavaró hibát vétett, ennek korrigálására jegyzetben kell felhívni a figyelmet.

4. Központozás

A középkori német szövegek központozása (főleg ami a vesszőket illeti) általában szinte semmiféle következetességet nem mutat, az esetlegesen elhelyezett „eredeti” írásjelek feltüntetése értelemzavaró félreértéseket eredményezhet. Ezért a központozásnak a szöveg értelmezését követő mai gyakorlatot kell tükröznie, ezzel is elősegítve a szöveg megértését. Nem szabad azonban túlzott mennyiségű modern írásjel (pl. gondolatjel, idézőjel) közbeiktatásával a szöveg kiadójának önkényes értelmezési kísérleteit az olvasóra erőltetni. Indokolt esetekben lehet utalni a szövegben található írásjelekre.

5. Egyéb átírási kérdések

Az itt nem érintett átírási kérdésekben (az eredetiben áthúzott, utólag betoldott vagy sérült szövegek közlése, dátumok átírása és feloldása, eredeti szövegoldal vagy hasáb végének jelölése) a latin oklevelek közlésénél írottakat kell követni. Az egységes megoldások alkalmazása azért is indokolt, mert sokszor egy kötetben, okmánytáron belül vegyesen kerülnek kiadásra német és latin nyelvű források. Gyakori az is, hogy német nyelvű iratokban (oklevelekben, missilisekben és gazdasági feljegyzésekben egyaránt) a bevezető és záróformulákban latin és német elemek keverednek.

6. Apparátus

A kiadandó forrást külön szövegkritikai és tárgyi apparátussal kell ellátni. Ennek összeállítása, a több példányban fennmaradt szövegek variánsainak jelölése, az oklevéllel együtt kiadandó szövegek (kancelláriai jegyzetek, külzet, solvit, stb.) jelölése szintén a latin szövegeknél alkalmazott elveket kövesse. Ugyanez vonatkozik a mutatókra is, amelyeknél az elengedhetetlen hely- és személynévmutató mellett

célszerű tárgymutatót is készíteni. Az előbbieknél a teljességre kell törekedni, az utóbbinál a szöveg jellegének és a kötet szerkesztésének szempontjai a meghatározók; ezeket a kötet vagy a mutató bevezetésében röviden ismertetni kell.

Az apparátusban egyetlen lényegi eltérést javaslok a latinhoz képest. Mivel egy átfogó hazai korai újfelnémet szótár megszerkesztése még mindig várat magára, a szövegben előforduló sajátos kifejezéseket célszerű egy szószedetben (glosszáriumban) megmagyarázni. Egyes esetekben ezt össze lehet kapcsolni a tárgymutatóval.

III. A magyar és a nemzetközi gyakorlat

A német nyelvterületen általában a fentebb ismertetett betűhű, de a kis- és nagybetűket, különösen a tulajdonnevek kezdőbetűit illetően normalizált, modern központozást alkalmazó gyakorlat az elfogadott. Oktatási célokra készültek ugyan a régi szövegeket a mai némethez közelítő, sőt jóformán mai németre lefordító forrásgyűjtemények is, ezek azonban általában már megjelent szövegeken alapulnak, és nem tekinthetők az adott dokumentumok mérvadó közléseinek.

Az eddigi magyar gyakorlat a saját rendszer kifejlesztése és a külföldi módszerek követése között ingadozott. Inkább historiográfiai, mint a gyakorlati szöveggözlést segítő feladat lenne az egyes kiadásokban megvalósított elveket és gyakorlatot a kezdetektől napjainkig végigelemezni. A jelen keretek között, a teljesség igénye nélkül, csak néhány olyan esetet idézek, amikor szabályzatban foglalkoztak a fent tárgyalt kérdésekkel, vagy ahol a kiadás készítője maga fektetett le irányelveket a munkához.

1920 előtt igen kevés középkori magyarországi német oklevelet adtak ki, ezekenél a betűhív átirás, egyéb külsőségeiben az adott történész latin oklevélkiadáshoz igazodó gyakorlata érvényesült, de már megfigyelhető a német forrásközlésre való hivatkozás is.¹⁶ A sokat idézett 1920-as szabályzat csak az újkori források kiadásánál tért ki a német nyelvű szövegekre. A középkori forrásoknál, bizonyára a megnyisítási szempontok miatt, csak a latinnal foglalkozott.¹⁷ A német szövegeknél ja-

16 Vö.: *Fejérpataky László: A történelem segédtudományai s különösen az oklevéltan hazánkban.* In: Századok (= Sz), 19. (1885) VIII. füzet 69. p.: „Középkori német szövegeket egészen az eredetihez híven szoktak közölni, nagy kezdőbetűket azonban, tekintet nélkül az eredetinek ingadozására, csak a tulajdonneveknél használnak a német publikációk.”

17 A Magyar Történelmi Társulat forráskiadási szabályzatai. 4. Részletes utasítás az újkori történeti források kiadására; 5. A M. Tud. Akadémia szabályai középkori latin források közlésére. In: Sz 53–54 (1919–1920). Melléklet 1–24. p., az újkori német szövegekről: 16–17. p.

vasolt igen erős normalizálást, különösen azt a kitélt, hogy „a tájszólási kiejtésekre vonatkozó jegyeket el kell hagyni” szerencsére a középkori szövegeknél nem követték a korabeli kiadók, bár a diakritikus jelek közlése olykor nyomdatechnikai okokból elmaradt.

Az 1945 utáni hazai német forráskiadványok elsősorban Mollay Károly (1913–1997) munkásságához kapcsolódnak, aki az elmúlt évtizedekben a hazai német nyelvtörténet legjelesebb művelője, a német forráskiadás vitathatatlan nagymestere és iskolateremtő egyénisége volt.¹⁸ Nem túlzás azt állítani, hogy aki ma Magyarországon középkori vagy kora-újkori források kutatásával foglalkozik, közvetlenül vagy közvetve (azaz tanítványain keresztül) tőle tanulta a mesterség alapjait. Legszélesebb körben ismert és legtöbbet idézett kiadása, a Budai Jogkönyv szövegének kritikai közzététele a nyelvészeti és paleográfiai szempontok lehető legalaposabb figyelembe vételével készült. A kis- és nagybetűk átírása — eltérően más egykorú külföldi forráskiadásoktól — pontosan követi a legkorábbi kézirat írásképét. A kiadási elvek és a mutatók összeállítási szempontjainak ismeretése szintén megtalálható a kötetben, de Mollay professzor nem utalt arra, hogy ezeket általános érvényűeknek tekintette volna.¹⁹

Szövegkiadási elveit egyik utolsó nagy munkájának, a Sopron Város Történeti Forrásainak első kötetében a kötet lektora, Kubinyi András kritikai megjegyzései nyomán foglalta utoljára össze „Írányelvek a soproni német források kiadásához” címmel, német és magyar nyelven.²⁰ Ez a fentebb leírt javaslatoktól elsősorban a nagybetűk átírásában tér el, védelmébe véve a teljes jelhűséget, beleértve a szó közbeni nagybetűk meghagyását is. A diakritikus jelek, az interpunkció és a rövidítések kérdésében lényegében a fenti II. részben leírtakhoz hasonlóan foglalt állást.

Az elméletileg is megindokolt alapelvek ellenére a kötetről és a sorozat további darabjairól belföldön és külföldön megjelent ismertetések — a kiadások erényeinek vitathatatlan elismerése mellett — kritikával fogadták a módszer egyes eleme-

18 Mollay Károly irodalmi munkássága. In: SSz 47. (1993) 403–422. p., 51. (1997) 198. p. Ld. még *Turbuly Éva*: Mollay Károlyra emlékezve. In: SSz 51. (1997) 193–198. p. és az ott idézett életrajzi irodalom.

19 *Mollay K.*: *Offner Stadtrecht* i. m. különösen: 30–31. p.

20 *Mollay Karl* (Hrsg.): *Első telekkönyv / Erstes Grundbuch, 1480–1553*. Sopron, 1993. (Sopron Város Történeti Forrásai. A sorozat 1. köt.) Bevezetés: XLI–XLII. p.

it. Elsősorban e kis- és nagybetűk használatát kifogásolták, a tulajdonnevek jelhű átírását esetenként értelemzavarónak is nevezték.²¹

Az elmúlt évtizedekben a fentebb idézettek mellett ismereteim szerint két közlemény foglalkozott részletesebben a XVIII. század előtt keletkezett német szövegek kiadásával. Az egyik a Magyar Országgyűlési Emlékek szabályzata,²² amely a szavak kezdőbetűjének átírásában, az egybe- és különírásban valamint a kettős magán- és mássalhangzók írásában több olyan normalizálást írt elő, amelyek ellentétesek a betűhív átírás még a XVIII. században is nyelvtörténetileg indokolható szempontjaival.²³ Vizkelety András elsősorban irodalmi szövegek kritikai kiadásához készített szabályzata egyes rövidítések feloldásában, az i-j normalizálásában, valamint a szókezdő és szó közbeni nagybetűk teljes körű megtartásában tér el a fent mondottaktól.²⁴

A rövid áttekintés alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a történészek általában az egyszerűsítést, a bizonyos fokú normalizálást, míg a nyelvészek és irodalomárok az eredeti íráskép pontosabb visszaadását tekintik célszerűnek. Az I. részben a források sokféleségéről elmondottak fényében nyilvánvaló, hogy nem lehet teljesen egységes rendszert alkotni és kötelezővé tenni mindenfajta szöveg kiadásához. Az egyetlen kötelező szabály — amit többek között a kora-újkori szövegek kiadásával foglalkozó német bizottság is ekként rögzített²⁵ — az, hogy az átírás és a kiadás alapelveit a közzététel előtt rögzíteni és ismertetni kell.

A kiadásban természetesen nemcsak a szöveg jellegére, hanem a várható olvasóközönségre is tekintettel kell lennie. A fentebb részletezett alapelvek a tudományos célú kiadásokra vonatkoznak, amelyek a nyelvészek, irodalomtörténészek, történészek számára egyaránt készülnek. Ez a kör, amely a magyarországi középkori német szövegeket kutatásaihoz aktívan felhasználja, hazánkban nem túlzottan népes. A kisebb számot ellensúlyozza azonban, hogy német nyelvterületről, sőt

21 Wilfried Reininghaus Moritz Pál üzleti könyve kiadásának ismertetésekor írja: „Dies [ti. a kis- és nagybetűk betűhű átírása] wirkt beim Lesen störend, eine Normalisierung, zumal der Eigennamen, wäre hilfreich gewesen.” (Vierteljahrschrift für Wirtschafts- und Sozialgeschichte, 83. (1996) 283. p.) Hasonlóképpen a kis- és nagybetűk értelem szerint átírása mellett történelmi recenziójában Tringli István (Sz 129. (1995) 226–229. p.) és Németh István (Levélvári Szemle, 1995/4. 90–91. p.) is.

22 Benda Kálmán: A MOE sorozat 1607–1790 közti részének szerkesztési és forrásközlési szabályzata. In: Sz, 108. (1974) 436–475. p., itt: 447–448. p.

23 Vö. Soós István írásával a jelen számban.

24 Ld. fentebb, 13. jz.

25 Empfehlungen zur Edition frühneuzzeitlicher Texte. In: Jahrbuch der historischen Forschung in der Bundesrepublik Deutschland, Berichtsjahr 1980. Stuttgart, 1981. 85–96. p.

más országok medievistái köréből is számíthatunk érdeklődőkre. Ezért ezekben a kiadásokban a nemzetközi gyakorlat ismeretében kell eljárni, azt a lehetőségek szerint követni, illetve megindokolni az esetleges eltéréseket. A legtöbb kérdésre (és nemcsak a német nyelvre) kiterjedő, de az egyéni megoldásoknak is helyet hagyó szabályozás a fent említett, Stuttgartban kiadott kora-újkori irányelvek gyűjteménye, amely a hazai kutatás számára is referenciaként szolgálhat.

A közös szempontrendszer kidolgozása azért is fontos — bármilyen nyelvről legyen is szó — mert a Kárpát-medence forrásanyagának közreadása csak a szomszédos országok kutatóival való együttműködésben valósulhat meg. Így a közép-kori Magyarország területén keletkezett német források kiadása is, akár az erdélyi szászokra, akár a felvidéki településekre, akár a nyugati határszélre gondolunk, a határokon inneni és túli kutatók munkája révén egyaránt napvilágot láthat.

A szlovák, román, osztrák kutatással való együttműködés közös módszertani alapja a német források esetében a német nyelvterületen kidolgozott alapelvek adaptálása lehet az adott forrástípusra. Kívánatos lenne, hogy a Kárpát-medencében keletkezett azonos jellegű források (pl. missilisek, számadáskönyvek, céhprivilegiumok) lehetőleg azonos gyakorlat szerint kerüljenek kiadásra. Az új technikai lehetőségek (pl. nagy menységű facsimile kiadása CD-ROM-on, a szövegek digitalizálása) — amelyek tárgyalása túlmutat a jelen tanulmány keretein — szintén segíthetnek az együttműködésben. Bármilyen műszaki megoldásokat használunk is, a közös szakmai érdekek nem hagynak kétséget afelől, hogy a források minél szélesebb körének hozzáférhetővé tétele egyszerre cél és eszköz a közös múlt megismerésére. Ebben a közösen használt nyelvek, köztük a német is, komoly segítségünkre lehetnek.

VITA A KÖZÉPKORI FORRÁSKIADÁS MÓDSZERTANÁRÓL

Kubinyi András hozzászólása

Tringli István szövege nagyon tetszett, és Szende Katalin előadásához sincs különösebb hozzáfűzni valója. Azonban véleménye szerint egy nagyon komoly gyakorlati problémából kellene kiindulni: ki tud-e alakulni konszenzus a forráskiadásról? Nem valószínű, hogy valaha is lesz konszenzus, mindenki változatlanul ugyanúgy fog kiadni mindent. Legfeljebb, ha egy olyan intézmény, mint a Magyar Országos Levéltár, amely még mindig a legtöbb forráskiadványt adja ki, kialakít egy egységes forrásközlési rendszert, az előbb-utóbb hatni fog. Ma nincs meg a Magyar Történelmi Társulatnak az a súlya, ami volt 1920-ban, amikor az akkori forráskiadási szabályzatot létrehozták, amit gyakorlatilag napjainkig több-kevesebb változtatással el is szoktak fogadni. Jelen konferencia eredményeivel kapcsolatban is ez a véleménye: lesznek akik követik, lesznek akik nem, de hasznos, hogy végre „felébredt a szakma”.

Az utóbbi időben, különösen a különböző vidéki levéltári és múzeumi évkönyvekben, részben tanulmányok mellékleteként, rengeteg elszórt forrásközlés jelent meg. Többen kritizálják az ilyen típusú forrásközlést. Azonban van olyan eset, amikor egy oklevél olyan jelentős adatokkal szolgál, hogy azt érdemes egy tanulmányban feldolgozni és függelékben a szöveget teljes egészében közölni.

Vannak olyan nézetek, miszerint nem szabad magyar nyelven jegyzetelni, illetve regesztákat magyarul kiadni. Felvetődik azonban, hogy milyen nyelven legyenek a latin in extenso közölt oklevelek jegyzetei? Amennyiben latin nyelvű okleveleket adnak ki, felvetődhet, hogy latinul legyenek a fejregeszták és jegyzetek is. Ebben az esetben nyilván a klasszikus latint kell használni, ami viszont egészen más mint a közölt szövegben szereplő középkori latin nyelv. Emellett másik jelentős probléma, hogy jelenleg igen kevés az olyan szakember, aki megfelelően tudna klasszikus latin nyelven megfogalmazni fejregesztákat és jegyzeteket. A másik problémát az jelenti, ha egy forráskiadvány vegyesen tartalmaz latin, német, esetleg magyar nyelvű forrásokat, ezek esetében nyilván nem lehet mindig az illető nyelven jegyzetelni. Nem jelent problémát, ha magyarul adnak ki regesztákat és jegyzetelnek meg latin vagy más nyelvű forrásokat.

A kancelláriai jegyzetek közlése rendkívül fontos, mert ezek mutatják, hogy comissio esetében kitől jött, illetve relatio esetében ki közvetítette az oklevél kiállítására vonatkozó parancsot. A kancelláriai jegyzetek nem csak a királyi oklevelek esetében fordulnak elő, hanem néhány megye esetében is, és a városi oklevelekben is találunk relációs jegyzeteket. A városi oklevelek esetében ez sokszor döntő forrás arra nézve, hogy akkor éppen kik voltak a tanácsstagok, ha az adott oklevélben nincs a teljes tanács felsorolva. A commissió—relációs jegyzetet azon a helyen kell közölni, ahol az oklevélben szerepel. A kancelláriai jegyzetek közlése ugyanolyan fontos mint az aláírások közlése, mivel azokat is az eredeti helynek megfelelően közlik, a kancelláriai jegyzeteket is hasonlóképpen kell kezelni. Kivételt ez alól talán csak a pecsét alatt szereplő jegyzetek képezhetnek, bár itt is lehetne megoldást találni a közlésre (pl. a pecsét alatt külön sorban közölni, jegyzetben jelölve az eredeti helyét).

Engel Pál hozzászólása

Engel Pálnak szintén nagyon tetszettek a vitaanyagok, legfőképpen liberalizmusuk miatt. Úgy látja, általános a konszenzus abban, hogy nem szabad és nem érdemes általános, szigorú szabályokat előírni.

Az elszórt forrásközlésekről kialakult vita kapcsán azon a véleményen van, hogy forrástanulmány esetében az ahhoz kapcsolódó forrást közölni kell, azonban abban az esetben, amikor a tanulmánynak semmi köze sincsen a kiadott forráshoz (pl. egy adott hiteleshely működése és az általa kiadott még publikálatlan oklevelek közlése esetében), megkérdőjelezhető az adott forrásközlés.

Továbbra is fontosnak tartja az in extenso közléseket, azonban legalább olyan fontosnak tartja a regeszta-kiadásokat. Mivel mintegy háromszázezer középkori oklevelünk maradt fenn, ezeket nem lehet mind in extenso kiadni, tehát szükség van a jobb használhatóság és hozzáférés érdekében regeszta formában történő közlésekre. Legalább olyan lényeges kérdés a regesztakészítés és közlés módozatai, szabályai mint az oklevélkiadásé. A jövő a digitális kiadásoké, aminek segítségével tömegesen lehet oklevél-regesztákat kiadni. Igen kedvező tapasztalatai vannak a Magyar Országos Levéltár által kiadott, a Diplomatikai Levéltár több ezer regesztáját tartalmazó CD-Rom-mal kapcsolatban.

Jakó Zsigmond hozzászólása

Rendkívül fontosnak tartja, hogy elkészüljön egy forráskiadási szabályzat, azonban hozzáteszi, hogy ezt bizottsági munka keretében kellene megalkotni, a vitás kérdéseket tisztázni. Neki is tetszett Tringli István vitaanyaga, olyan alapnak tartja amelyre lehet a későbbiekben építkezni.

Jakó Zsigmond elsősorban a romániai, erdélyi történettudomány felől közelítette meg a kérdést. A magyar történettudománynak tudomásul kell vennie, hogy főként Trianon után a történeti Magyarország történelme és forrásanyaga a Kárpát-medencében élő népek közös tulajdona lett. A magyar történettudománynak is érdeke, hogy ezzel a forrásanyaggal a szomszédos ország kutatói is tudjanak dolgozni. A magyar történettudomány nem mentheti fel magát az alól, hogy az 1918 előtti Magyarország forrásanyagának feltárásában továbbra is oroszlánrészt vállaljon. Elképzelhetetlen például, hogy egy bukaresti vagy egy jugoszláviai kutató a teljes magyar történetírásban otthonosan mozogjon. A forráskiadás problematikája tehát egy olyan dolog, amiben az egész történelmi Magyarország területére nézve az oroszlánrészt a magyar történelemtudománynak kell felvállalnia.

A vitát összefoglalta: Kenyeres István

OBORNI TERÉZ

A KORA ÚJKORI LATIN NYELVŰ FORRÁSSZÖVEGEK KIADÁSÁRÓL

„Ma már *communis opinio*, hogy levéltári anyag nélkül a történettudományt és annak egyes ágait, valamint sok tekintetben egyéb tudományágakat, így a művészet-történetet, jogtörténetet sem lehet művelni...” — írta Szekfű Gyula 1927-ben a levéltárak tudománypolitikai feladatairól szóló rövid fejtegetésében.¹ Ezután arra tért rá, hogy nem mindegy, az egyes korokból „mit lehet találni” illetve „mit érdemes találni és publikálni”.

Jelen konferencia témakörét túlfeszítené Szekfű ez utóbbi felvetése, azonban a források kiadásának módszertani kérdéseit tárgyalva nem választhatjuk szét a két kérdést: 1. Mit adjunk ki? 2. Hogyan adjuk ki? Az első kérdés megválaszolása a történettudomány általános problémája, amellyel kapcsolatban csak néhány alapvető — a forráskiadással módszertani kérdéseivel összefüggő — tényezőre kívánok utalni. A második kérdést illetően viszonylag egyszerűbb helyzetben vagyok, hiszen a kiadásban követendő módszer alapvető szabályaiban a kutatók és a korszak forrásaival komolyan foglalkozó történészek–levéltárosok többsége ma már egyetért. Talán a kora újkori források közül éppen a latin nyelvűek azok, amelyek kiadásakor a többiéhez képest kevesebb problémával kell szembenéznünk, de erről részletesebben később esik majd szó.

Amikor a tárgykör átgondolásához fogtam, mindenekelőtt az utóbbi évszázadban kiadott forráskiadási szabályzatokat tekintettem át: a Magyar Történelmi Társulat 1920-ban közzétett utasítását az újkori történeti források kiadására vonatkozóan,² a Benda Kálmán által a MOE számára készített szabályzatot,³ illetve az Erdélyi Tudományos Intézet által kidolgozott szabályzatnak csak egyik, de szerencsére éppen a tárgyalt korszakra vonatkozó részét.⁴ Emellett megnéztem természetesen a régebbi és az utóbbi években született forrásközléseket, amelyek amúgy is

1 Szekfű Gyula: Levéltárak. In: A magyar tudománypolitika alapvetése. Szerk.: Magyary Zoltán. Bp., 1927. 331. p.

2 A Magyar Történelmi Társulat forráskiadási szabályzatai. 4. Részletes utasítás az újkori történeti források kiadására. In: Századok, 53–54. (1919–1920). Melléklet. 12–24. p.

3 A Magyar Országgyűlési Emlékek sorozat 1607–1790 közti részének szerkesztési és forrásközlési szabályzata. In: Századok, 108. (1974) 2. sz. 436–475. p.

4 Kivonat az Erdélyi Tudományos Intézet forráskiadási szabályzatából. In: *Jakó Zsigmond: A gyalui vártartomány urbáriumai*. Kolozsvár, 1944. 438. p.

kezébe kerülnek mindenkinek, aki a korszakkal foglalkozik. Nem szándékozom ezeket részletesen áttekinteni, apróbb-nagyobb hibáikat felfedezni és felfedni, inkább engedjék meg, hogy mondandóm végén majd utaljak két, általam mintaszerűnek tartott, nemrégiben megjelent kiadványra.

A koraujkorra nálunk is jellemző, hogy a középkorhoz képest mind nagyobb számban maradtak fenn források, az írásbeliség nemcsak a mindennapi emberi életben vált egyre fontosabbá, hanem az újonnan létrehozott központi kormány-szerveknél is tömeges irattermelés indult meg. Ennek köszönhetően ma bizony hosszadalmas és roppant sokrétű munkára vállalkozik az a kutató, aki megkísérli a korszak egy-egy történeti problémájának forrásbázisát áttekinteni. Noha ezt abszolút teljességgel megtenni szinte lehetetlen, legalábbis törekednünk kell efelé, még a legkisebb téma esetében is. Az ilyesfajta kutatómunka pedig óhatatlanul magában foglalja az értékelés és válogatás feladatát is.

Ma már — hogy ismét Szekfűt idézzem — „communis opinio” az is, hogy a régen te szokásban volt ún. „kalászatok”-nak nincs sok értelme, és az az eljárás is csak rendkívül indokolt esetben fogadható el, amikor egy levéltári fondból, vagy állagból kiemelt egy-két fasciculus iratanyaga kerül válogatás nélküli kiadásra. Természetesen nem állítom, hogy ez utóbbinak nincs létjogosultsága, hiszen a gyűjteményes jellegű fondok számos esetben egy-egy személynek vagy tárgykörnek már az adott levéltár vagy gyűjtemény felállításakor létrehozott válogatott irategyüttesét jelentik, és ennél fogva érdemesek lehetnek a kiadásra.

A koraujkori forrásanyag kiadására igen nehéz olyan útmutatót készíteni, amely a korszak minden forrástípusára egyaránt alkalmazható lenne, hiszen elég, ha csak a dézsmajegyzékekre, a canonica visitatio-kra, a hatalmas tömegű missilisre, vagy kormányhatóságok regisztratúrájára gondolunk, és láthatjuk, milyen különbségek vannak az iratok között és ennek nyilvánvalóan meg kell jelennie a belőlük készült kiadványban is. Inkább olyan kiadási alapelvek lefektetéséről lehet szó, amelyben a korszak forrásaival foglalkozó tágabb szakmai közösségnek egyet kell értenie, hogy azután a kisebb-nagyobb kiadványokon dolgozó kollégák dolgozzák ki majd az adott forrástípushoz legmegfelelőbb kiadási módszert.⁵ Ehhez a vitához szeretnék a következőben néhány gondolattal csatlakozni.

5 Az egyes forrástípusok közlési problémáiról több előadás és hozzászólás hangzott el az MKE Levéltári Szekció vándorgyűlésén, 1981-ben. Ld.: A levéltári forráskiadás. — Az egyházi levéltárak. Szerk.: Bán Péter. h.n., é.n. /A Levéltári Szekció tanácskozása az MKE XIII. vándorgyűlésén. Kaposvár, 1981./

I. A forráskiadvány célja és a forrásanyag kiválasztása

Alapvetőnek tartom egy forráskiadvány eltervezésénél azoknak a tárgyi, személyi, földrajzi és/vagy időbeli szempontoknak a szigorú meghatározását, amelye/ke/t a kiadvány felölelni, átfogni óhajt. Más szóval, és kissé más oldalról megközelítve: azoknak a céloknak a megfogalmazását, amelyeket a kiadvány készítői maguk elé tűztek. A mostani időkben a koraújkori latin nyelvű forrásainak kiadványai egy igen szűk szakmai közönséghez szólhatnak csupán, hiszen még a történelem szakos egyetemisták körében sem oly általános a latin nyelv — még kevésbé a közép-latin, vagy a koraújkorban használatos latinság — ismerete, amely indokolthatná ama reményeinket, hogy akár az egyetemi ifjúság széles érdeklődésére és tanulmányaikban történő felhasználásra számíthatnak ezek a kötetek. Ennélfogva az ilyen forrásközléseknek azokat az igényeket kell kielégíteniük, amelyeket a történeti kutatás támaszthat velük szemben. Elsősorban azt értem ezalatt, hogy a közlésre került forrást tartalmi vonatkozásban olyan teljességében lehessen megismerni a kiadványból, mintha a levéltárban olvasnánk. Sőt, ilyenkor az olvasó könnyebb helyzetben is van, hiszen a korabeli írás kibogarászásának, a tintafoltok és egyéb, az olvasást és megértést lassító tényezők kiküszöbölésének feladatát a forráskiadvány készítői vállalják magukra. Tehát ez azt jelenti, hogy a kiadvány készítésekor a megcélzott közönség igényeihez kell igazítanunk a későbbiekben követendő módszert.

Az adott tárgyi vagy egyéb szempontok meghatározása után a tervszerű és széleskörű anyaggyűjtést tartom helyesnek, ezért optimális az az eset, ha egy-egy tárgykör vagy szűkebb korszak szakemberei készítenek forráskiadványt, akik a levéltári anyag válogatását, értékelését és kiadásra történő előkészítését is el tudják végezni. Az ily módon elkészült forráskiadványnak sugároznia kell azt a megnyugtató bizonyosságot, hogy „a szerkesztő semmi lényegest sem hallgatott el, s hogy a fáradságos és költséges utat a levéltárokon át nem kell még egyszer megtenni”.⁶

Mint hogy pedig a tárgyalta korszakban az iratok már igen nagy bőségben állnak rendelkezésre, nagyon megfontolt és szigorú válogatást igényelnek az összeállítandó forráskiadványok. A több példányban, vagy későbbi másolatban is meglévő források esetében, — pl. kinevezések, parancslevelek több kormányhatóság levéltárában, és családi levéltárakban is fellelhetők —, célszerű az eredeti példány szó-

6 Ezt a kivánalmat már 1920-ban megfogalmazta a Magyar Történelmi Társulat utasítása. Ld. I. jegyzet.

vegét használni, de természetesen a másolati könyvekben, ülésjegyzőkönyvekben, királyi könyvekben lévő szöveg kiadása is teljességgel megbízható értékű. A forrásanyag összegyűjtése során a levéltári válogatásnak minden esetben egy tágabban felfogott válogatásnak kell lennie, hiszen a kötet megszerkesztésénél még mindig könnyebb kidobni az oda nem illőnek ítélt darabokat, mintsem a kutatást újra elvégezni. Még egyszer megemlítem, hogy ez a fajta, sokszor hónapokat, éveket megkívánó, esetenként külföldi kutatómunkát is igénylő válogatás jócskán csökkenthető, ha „kész” irat- vagy levél-gyűjtemények kiadását célozza meg a kiadvány készítője.

II. A források közlésének fajtái

1. Teljes terjedelmű közlés

A leginkább kívánatos közlésmód, ugyanis ez tudja megvalósítani a kitűzött célt legjobban, tehát azt, hogy az olvasó — a kutató — megismerje az adott irat minden kétséget kizáróan teljes tartalmát. Továbbá ez a közlésmód teszi lehetővé az adott forrás későbbi sokrétű felhasználását is, ezért ebben az esetben nem szabad a szövegből részeket kihagyni, kiemelni, aláhúzni, jegyzetbe tenni, vagy bármilyen módon megváltoztatni. Kizárólag ez a módszer követhető a korszak legjelentősebb, legnagyobb forrásértékkel bíró dokumentumainak kiadásánál, a politika-, kormányzat- és társadalomtörténet szempontjából meghatározó információkat hordozó források esetében.⁷ Ebben az esetben természetesen minden bevezető vagy záróformula is hiánytalanul közzendő, az iraton lévő eredeti szövegbeosztás követésével.

2. Részleges közlés

Ezt a közlési módot akkor célszerű alkalmazni, ha egy kutatási témakörre vonatkozóan kiválasztott nagyobb mennyiségű forrásanyagból kifejezetten az adott tárgy-

⁷ Ilyennek tartom pl. az országgyűlési emlékeket, a kormányzati iratokat, a legértékesebb összeírásokat, és a sort még lehetne folytatni. Tudomásom van arról, hogy folynak a Magyar Kancellária Királyi Könyveinek, és Miskolcon az Erdélyi Fejedelmi Kancellária Királyi Könyveinek teljes terjedelmű szövegközléssel készülő kiadási munkálatai. Természetesen a Királyi Könyvek esetében sem képzelhető el semminemű kivonatos közlés.

ra vonatkozó részeket akarjuk előtérbe helyezni és a megjelölt szempontból kevésbé fontosnak, elhanyagolhatónak, értéktelennek ítélt szövegrészeket, vagy az ismétléseket mellőzni szándékozunk. Ekkor szögletes zárójelbe tett három ponttal jelöljük a kihagyást, és jegyzetben kell a kihagyott részek tartalmára, nagyságára utalni. Ilyenkor is meg kell tartani azonban az iratok jellegzetességeit. Részleges közlés alkalmazható abban az esetben is, ha a történeti segédtudományok vagy rokontudományok (művészettörténet, irodalomtörténet, tudománytörténet, jogtörténet, stb.) megközelítési szempontjai alapján válogatunk, vagy kifejezetten ezek számára akarunk további kutatásra alkalmas forrásokat közölni. Fontos azonban a közlésre szánt szövegrész pontos kijelölése, ami ez esetben teljes egészében a kiadón múlik.⁸

3. Kivonatos közlés

A kivonatos közlés lényegében véve tartalmi kivonatok közlését jelenti. Ilyen közlésmódra sor kerülhet, egy jobbra teljes és részleges szövegeket közlő kiadványban akkor, ha egy adott irat tartalma a kiadvány tárgyköre szempontjából nem érdemes a teljes vagy részleges közlésre.⁹

Kivonatos forrásközlés készülhet akkor, ha nagyobb terjedelmű idegen nyelvű forrásegyüttesből magyar nyelvű tartalmi kivonatokot készítünk, és így adjuk közre azokat. Komoly kérdést jelenthet a kivonatolás mértékének eldöntése, amely döntést és ennek következményeit is, a kiadvány készítőjének kell vállalnia. A kivonatkészítésnél általában a regesztakészítés szabályai lehetnek irányadóak, amelynek legfőbb kivánalma, hogy a megjelölt tárgyhoz tartozó semmilyen lénye-

⁸ A részleges közlésre példaértékűnek tartom *Makkai László*: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Bp., 1954. című kötetét, amelyben a Rákóczi-birtokok gazdálkodását bemutató dokumentumok hatalmas tömegét válogatta össze, és pl. a terjedelmes urbáriumokat kivonatolva közölte, ám felhasználhatóságuk nem szenvedett csorbát. Úgyszintén haszonnal forgatható az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportja által a MOL Urbaria et Conscriptiones c. sorozatából készített kivonatos forrásközlés-sorozat, amely kifejezetten a művészettörténeti kutatás tekintetében felhasználható szövegrészeket emelte csak ki.

⁹ Kétséges azonban, hogy ilyenkor egyáltalán be kell-e venni az adott dokumentumot, illetve, hogy idegen nyelvű forrásszövegeket közlő kiadványban milyen nyelven készüljenek a kivonatok. Továbbá érdemes elgondolkodni azon, hogy milyen tárgykör esetében érdemes efféle „vegyes” módszerrel dolgozni. Ezt a módszert javasolja a MOE számára készített kiadási szabályzat és ott természetesen — tekintve az irattípusok sokféleségét — helyénvalónak ítéltető.

gi információ ne maradjon ki a közölt szövegrészből, és a kivonat kellően alapos legyen.¹⁰

III. A szöveg kiválasztása

1. A kiadásra kerülő iratok kiválasztásánál a koraújkorban már jelentős apparátussal működő kormányhatóságoknál keletkezett ügyiratok esetében kell nagyobb körültekintéssel eljárunk. Ezeknél ugyanis találkozhatunk az ügyiratok részét alkotó fogalmazvánnyal, elintézés-tervezettel, véleményívekkel, eredeti tisztázattal, másolatokkal, és az ügy elintézése során keletkezett egyéb irattípusokkal. Az ebben való eligazodás feltételezi az adott kormány szerv történetének, működésének beható ismeretét, az ügy elintézésénél az iratokon feltűnő személyek kilétének, az irattermelő „gépezetben” elfoglalt helyüknek ismeretét ahhoz, hogy a kiadó meg tudja határozni egy-egy ügyirat valós jelentőségét. Törekedni kell az eredeti tisztázat közzlésére, amelyet azonban össze lehet vetni a fogalmazvánnyal. Ügyelni kell az egyes széljegyzetekre, hátlapi jegyzetekre is, amelyek az ügy további menete szempontjából fontosak lehetnek. A kiadandó szöveg megállapításánál, ha nincs eredeti, a másolatok is számításba jöhetnek, célszerű azonban ilyenkor a fogalmazvánnyal összevetni a szöveget.

2. Kiadott szöveg újraközlésére akkor kerüljön sor, ha a korábbiban olvasati hibák vannak, amelyek forrásként való felhasználását korlátozzák, vagy ha egy korábbi kivonatos közlés helyett teljes szövegű közlésre kerül sor. Egyebekben elegendő a már kiadott irat kiadási helyét feltüntetni, esetleg regesztát közölni róla, hogy az olvasó legalább ilyen formában megismerhesse az adott dokumentumot, és eldönthesse, szüksége van-e a teljes szöveg ismeretére.

¹⁰ A részleges és kivonatos közlés sajátos egyvelegét figyelhetjük meg például a német forráskiadás igen nagy jelentőségű Nuntiaturberichten c. sorozatnál, amelyben a részlegesen közölt latin vagy olasz nyelvű szövegbe iktatva, zárójelben, kisebb-nagyobb, a kiadó által lényegtelennek ítélt részek német nyelvű kivonatos tartalmát iktatták be. Ez a fajta kiadási mód a lehető legrosszabb, remélhetőleg senkinek sem jut eszébe követni, hiszen kifejezetten nehezíti a kutatást és egyben dühíti is azt a kutatót, aki számára éppen a kivonatosan közölt részek hordozzák a legfontosabb információt.

IV. A szövegek közlés ajánlott módszere

Az alábbiakban megfogalmazott közlési útmutató egyes pontjainak meghatározásánál a következő elveket tartottam szem előtt: kiadásra kerülő források legyenek egyszerűen, könnyen és jól olvashatók, fölösleges jelek ne akadályozzák a szöveg felhasználhatóságát, áttekinthetőségét, hiszen azok a szakemberek, akiknek készülnek az ilyesfajta kiadványok, tisztában vannak a korszak forrásainak alapvető jellegzetességeivel. Cél tehát az, hogy a közölt irat érthető és világos legyen az olvasó számára. Ennek érdekében olyan változtatásokat szabad eszközölni csupán, amely megszünteti a zavaró pontatlanságokat, következtlenéseket, az írás technikai hibáiból adódó olvasati nehézségeket.

1. A latin nyelvű szövegek közlésénél a humanista *helyesírás* használata követhető, tehát az u és v betűt, az i és j betűt kiejtés szerint alkalmazzuk. A két pontos y-t megtarthatjuk, hiszen ma már a számítógépek lehetőséget adnak szokatlan betűkarakterek megjelenítésére is. Egyebekben meghagyjuk a hazai latinságra jellemző sajátosságokat. Nagy kezdőbetűket a mondatok elején, a tulajdonneveknél, a dátumban használatos ünnepek és hónapok nevével, az intézmények nevével, az uralkodói többes szám névmásainál használjunk. A szavak egybe- és különírásánál a szöveg hűség megtartása követhető. A latin szövegben lévő magyar, vagy más nem latin szavakat betűhív átírással kell közölni.

2. A *központosítást* és az írásjeleket az értelemnek megfelelően kell kitenni. A hosszú mondatokat érdemes pontosvesszővel, kettősponttal, gondolatjelekkel vagy más írásjelekkel tagolni, és ezáltal a tartalmat jobban követhetővé, érthetővé tenni.¹¹

3. A *szöveg tagolása* tekintetében az eredeti szöveg bekezdései, ha értelmileg jól követhetők, megtartandók, azonban, ha a szöveg túl hosszú és tagolatlan, vagy

¹¹ Az Erdélyi Tudományos Intézet szabályzata ettől gyökeresen eltérő útmutatást ad: „A kiadó hűségesen követi a szöveg eredeti központosítását. Amennyiben az eredeti központosítás nyilvánvalóan hibás, hiányos, vagy a mai központosítási rendszertől annyira eltér, hogy a megértés célja komoly akadályokat állíthat, a kiadó — bár az eredeti központosítást ekkor is megtarthatja — a könnyebb érthetőség kedvéért elválaszthat egymástól mondatrészeket és mondatokat a szöveg sorral egy magasságban alkalmazott csillagokkal. A vesszőt egy, a pontosvesszőt két (egymás mellett és nem egymás felett alkalmazott) csillaggal jelöli.” op. cit. Véleményem szerint ez az eljárás nem segít a szöveg érthetőbbé tételén, és mivel korszakunkban a központosítás teljesen rendszertelenül és esetlegesen volt használatban, ahhoz ragaszkodni nem feltétlenül szükséges.

ha a tárgyi összefüggés másként kívánja meg, lehet a szöveget módosítani, értelem szerinti bekezdésekre tagolni.¹²

4. A nyilvánvaló *írás hibákat*, tollhibákat megjegyzés nélkül ki kell javítani. (pl. fölcserélt betűk, kimaradt betűk, duplázott szavak) A nagyobb, értelemzavaró hibákat, nyelvtani hibákat, szórendi tévedéseket is kijavítva közöljük a szövegben, de ilyen esetben szövegkritikai jegyzetben adjuk meg az eredetileg leírt szóalakat.¹³ A szövegkritikai (vagy paleográfiai) jegyzeteket az abc kisbetűivel jelöljük és darabonként újrakezdjük. Szokatlan formában írt nevekre vagy kifejezésekre szögletes zárójelbe tett felkiáltójellel hívjuk föl a figyelmet, és jelöljük, hogy nem sajtóhibáról vagy olvasati hibáról van szó.

5. A szövegben előforduló *rövidítések* esetében két módszer is követhető:

a./ A rövidítéseket megjegyzés és írásjelek (azaz különféle zárójelfajták) használata nélkül feloldjuk. Ennek előnye, hogy a kiadott szöveget nem szakítják meg különféle, az olvasást nehezítő vonalakkal, jól követhetővé válik.¹⁴ Ilyenkor is lehet azonban a különleges, vagy nem biztosan feloldható rövidítéseket jegyzetben jelölni.¹⁵

b./ A gyakran előforduló, jól ismert rövidítéseket — köztük a pénzegységek, mértékegységek rövidítéseit is — meg lehet tartani, és azokat egy rövidítésjegyzékben feloldani. A többi rövidítés esetében az a. pontban írottak követendők.

6. A *dátumot* az eredeti, szövegű formájában kell feltüntetni.

7. A kiadó a szövegben mutatkozó *hiányt*, rongálást vagy olvashatatlan részt szögletes zárójelben három vízszintes vonalkával jelölje, saját kiegészítéseit ilyen esetben úgyszintén szögletes zárójelben tegye hozzá. Ha a kiegészítés csak részleges, a maradék hiányt úgyszintén három vízszintes vonalkával jelölje. Az olvashatatlan vagy hiányzó rész nagyságát és azzal kapcsolatos észrevételeket szövegkritikai jegyzetben kell közölni. Ha valamely szó vagy dátum helye üresen maradt a

12 Az Erdélyi Tudományos Intézet szabályzata szerint ebben az esetben + jelet kell tenni az utólagosan alkotott bekezdés elé. op. cit.

13 Az Erdélyi Tudományos Intézet szabályzata szerint: „A nyilvánvaló tollhibákat is úgy adja a kiadó, ahogy azok az eredeti szövegben szerepelnek.” op. cit. Ennek nincs értelme, csak nehezíti az olvasást.

14 Az 1920. évi szabályzat azt javasolja, hogy állandóan és általánosan használt rövidítéseket meg lehet tartani, (mint pl. m.p., fl., l. s., nro. stb.), és ezeket egy rövidítésjegyzékben kell feloldani. Ezen kívül a kétségtelen jelentésű rövidítéseket fel kell oldani, a szokatlan vagy kivételesen használt rövidítéseket szögletes zárójelben kell feloldani. op. cit.

15 Szeretném megjegyezni, hogy a szövegbeni rövidítéseket lehet közölni vagy feloldani, de megengedhetetlen rövidítések „gyártása” egy adott forrásszöveg kiadásánál. Bár az 1920. évi szabályzat bizonyos esetekben lehetőséget ad erre visszatérő címek és udvariassági formulák esetén, szerintem ezt kerülni kell.

szövegben és azt nem tudjuk pótolni, azt is szögletes zárójelbe tett három vízszintes vonalkával jelöljük. Egyúttal szövegkritikai jegyzetben tegyük meg észrevételeinket.

8. Bizonytalanul olvasott vagy feloldott szónál a *bizonytalanságot* a szó után szögletes zárójelbe tett kérdőjellel jelölhetjük.

10. A kerek *zárójelet* használjuk a magában a szövegben is zárójelben lévő részek közlése esetén.

V. A forrásközlés apparátusa

A forrásközlés apparátusának legbővebb áttekintését Ember Győző adta,¹⁶ de az 1974-ben a MOE számára készült szabályzat is alapos tájékoztatást nyújt erről. Ezeket ajánlom az olvasók figyelmébe, amennyiben a vita e területre is kiterjedne.

Végezetül szeretném megjegyezni, hogy a viszonylag friss kiadványok közül melyeket tartok példaértékűnek, anélkül, hogy alapos elemzésükre itt most sor kerülhetne. Lengyel-magyar irodalomtörténeti kutatócsoport adta ki több kötetben a 16. század jelentős humanista gondolkodójának, Dudith András pécsi püspöknek leveleit több kötetben.¹⁷ A szövegkiadás jól áttekinthető, főlegesen jelekkel nincs telezsúfolva, a magyarázó jegyzetek maximális alapossággal készültek. Ezenkívül nagyon jól használhatónak és pontosnak tartom a Tóth István György által a római Propaganda Fide levéltárból közölt misszionáriusi jelentések kiadását.¹⁸ A legújabbak közül pedig egészen kiválónak tűnik a napokban megjelent, a burgenlandi horvátok 16. századi migrációját bemutató forrásokból készült kiadvány.¹⁹

16 *Ember Győző*: A levéltári forrásközlés apparátusa. In: Levéltári Közlemények, 46. (1975) 2. sz. 205–221. p.

17 *Andreas Dudithius Epistulae. Pars I.* Szerk.: Lech Szcuzki–Szepessy Tibor. Kiadja: Szepessy Tibor–Kovács Zsuzsanna. Bp., 1992.

18 *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707)*. Ed.: Tóth, István György. Roma–Bp., 1994.

19 *Pálffy, Géza–Pandžić, Miljenko–Tobler, Felix*: Ausgewählte Dokumente zur Migration der Burgenländischer Kroaten im 16. Jahrhundert. Odabrani dokumenti o scobi Gradišćanskih Hrvata u 16. Stoljeću. Eisenstadt/Željezno, 1999.

FAZEKAS ISTVÁN

KORREFERÁTUM OBORNI TERÉZ ELŐADÁSÁHOZ

A forráskiadás mindig két problémát vet fel, amint az a konferenciaszervezők által előzetesen megadott több vitaanyagból is kiviláglik, a *mit* és *hogyan* problémáját. A *mit adjunk ki* kérdésére referátumomban nem térnek ki. A források kiválasztására vonatkozó alapvető szempontokat a korújkor tekintetében véleményem szerint máig érvényesen meghatározta a Magyar Történelmi Társulat 1920-as szabályzata (12–16. p.). A *hogyan* kérdése azonban számos problémát vet fel, jóllehet alapvetően egyetértek Oborni Terézzel abban, hogy a latin forráskiadás esetében lényegesen kedvezőbb a helyzet, mint más nyelven készült források esetében, mivel itt létezik egy nemzetközi gyakorlat, amelyhez igazodni lehet, mi több kell is. Nem hiszem, hogy sok újdonságot mondok azzal, hogy korújkori latin források esetében nemzetközileg általánosan elfogadott a humanista helyesírás követése. Olyannyira bevettnek számít, hogy a német történetírás által 1980-ban a korújkori szövegek kiadására készített és azóta irányadónak számító szabályzat összesen 20 sorban foglalkozik a latin szövegek okozta problematikával, miközben az olasz, francia, spanyol, német szövegek esetében követendő irányelvek általában két-két oldalt kaptak¹. A humanista ortográfia mint alapvetés elfogadását véleményem szerint az indokolja, hogy a XVI. századtól az iskolai tanulmányok során a diák elé mint eszményt a klasszikus latinság elsajátítását helyezték, s a diákok később a tanulmányok alatt elsajátított eszmények megvalósítására törekedtek, vagy legalábbis kellett volna, hogy törekedjenek. Tegyük hozzá, a források egy része ezen törekvésnek igencsak kevés nyomát mutatja. Mivel pedig a forráskiadás célja az, hogy az olvasó kezébe egy a valósághoz hú, azonban mégiscsak könnyebben ke-

¹ Empfehlungen zur Edition frühneuzeitlicher Texte. In: Jahrbuch der historischen Forschung in der Bundesrepublik Deutschland. Berichtsjahr 1980, 85–96. p. Ez a szabályzat Johann Schultze által még az 1930-as években megalkotott és a „Richtlinien für die äußere Textgestaltung bei Herausgabe von Quellen zur neueren deutschen Geschichte” cím alatt kiadott szabályzatot váltotta fel. In: Korrespondenzblatt des Gesamtverein der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine, 78. (1930) 37–45. p. Újabb kiadása: Blätter für deutsche Landesgeschichte, 102. (1966) 1–10. p. Nagyrészt megegyezik a német szabállyzattal a Római Jezsuita Történeti Intézet által kidolgozott forráskiadási szabályzat is: Normae pro edendis „Monumentis Historicis Societatis Iesu”. Romae, 1962. 1–5. p. Ez utóbbi megszerzésében Molnár Antal volt segítségemre, akinek czután is köszönöm szívességt.

zelhető forrást adjon, (ismét egyetértés Oborni Terézzel) ma a kiadást végző személy kénytelen a forrás külső képébe belenyúlni, lényegi tartalmi változtatás nélkül a benne található következetlenségeket lehetőség szerint kiküszöbölni. A korai és újkor latin források esetében ehhez a művelethez szolgál vezérfonalul a humanista helyesírás, amelyet a magyar szabályzatok közül egyaránt használatra ajánl a Magyar Történelmi Társulat 1920-as szabályzata, ill. a Benda Kálmán által az Országgyűlési Emlékek kiadására készített szabályzat is.

A fentebb elmondottak értelmében a nemzetközi és a magyar kiadási szabályok nagy vonalakban megegyeznek egymással, néhány eset megítélésében azonban eltérnek egymástól az ajánlások. A magyar gyakorlat mind az u-v, mind a i-j esetében a kiejtés szerinti írásmódot javasolja, ezzel szemben a két fentebb emlegetett nemzetközi szabályzat a humanista gyakorlatot követve az i-j esetében az i-re való átírást tartja ildomosnak, a szókezdő i esetében is (*iam* tehát és nem *jam*). A szókezdő i-j-re való átírása úgy vélem kellően indokolható a magyarországi gyakorlattal, s mint helyi sajátosság megtartható a hazai források esetében. A két pontos y-t a MOE szabályzata elveti, s a nemzetközi szabályzatok sem ismerik el megtartásának jogosultságát. E pontban eltér a véleményem a vitaanyag készítőjétől, s inkább a nemzetközi gyakorlat követését javaslom.

Még egy pontban tapasztaltam eltérést a korábbi magyar szabályzatok és a felkért vitaanyag-készítők, Oborni Teréz és Soós István javaslatai között, mégpedig a dátum esetében. Mindketten az eredeti dátum megtartását javasolják, miközben a MOE és az 1920-as szabályzat is annak átírását javasolja. Magam részéről nem látom okát a korábbi gyakorlattól való eltérésnek, a dátum feloldásának.

A viszonylag egységes szabályozás ellenére, ha felütünk néhány forráskiadványt, a vártnál színesebb képpel találjuk szemben magunkat. A munkák többsége a bevezetőben deklarálja, hogy a kiadásban humanista ortográfiát fogja követni, de a szövegekben ez nem tükröződik vissza. A közlések másik része a forrás eredeti betűkészletének visszaadására törekszik. ismét más kiadások a humanista alap mellett számos egyedi sajátosságot hagynak meg.

Joggal tehető fel a kérdés, mi a sokszínűség oka. A válasz nem egyszerű. Részben az egyetemi képzés, pontosabban egyetemi képzetlenség áll a háttérben, ahol viszonylag kevés lehetőség nyílik arra, hogy a történelemszaktárakban kialakuljanak azok a filológiai készségek, amelyek nélkül nem lehetséges komoly, értsd forrásokkal dolgozó történészi munka. Ráfoghatjuk továbbá – nem kevés joggal — a nagy forráskiadási sorozatok, pontosabban az ezek kapcsán törvényszerűen kialakuló műhelyek hiányára, amelyek vonzásában akarva-akaratlan viszonylag sok történész sajátíthatná el a forráskiadáshoz szükséges ismereteket, tanulhatná meg azt a fegyelmet, amely nélkül nem lehet következetes forráskiadást végezni. A harmadik ok még

prózaibb: a forráskiadás alapjául szolgáló levéltári források túlságosan sokszínűek, hogy egy szabályzat satujába maradéktalanul befoghatók lennének. A humanista átírás jól alkalmazható az elbeszélő forrásokon túl a kormányzati szervek működése során keletkezett iratokra, a misszilisek döntő többségére stb. Nem tartom azonban minden esetben indokoltnak a gazdaságtörténeti források humanista alapú közlését, gondolok itt mindenekelőtt az urbáriumokra, összeírásokra, számadásokra. Nem véletlen, hogy az egyetlen szabályzat, amely latin források esetében is az eredeti központosítás megtartásával betűhív átírára törekszik, egy urbárium bevezetőjében látott napvilágot.² Talán a gazdaságtörténeti források egy részét nem is kellene teljes terjedelemben közölni, hanem elég lenne táblázatos formában való megjelentetésük. A magánírásbeliség egyes irattípusainál is okot látok több engedményre, pl. naplók esetében, ahol az egyéni sajátosságok erőteljesebb megőrzése a naplóíró személyiségének, műveltségnek jobb megismerése miatt indokoltnak látszik. A hagyatéki leltárak, könyvleltárak szintén olyan forráscsoportot képviselnek, ahol az egyéni sajátosságok megőrzése érdemesnek látszik, mindenekelőtt fontosnak tartom eltérve az általános gyakorlattól a rövidítések feloldásának jelölését, hiszen e források esetében sok rövidítés feloldása többesélyes.

A források szerinti megosztás mellett szeretnék még egy szempontra, a kor szerinti megosztásra utalni. A konferencia szervezői három részre választották a latin szövegeket, középkori, koraiújkorai és újkorai forrásokra. Ezzel a felosztással nem értek egyet. A középkori latinság különállását nem vitatom, de koraiújkorai- és újkorai latinságnál a latin nyelv használatában (nyelvi struktúra, helyesírás) nem következett be a XVII–XVIII. század során olyan változás, amely ezt a megkülönböztetést indokoltá tenné. Jól látható ez abból is, hogy a Soós István által elkészített XVIII–XIX. századot tárgyaló vitaanyag alapelvei megegyeznek a koraiújkorai kiadási szabályzat alapelveivel.

Végezetül csak annyit, hogy a viszonylag egységes humanista átírási gyakorlat ellenére aki forrásokat ad ki, az nem kerülheti el, hogy a források jellegéhez igazodva, ki ne alakítsa a maga forráskiadási gyakorlatát. A Magyar Történelmi Társulat 1920-as, illetve a MOE 1974-es, valamint e konferenciáról megjelenő kötet segítségével mindez nagyobb erőfeszítés nélkül lehetséges. Amit még lényegesnek tartok, az elsősorban a következetesség, a forráskiadás bevezetőjében meghatározott irányelvek következetes véghezvitele.

2 *Jakó Zsigmond: A gyalui vártartomány urbáriumai. Kolozsvár, 1944. 438. p.*

SOÓS ISTVÁN

JAVASLATOK AZ ÚJKORI MAGYARORSZÁGI LATIN ÉS NÉMET NYELVŰ FORRÁSOK KIADÁSÁRA*

I. Bevezető megjegyzések

A magyarországi forráskiadás — ennek kezdetei egészen a 18. századba nyúlnak vissza — szabályzatának megalkotására már több mint egy évszázada kísérletet tettek. Erre a magyar történetírás első jelentős korszakában, a különböző forráskiadvány-sorozatok megjelentetése idején, rendkívül nagy szükség is volt. A Magyar Történelmi Társulat próbálkozása azonban — mint az közismert — nem járt eredménnyel. A századforduló európai színvonalú magyar történetírásának kiváló képviselői felismerték, hogy az ún. kritikai forráskiadás érdekében a külföldi forráskiadási példákat szem előtt tartva egy új szabályzatot kell kidolgozni. Az 1920-ban közreadott szabályzat már jelentős előrelépés volt egy egységes szempontú forráskiadási regulamentum megteremtésére, de mivel ez elsősorban a középkori források publikálása módszertani elveinek meghatározására koncentrált és a többi történelmi kor kútfőinek kiadásával kapcsolatban csak általánosságokban fogalmazott meg szempontokat, nem volt és nem alkalmas ma sem arra, hogy a különböző időszakokban keletkezett forrástípusok megjelentetésekor egyfajta forráskiadási kódexként azt használni lehessen. Nem is beszélve arról, hogy ez a szabályzat kizárólag a történelmi források publikálásához próbált elméleti és módszertani szempontokat adni, a többi társadalomtudomány (pl. az irodalomtudomány, a nyelvtudomány, gazdaságtörténet, művészettörténet, stb.) kútfőinek kiadásához nem nyújtott megfelelő támpontokat. Így nem lehet véletlen, hogy mindegyik társadalomtudományi diszciplína a maga „sajátos” kiadási elveit követte és követi napjainkban is a forráskiadásban. Az 1960-as évek elején a magyar történettudomány ismét kísérletet tett a probléma megoldására, de a túlfűtött, szenvedélyektől sem mentes szakmai vitákon túl, melyekbe más tudományágak (pl. a nyelvtudomány) képviselői is bekapcsolódtak, még részeredmények sem születtek. Két évtizeddel később Benda Kálmán ragadott tollat és egy koraújkori forráskiadvány-sorozat (Magyar Országgyűlési Emlékek) tervezett kiadása kapcsán részletesen ki-

* A javaslatok kidolgozásában hasznos tanácsokat kaptam Szelestci Nagy László irodalomtörténész kollégámtól, akinek ezúton is szeretném hálás köszönetemet kifejezni.

dolgozta a forrásközlés tartalmi vonatkozásait, általános utasításait, a publikálandó kútfők (magyar és idegen nyelvűek egyaránt) helyesírási szabályait. Javaslatai ma is megszívlelendők, sőt egyenesen követendők, de számos elképzelésével mégis vitakoznunk kell.

Az alábbiakban, az eddigi kísérleteket illetve eredményeket is szem előtt tartva, s egyúttal saját és kollégáink forráskiadási tapasztalatainkat is felhasználva szintén javaslatokat igyekeztünk megfogalmazni. Javaslatokat és nem szabályokat, melyek reméljük pozitív, eredményeket is felmutató vitákra ösztönözhetnek.

II. Előzetes megjegyzések

A források kiadójának vagy sajtó alá rendezőjének elsődleges feladata — amint azt Benda Kálmán szabatosan megfogalmazta — „hogy a forrásszöveget tartalmi szempontból minél pontosabban adja vissza.” Ez azt jelenti, hogy az eredeti szöveget megváltoztatni, azt átírni, abba beleírni illetve abból elvenni, az egyes szövegrészeket, mondatokat, szavakat önkényesen módosítani nem szabad. Hasonlóképpen nem módosítható a szöveg felépítése, szerkezete. A kiadandó forrásokhoz minden esetben bevezetőt kell írni, amelyben nemcsak a publikálandó kútfők típusáról, jellegéről, származási helyéről. stb. kell szólni, hanem a közlés főbb elveiről is. A kiadás céljától függően a szövegeket teljes egészében, részlegesen, kivonatolva vagy csupán utalásszerűen lehet közreadni. Ugyancsak a publikálás célkitűzésétől függ, vajon a szöveget ellátjuk-e magyarázó jegyzetekkel, összefoglaló regezztával.

III. Helyesírási és tartalmi szabályjavaslatok

Általánosan követendő cél, hogy a közlésre szánt forrás a lehető leghívebb formában kerüljön publikálásra. Ugyanakkor törekedni kell arra a kiadandó szöveg mentes legyen az abban előforduló helyesírási anomáliáktól, következetlenségektől.

1. Központozás

A szöveg központozásában elsősorban az értelmi szempontokat kell követni. Azaz az egyes mondatrészeket elválasztó vesszőket, továbbá a pontot, a pontosvesszőt, a

kettőspontot, kérdőjelet, felkiáltójelet, gondolatjelet, idézőjelet az illető nyelvre érvényes helyesírási szabályzat szerint kell a kiadásban alkalmazni. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a pl. szövegben gyakran előforduló, az egyes gondolatokat megszakító pontosvesszőket vagy egyéb jeleket kiiktassuk. Az egyes gondolati egységeket lezáró jeleket azonban, így elsősorban a pontot, ha ezt a forrás szerzője elmulasztotta kitenni, mindenképpen szükséges jelezni a szövegben. Az eddigi forráskiadási gyakorlat szerint ezeket általában szögletes zárójelbe tették. Véleményünk szerint ezeket „egyszerűen”, minden külön jelzés nélkül kellene a mondat végére írni. A megszólításokat lezáró jeleket, amennyiben azokat (felkiáltójellel, ponttal vagy vesszővel) a kútfő szerzője külön nem jelöli, önkényesen ne tegyük ki. Az egyenes zárójelek (/) helyett mindig a kerek zárójelet használjuk. A zárójeleken belül található kettős pontokat a zárójelbe tett szövegrész előtt és után /:....:/ el kell hagyni. A szögletes zárójelet elsősorban a kiadói, szerkesztői „beavatkozások” során alkalmazzuk, mégpedig az alábbi formákban:

- a) olvashatatlan szótöredékek, szavak vagy szövegrészek, tollhibák, bizonytalan olvasatok esetében a [...?] jelet;
- b) a korabeli szóhasználattól eltérően vagy hibásan írott szavak esetében a [!] és nem a [sic!] jelet;
- c) az irat sérülése, kihagyások miatt elmaradt szavak, csonka szövegrészek esetében a [.....] jelet.

2. Nagy- és kisbetűk

A mondatkezdő szavakat nagybetűvel írjuk. Amennyiben az egyes gondolati egységeket pontosvessző választja el, úgy a pontosvessző után álló mondatokat kisbetűvel folytatjuk. A család-, személy-, ország-, terület- és helyneveket, helynévből képzett mellékneveket minden esetben nagybetűvel közöljük. A szövegekben végig nagybetűvel írott szavakat, kifejezéseket nagybetűvel közöljük.

3. Egybe- és különírás

Minden, az adott nyelvekben összetettnek számító szót egybeírunk. Ha a forrás szerzője a helyesírási szabályokat figyelmen kívül hagyva az összetett szavakat különírta, azokat meghagyjuk abban a formában, ahogyan a kútfőben szerepelnek. Hasonlóképpen a szerző „figyelmetlensége” miatt egybeírt szavakat is az eredeti szövegnek megfelelően kell publikálni. Ugyanakkor ezekre feltétlenül utalni kell,

mégpedig a külön- illetve egybeírt szavak után szögletes zárójelbe tett felkiáltójellel (!!).

4. Rövidítések

A forrásokban lévő rövidítéseket minden egyes esetben fel kell oldani. Különösen követendő ez a szabály a gyakran előforduló illetve ismétlődő megszólításokra és címekre, udvariassági formulákra. Tehát a szövegűség érdekében többször alkalmazott módszert, ti. hogy a rövidített formában írott szavaknak, kifejezéseknek hiányzó részeit nem szükséges szögletes zárójelbe téve feloldani. Ha a rövidítés többféleképpen is feloldható, úgy mindig az illető szövegrész vagy mondat értelmének megfelelően kell azt feloldani. A rövidített szó vagy fogalom után tett pontot a feloldáskor el kell hagyni. A rövidítéseket mindig fel kell tüntetni egy, a kiadott kútfő(k) szövegéhez csatolt rövidítésjegyzékben.

5. Számok írása

A mennyiséget kifejező számokat (pl. gazdaságtörténeti iratokban), ha azokat a forrásban római számmal írták, arab számokkal írjuk át illetve jelezzük. A pénzüsszegeket mindig számmal jelöljük.

6. Dátumok keltezésének írása

A különböző kútfők keltezésének írásában a szövegkiadási gyakorlatban nincs egységes álláspont. Egyesek azt javasolják, hogy a szövegekben előforduló dátumokban a napot és évet, akkor is, ha azokat római számmal vagy netalán betűvel írták, minden esetben át kell írni arab számmal. Hasonlóképpen a hónapok (különösen a szeptember, október, november és december) neveit pedig, amennyiben azok számmal vannak jelölve (pl. 7bris, 8bris, 9bris, Xbris), betűvel írják (azaz Septembris, Octobris, Novembris, Decembris). Véleményünk szerint meg az eredeti dátumozást meg kellene hagyni a szövegben, ugyanis a forrás kiadója vagy sajtó alá rendezője azt az irat elején, az ún. kopf-ban a magyar keltezés szabályainak megfelelően külön jelzi. Kivételt képez az évszámoknak egy „különös” római számmal írott változata (erre a latin szövegkiadás kapcsán alább részletesen kitérünk). A dátumokban előforduló ragozott végződéseket, mint pl. 10ma is vigyük egy fél sorral feljebb, azaz 10ma 7^{bris}.

7. Aláhúzások, kiemelések

Az eredeti forrásban aláhúzott szövegrészeket a nyomtatásban mindig dőlt betűvel adjuk közre. A kútfőkben egyéb módokon történt kiemeléseket ritkítással kell jelezni.

IV. A latin nyelvű szövegek

Helyesírási szabályok

1.) A latin szövegek központosításában a fent leírt elveket kell követnünk.

2.) A 18–19. századi latin nyelvű források publikálásakor mindenkor a humanista helyesírás elveit kell követni. Az említett időszakban (amiképpen a koraújkori szövegekben is) a különböző kútfők szerzői gyakran cserélgették az egyes szavak írásakor a nagy és kis betűket. Számos példát találunk a magánlevelezésekben, de a hivatalos iratokban is arra, hogy azok írói illetve szerző „kényük-kedvük” szerint, illetve következtlenül írták az egyes szavakat. Ha az egyes forrásokat betűhív formában publikálnánk, az egyrészt ellent mondana a humanista helyesírás szerinti szövegközlésnek, másrészt pedig nehézkessé tenné a szövegek olvasását.

A latin szövegek kiadásakor az alábbi esetekben javasoljuk a nagybetűk használatát:

- a) a mondat elején és a kettőspontot követő idézőjel után;
- b) személy-, család, tulajdon-, helység-, ország-, terület-, nép- illetve nemzetneveknél valamint helynevekből képzett mellékneveknél;
- c) a nép- illetve nemzetnevekből képzett mellékneveknél (pl. Hungarus); a szövegkiadásokkal foglalkozó szakirodalom egy része ezt vitatja és a kisbetűs átírást javasolja.
- d) az uralkodókra használt állandó jelzős szerkezetnél (Sacratissima Majestas);
- e) az uralkodók és különböző állami, vármegyei intézmények által használt többes szám első személyű személyes névmást és ragozott alakjainál (Nos, Nobis);
- f) az egyes szám második és többes szám második személyű személyes és birtokos névmást és ragozott alakjainál (Tu, Vos, Tui, Vobis, Tuus, Vester stb.)
- g) a megszólításoknál (pl. Illustrissima Dominatio Vestra, Spectabilis Domine, Illustrissime Domine, Serenissime Princeps stb.); méltóságok, címek kifejezése-

kor (pl.: *Excellentissimus Dominus Comes Károlyi*); a megszólításokat kísérő jelzők esetében (pl. *Illustrissime Domine peculiariter Colendissime*);

h) a különböző állami intézmények nevénel; ha ezek több szóból állnak, úgy mindegyiket (pl.: *Cancellaria Regia Aulica, Consilium Locumtenentiale Regium, Camera Regia Aulica, Tabula Regia Judiciaria*); a magyarországi rendek összefoglaló elnevezését: *Status et Ordines (SS. et OO.)*;

i) hónapok, napok és ünnepek neveinél.

3.) A forrásokban eredetileg több szóból alkotott illetve rövidítésszerűen összevont szóformáknál, melyek már önálló szavakká váltak, eredeti alakjukban meg kell hagyni és nem oldjuk fel őket (pl.: *judlium, incattus*).

4.) Az egyes kútfőkben előforduló rövidítéseket minden esetben fel kell oldani; ellentétben azonban azokkal a álláspontokkal, melyek a rövidített szavakhoz kapcsolódó ragokat a nyomtatásban fél sorral megemelni kívánják, a kiadott szövegben a folyamatos írásmódot javasoljuk (pl.: *cum Sma Ria Matte: cum Sacratissima Regia Majestate*);

5.) A kiadandó szövegekben mindenkor az arab számokat használjuk.

6.) A dátumok írásakor véleményünk szerint meg kellene hagyni az eredeti (lett légyen az arab vagy római számmal jelezve), a forrásban szereplő változatot. Kivételt képeznek azok az esetek, ahol a római betűkkel írott dátumokban az ezret és az ötszázat jelölő „M” illetve „D” helyett „CIC” illetve „ID” áll. Ilyenkor az utóbbiakat az előbbiekkal helyettesítjük (pl. *Anno CICIDCCLIX = MDCCLIX.*). A napok sorszámát jelölő „a” illetve „ma” képzőt a számok után a nyomtatásban egy fél sorral meg kell emelni.

7.) A helyesírási szabályokban fentebb említett elv szerint járjunk el.

a) határozottan különbséget kell tenni az az u és a y betűk írása között, mégpedig a kiejtésüknek illetve hangértéküknek megfelelően (helytelen pl.: uero-t vero, TVVS-t TUUS, uua-t viva helyett írni stb.),

b) az ae helyett ne írjunk e-t;

c) az i és j betűt szintén a kiejtésnek megfelelően meg kell különböztetni; a szókezdő i helyett az újkori forrásokban, legalábbis a magyarországi gyakorlat ezt mutatja, igen gyakran j áll (pl. *nem iudicium hanem iudicium*). Ezekben az esetekben célszerű a j-s írásmódot meghagyni. A hím- és semlegesnemű főnevek ragozott alakjaiban többször találkozhatni az ii helyett y-nal. Ez utóbbit mindenkor át kell írni ii-re (pl. *regys = regiis*); az y-t csak azokban az esetekben hagyjuk meg, amikor

az eredeti írásmódban is így szerepel (pl.: inclytus, ectypon) vagy család- és tulajdonnevekben (Széchény, Károlyi);

d) meghagyható a humanista írásmódtól eltérő, de a magyarországi latin nyelvben meghonosodott írásmód olyan szavak esetében mint pl.: *litterae* a *literae* helyett vagy amikor a szavakban az *oe* hangkapcsolat helyett az *ae* szerepel (pl. *moeror* — *maeror*).

V. Német nyelvű szövegek

Általános szabály, hogy a gótbetűs forrásokat minden esetben át kell írni latin illetve német betűre.

A 16–17. század gyakorlatától eltérően, amikor számos kútfőt találunk, melyekben a főneveket mind kisbetűvel írták, az általunk tárgyalt korszakban már határozottan elkülönül a kis- és nagybetűs írásmód, azaz köznevek esetében általában már nagybetűs írásmód a meghatározó. Ez persze nem jelenti azt, hogy — különösképpen a magánlevelezésekben, útinaplókban, naplókban, memoárokban — ne bukkanna fel a főneveknek következetesen kisbetűs írása. Mivel a 18. században, a koraujkorhoz hasonlóan nem létezett egységes német helyesírás, a szövegek kiadásában nem követhetjük a későbbi illetve a mai német helyesírási szabályokat. Ennélfogva nem „írhatjuk át” az egykori forrásokat; azokat eredeti formájukban kell közreadni.

A kiadónak tehát a kútfőket, melyekben akár az egyes szavak korabeli kiejtésére vagy nyelvjárására nézve is fontos információkat kaphatunk, lehetőleg pontosan kell publikálnia. Ez persze nem jelenti azt, hogy a szövegeket szigorúan betűhíven kell megjelentetni. A kizárólag betűhív kiadás különleges esetekben kötelező érvény, mint pl. kiemelkedő személyiségek kéziratainak közreadásakor.

A különböző források szövegeinek publikálásakor az alábbi szabályok szem előtt tartását javasoljuk:

Helyesírás

1.) Nagy és kis betűk

A közneveken kívül az alábbi esetekben írunk még nagy kezdőbetűt:

- a) a mondat elején;

- b) nép-, országok-, tájak-, hely-, vizek-, család- és személynevek;
- c) Hónapok, napok és ünnepnapok;
- d) címek és megszólításformák (pl. Dr., Mag., E. L., E. M., der Herr = Christus, E. W. stb.) írásakor.

2.) *Magánhangzók*

a) a hosszú magánhangzók. Ezeket (pl. aa, ee, ii, oo, uu) eredeti alakjukban meghagyjuk.

b) az ún. „Umlaut”-ok. Ilyenek pl. a következők: ä, ö, ü. Ezek helyett gyakran találkozunk az ae, oe és ue írásmódokkal. Amennyiben a forrás készítő az utóbbiakat használja, ne írjuk át „önkényesen” az előbbiekre. Hagyjuk meg azokat eredeti formájukban.

c) a magánhangzók feletti jelek. Ez utóbbiak között meg kell említeni a felülírt a-t, u-t, y-t, ha ezek egyértelműen felismerhetők, akkor a következőképpen írandók: ä, ö, ü vagy ä, ö, ü. Az említett betűk feletti jeleket nem szabad a betű mellé levinni. Az u vagy y felett található félkörív, vagy két vonás továbbá a függőleges hullámos jel (⸱) lényegében csupán arra szolgál, hogy az u-t az n-től megkülönböztessük. Ezt külön nem kell jelölni a kiadásban.

d) az i változtatás nélkül i-nek írandó. Az ie hangkapcsolat szintén megtartandó. Az i-t ne írjuk át ie-re pl az olyan szavakban, mint pl.: hier, sieben stb. Elfogadható a hir s a siben alak is. Kivételt képez a wieder illetve wider, mivel ezek jelentése más és így ezeket értelmüknek megfelelően kell írni. Megmarad azonban a ie diftongus, ha az hosszú kiejtésre utal (ezt ma a h betű illetve hang betoldásával jelölik; pl.: ier — ihr; iem -ihm). Az i-t ne írjuk át j-re sem (pl. in és nem jn, iemand és nem jemand).

e) az u hangértéket jelölő illetve kifejező y és w megmarad eredetiben, azaz nem írjuk át u-nak (pl. bawen és nem bauen, Clawes és nem Claus, newen és nem neuen); ellenben zu-t és nem zw-t írunk. A kettős u (uu) helyett pedig a w-t használjuk az átíráskor (pl. bawen és nem bauuen). Az u-t és y-t a kiejtésnek megfelelően írjuk (pl.: vier és nem uier, und és nem vnd).

f) az y minden esetben maradjon meg y-nak. Ne váltsuk fel sem a j-vel vagy i-vel (pl. Mayestät és nem Majestät illetve Maiestät).

3.) *Mássalhangzók*

A mássalhangzók átírása általában megmarad abban a formában, ahogy az eredeti szövegben szerepelnek. Fontos azonban a következő szabályokra ügyelni:

a) a d és t helyett használt illetve írt kettőshangzó: dt az átíráskor meghagyható (pl.: darundter = darunter; tausendt = tausend).

b) az f és a v, a b és a w abban a formában írandók, ahogy azok a forrásban olvashatók (pl. Vogt és Fogt; alweeg és albeg).

c) a t és a c (illetve tz és cz), amennyiben nem ismerhetők fel a kútfőben egyértelműen, úgy a tz-ként kell átírni (pl.: nutzen, goltz és nem nuczen, golcz.); a szókezdő tz, cz helyett azonban mindig z-t írunk (pl.: zu, Zeit, zit., zur és nem tzu/czu, Tzeit/Czeit, tzit/czit, tzur/czur); a zt mellett meghagyandó a zt is (pl.: jetzt és jezt).

d) a kettős mássalhangzók esetében a következőket figyelembe venni: a szókezdő vagy szóvégi kettőzések közül csak egyet írunk (pl.: ffürstlich = fürstlich, dorff = dorf, inn = in, soltt = solt); meg kell hagyni azonban azokat a kettős mássalhangzókat, amelyek az előttük álló magánhangzó hosszúságára utalnak (pl: Hoff, nemmen, wegk); megtartandó a ck hangkapcsolat (pl: Geträncke); hasonlóképpen h mint a szótag nyújtására szolgáló mássalhangzó pl. sthen, wohlgebohm); a kettős ss-t meghagyjuk és nem kell átírni β -szé, ahogy a β -t sem ss -szé.

e) A dátumnak írásában olvasható ragozott végződészet, mint pl. 10ten August, vigyük egy fél sorral feljebb, azaz: 10ten August.

4.) Rövidítések

A források szövegeiben alkalmazott rövidítéseket — ha azok egyértelműek — minden esetben fel kell oldani, akár egy szóról, szókapcsolatról vagy éppen szóvégi végződésről legyen szó. Azaz ne használjunk mindenáron szögletes zárójeleket. A rövidítéseknél a ragokat folyamatosan írjuk ki és ne emeljük meg egy fél sorral.

BAK BORBÁLA

A XVI–XVIII. SZÁZADI MAGYAR NYELVŰ FORRÁSOK KIADÁSÁNAK KÉRDÉSEI

Ajánlás a magyar nyelvű források közreadásához

A tudományos igényű történeti forráskiadás kezdetei óta két alapvető kérdéssel szembesülnek a forráskiadványok összeállítói. Munkájuk első lépéseként dönteniük kell arról, hogy *mit?*, azaz a források milyen „típusait”, azok milyen körét fogják sorozatukban, kötetükben szerepeltetni. A másik kérdés, amelyre választ kell adniuk, a *hogyan?* kérdése. Ennek eldöntése során mérlegelni kell, hogy a közölt forrásokról hasonlókat (is) közreadnak-e, az eredetiek másolatának szövegét milyen teljességgel, azok írásmódját a paleográfiai hűség milyen mértékével, hangalakját az egykorú jelölési rendszerhez milyen módon kapcsolódva jelentetik meg nyomtatásban. Kivonatos közlés esetén a regesztákban feltüntetendő adatok részletességét, az idézett részeknek az eredeti írásmódhoz való kötődését és az „összekötő szövegre” vonatkozó alapelveket is tisztázni kell.

A *mit publikáljunk?* kérdésre adandó válasz során — legyen a tudományos igényű történeti forráskiadvány egy-egy téma vagy korszak, egy-egy levéltári egység vagy egyéb gyűjtemény dokumentumainak együttese — az összeállítás szempontjai között (véleményem szerint igen helyesen) a forrás eredeti nyelve kérdésként nem szerepel. Amennyiben azonban a közlésre szánt dokumentum nyelve nem szempont a forráskiadványba történő válogatás során, joggal vethető fel, hogy indokolt-e külön is szólni a XVI–XVIII. századi *magyar nyelvű* források kiadásával kapcsolatos gondokról, gyakorlatról és a kiadás során követendő általános alapelvekről, szabályokról. Úgy vélem, több szempontból is jogosnak minősíthető az *igen* válasz.

A magyar nyelvű történeti források kiadására vonatkozó alapelvek összefoglalásának szükségessége

A magyar nyelven készült feljegyzések kiadásával kapcsolatos teendőkről már csak azért is szólni kell, mert a forráskiadás módszertani kérdéseinek egy jelentős körét, a szövegekkel kapcsolatos teendőket mindig egy-egy nyelvhez kötötten vizsgálták, vizsgálják. A Magyarországon egykor meghatározó latin írásbeliség dokumentumainak közlésére vonatkozó problémákról Európa-szerte születtek és születnek állásfoglalások. A magyarországi német nyelvű forrásanyag nyomtatásban történő közzététele során a német nyelvterületen kidolgozott alapelveket is figyelembe lehet és kell venni. A magyar nyelven írt feljegyzések közzétételére vonatkozó ismeretek és javaslatok összefoglalása — az előzőekkel ellentétben — kizárólag a magyar anyanyelvű kutatók, forrásközlésre vállalkozók feladata.

E mellett a magyar nyelvű források közreadásával kapcsolatos gondok tisztázását az a körülmény is indokolja, amely abból az örvendetes jelenségből fakad, hogy napjainkban egyre több forráskiadvány jelenik meg. Úgy tűnik, ismét felértékelődik a forrásközlés fáradtságos munkája. A kiadások számának gyarapodása azonban egyre élesebben mutatja meg a buktatókat is. Úgy tűnik, nem egy esetben a magyar nyelven írt források arra csábíthatnak, hogy gyorsan, külön „nyelvismertet”, „nyelvtanulás” nélkül elvégezhetőnek ítéljük a publikálás feladatát. Természetesen mindazok, akik munkájuk során a dokumentumok nyelvét tekintik meghatározónak, és arra vállalkoznak, hogy kizárólag magyar nyelven írt XVI–XVIII. századi forrásokat adnak közre, már munkájuk kezdetén csalódnai kényszerülnek. Egyrészt ugyanis azzal a jelenséggel kell szembesülniük, hogy a magyarul írt feljegyzések sorában szinte alig található olyan, amelyben legalább a címzés, a formulás részek, valamint néhány mondatrész, szakkifejezés ne latinul szerepelne, másrészt tapasztalniuk kell, hogy a forráskiadás feladatát nagyban megnehezíti az a körülmény, amely a korszak magyar nyelvének hangjelölési rendszerében, illetve ennek nyomtatásban történő következetes és indokolható visszaadásában rejlik. A magyar nyelvű források publikálójának számolnia kell azzal, hogy bár nagyobb részében anyanyelvén írt dokumentumokkal dolgozik, a XVI–XVIII. század magyar nyelve számtalan értelmezésszerű kérdést, a lejegyzés módja gyakori paleográfiai kétségeket vet fel, azaz a magyar nyelvű források nyomtatásban történő közreadása is filológiai felkészültséget, időigényes, tudományos munkát kíván.

Szólni kell a *hogyan?* kérdéséről azért is, mivel jelenleg nincs a XVI–XVIII. századi magyar nyelvű történeti forrásszövegek publikálására vonatkozó, ha általáno-

san nem is, de elveiben legalább elfogadottnak tekinthető, „érvényes” *forráskiadási szabályzatunk*, vagy a *forráskiadás alapelveit* összefoglaló állásfoglalásunk.

Egyetértés van az 1526 előtti, latin szövegkörnyezetben előforduló magyar szavak közlésére vonatkozóan. Ezek közreadása, mint vulgáris kifejezéseké, betűhű formában történik. Fejérpataky László már az 1885. évi történeti kongresszus egyik előadójaként, a Monumenta Vaticana forráskiadási gyakorlata alapján, követendő elvként fogalmazta meg, hogy a latin oklevelekben szereplő személy- és helyneveket „szorosan a kéziratok vagy oklevelek helyesírásához” ragaszkodva kell közölni.¹

Fejérpataky röviden érintette a magyar és a német oklevelek, valamint levelek publikálását is. A magyar nyelvű dokumentumok esetében 1550-ben jelölte meg azt az időpontot, amely előtt az eredeti ortográfia szerinti közlést tartotta szükségesnek. Az ezt követő időszakról mindössze azt említette, hogy a szokás a „mostani helyesírás” [azaz az 1885-ben érvényben levő] alkalmazása, „megtartva azonban az eredetinek hangoztatását”.²

A Magyar Történelmi Társulat 1920-ban, a bécsi levéltárakban megindult forráskutatás és forráspublikálás kezdetén adta közre a török- és újabbkori történetre vonatkozó források közlésének szabályzatát.³ A szabályzat — anélkül, hogy elveszne a részletekben — szól az egyes kötetekben megjelenő dokumentumok kiválasztásáról, a forrásközlés módszereiről és nyelvenként a „helyesírás” kérdéséről is. A közlés során követendő módszerek összefoglalása több esetben is az „általában” alkalmazandó/alkalmazható megoldásokról, „lehetőségekről” ír, miközben a szakszerűség, a szövegűség terén az egyes kötetek szerkesztőit terhelő felelőséget hangsúlyozza.

A Mohács utáni korszak magyar nyelvű forrásai egy részének közreadásáról összefoglaló szabályzat ezt követően csak 1974-ben jelent meg. Ekkor a Magyar Országgyűlési Emlékek sorozat 1607–1790 közötti korszakra vonatkozó köteteknek forrásközléséhez és így az ebben megjelöltetendő, magyar nyelven írt források kiadásához is készült szabályzat.⁴ A részletes összefoglalás a sorozatba tartozó va-

1 MTT 1885. jul. 3–6. napjain Budapesten tartott congressusának irományai. *Fejérpataky László: A történelem segédtudományai s különösen az oklevéltan hazánkban*. In: Századok, 19. (1885) VIII. füzet, 67. p. (A továbbiakban: *Fejérpataky*, 1885.)

2 *Fejérpataky*, 1885. 69. p.

3 A Magyar Történelmi Társulat forráskiadási szabályzatai. In: Századok, 53–54. (1919–1920). Melléklet 3–24. p. (A továbbiakban: MTT 1920.) A Melléklet a bécsi kutatások és a török-, valamint újabbkori forráskiadási szabályzat keretei között kitér az egyes sorozatok kötetének tárgyára is és közli a Fejérpataky László által kidolgozott és A. M. Tud. Akadémia szabályai középkori latin források közlésére címmel megjelöltetett alapelveket is.

lamennyi irattípusra, a forrásközlés különböző fajtáira, a kötetek szerkezetére és a nyelvenkénti helyesírásra is kiter. A megfogalmazott elvek gyakorlati alkalmazását a függelékekben bemutatott példák szemléltetik. A szabályzat egészének érvényesülését, mivel a sorozat kötetei máig nem kerültek közreadásra, valójában nem lehet megítélni. A részletkérdéseket és az alapelveket gyakran nehezen áttekinthető szerkezetben közlő összefoglalás, a magyar nyelvű szövegek publikálására közölt helyesírási szabályok, a bonyolult javaslatok, a nem egy esetben vitatható elvi megállapítások a forráskiadás gyakorlatában napjainkig csak részleteiben érvényesültek. A legutóbbi években megjelentek olyan forráspublikációk, amelyek egyikében Bessenyei József szerkesztőként például csak latin nyelvű szövegek közreadásánál alkalmazta a szabályzatot, a magyar és a német nyelvű forrásokat azonban betűhíven közölte. Ezzel ellentétben az 1767. évi Sopron vármegyei úrbérrendezés anyagának bevezetésében Turbuly Éva szerkesztőként a magyar szövegek közreadásának alapelveiként hivatkozik a szabályzatra.⁵

A levéltári források kiadásának gyakorlatával Ember Győző az 1982-ben megjelentetett Levéltári terminológiai lexikonban foglalkozik. A kötet természetesen már csak műfaja miatt sem adhat forráskiadási szabályzatot, hiszen az egyes címszavakban kidolgozott kérdések nem alkotnak szerves egységet. A vonatkozó szócikkek ugyanakkor a fogalmak meghatározása során több olyan kérdést is érintenek, amelyek a források kiadásának elvi és gyakorlati kérdései közé tartoznak. A forrásközlést a kiadványkészítés kérdéskörének keretében tárgyalja a szerző, érintve a forráskiadás módjának lehetőségeit is. A címszavak kidolgozottsága nem mu-

4 A Magyar Országgyűlési Emlékek sorozat 1607–1790 közti részének szerkesztési és forrásközlési szabályzata. In: Századok, 108. (1974) 2. sz. 436–475. p. 5 facsimile. (A továbbiakban: MOE 1974.) A szabályzat Benda Kálmán munkája.

5 Az említett megoldást alkalmazta például Bessenyei József két forráskiadványában is. A magyarországi boszorkányság forrásai I. köt. Szerk.: - - Bp., 1997. és Diósgyőr vára és uradalma a XVI. században. Miskolc, 1997. /Tanulmányok Diósgyőr történetéhez 2./ A boszorkányság forrásai I. kötetében a helynévmutató összeállítása is a MOE 1974 alapján készült. A diósgyőri kötetnél Bessenyei József azzal indokolja a XVII–XVIII. századra vonatkozó szabályok XVI. századi forrásokra történő alkalmazását, mivel „jelenleg ez a legrészletesebben kidolgozott közreadási útmutató”, valamint, „mert a XVI. század második felében ... nem történtek olyan mélyreható paleográfiai változások, amelyek más eljárást igényelnének”. L. c. kérdésről bővebben: *Bessenyei József: Mikrotörténelem és forráskiadás*. Miskolc, 1998. 14–16. p. /A Miskolci Egyetem Habilitációs Füzetek. Társadalomtudományi Habilitációs Bizottság/. (A továbbiakban: *Bessenyei*, 1998.) A MOE 1974 magyar szövegek közreadásakor való alkalmazását I. Tóth Péter: *A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai Sopron vármegyében I. Magyar és latin nyelvű vallomások (1767)*. Szerk.: Turbuly Éva. Sopron–Eisenstadt, 1998. (A továbbiakban: *Tóth*, 1982.).

tatkozik mindig kellően kiegyensúlyozottnak, és így vannak olyanok, amelyek kézenfekvő kérdéseket igen részletesen magyaráznak, míg ezek mellett alapvető vonatkozások nem kerülnek alaposabban kifejtésre.⁶

Ember Győző a kiadványkészítéssel foglalkozva a forrásközlés fogalmát is meghatározza. Szerinte „a szó tágabb értelmében *mindenféle forrásnak* a közlése, illetve *mindenféle forrást közlő kiadvány*” forrásközlésnek minősül. A szűkebb értelmezés forrásközlésnek azonban *csak a levéltári források* közlését, illetve a levéltári forrásokat közlő kiadványokat tekinti. A szerző összefoglalásként végül megállapítja, hogy „a levéltári terminológiában a forrásközlés kifejezést ez utóbbi, szűkebb értelemben használjuk”.⁷

Korábbi forrásközlési szabályzataink a tudományos igényű forráskiadványok összeállításához kívántak segítséget adni és így nem foglalkoztak külön azzal a kérdéssel, hogy a forráspublikációk kiknek készülnek. A kiadványok „címzettjeit” azonban minden esetben tekintetbe kell venni, mert a majdani használók, az olvasók igényei, előképzettségük jelentősen befolyásolják a kiadási módszereket is. A használók körével a gyakorlatban a szerkesztők mindig szembesültek és szembesülnek és gyakorta kényszerülnek a szabályzatokban foglaltak olykor hevesen is bírált módosítására. A terminológiai lexikon tekintettel van a forrásközlés céljára és megkülönbözteti a „*tudományos*”, a „*népszerű*” és a „*tudományosan népszerű*” forrásközlést, az utóbbi alatt az oktatási célra összeállított forrásgyűjteményeket értve.

Ember Győző a publikációkat megkülönbözteti olyan módon is, hogy azok a közölt *szövegek teljes egészét*, egy vagy több *részét* adják közre, vagy csak *tárgyi*, illetve *tartalmi kivonatokat* tartalmaznak. A korábbi szabályzatokhoz hasonlóan a lexikonban is szerepel a szövegek közreadásának módja, bár ennek ismertetése során az iratok nyelve alapján nem különülnek el a különböző módszerek. Önálló címszót kapott a kötetben a „forrásközlés fényképen”, azaz a fakszimilével történő forráspublikáció, valamint a „forrásközlés filmen”.

Napjainkban úgy tűnik, hogy az ismertetett, szabályzatként közreadott dokumentumok közül sem az 1920. évi, sem az 1974-ben megjelent elegendő támpontot nem nyújt a magyar nyelvű szövegek közreadásához. Az egyes, nyomtatásban megjelentetett publikációk mind a szabályzatoktól, mind egymástól eltérő megoldásokat mutatnak. Jelenleg a magyar nyelvű történeti forrásszövegek közreadásának módszereire és azok alapján néhány általános jelenségre csak következtetni

6 *Ember Győző*: Levéltári terminológiai lexikon. Bp., 1982. 214–217. p. (A továbbiakban: *Ember*, 1982.)

7 Az idézetet l. *Ember*, 1982. 214. p.

lehet a forráskiadványok előszavaiban összefoglaltak, az adott munkákban érvényre juttatott forrásközlési elvek, valamint a kiadványokról megjelent bírálatok észrevételei alapján.

A magyar nyelven írt történeti források kiadására vonatkozó szabályzat hiánya nem csak akkor szembetűnő, ha a történeti forráskiadványokat, az ezekben alkalmazott publikációs elveket tekintjük át. Feltűnő a hiány akkor is, ha azokat a szakterületeket szemléljük, amelyek kutatói ugyancsak a XVI–XVIII. század magyar nyelvű feljegyzéseivel, azok közreadásával foglalkoznak. A korszak magyar nyelven írott dokumentumai között számtalan olyan található, amely nemcsak történeti forrás, hanem egyben az irodalomtörténet, a régi magyar irodalmi szövegek kritikájával foglalkozó filológia, a magyar nyelv-, helyesírás-, nyelvjárástörténet, a néprajz (folklór) számára is közreadandó, elemzendő szöveg. Amennyiben az említett tudományágak forráskiadási tevékenységét vizsgáljuk, szembetűnő, hogy nemcsak konkrét szövegpublikációkat, hanem az egyes kutatási területek sajátos követelményeit figyelembe vevő forráskiadási szabályzatokat is tanulmányozhatunk.

Péter László a Magyar Tudományos Akadémia textológiai bizottságának közreműködésével 1988-ban adta közre az Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata című összeállítást. A *magyar nyelvű irodalmi szövegek* gondozásának, a kiadványok tartalmi, szerkesztési kérdéseinek összefoglalása után a latin (Kulcsár Péter), a francia (Kovács Ilona), az olasz (Kovács Zsuzsa) és a német (Vizkelety András) nyelven, a XVI–XIX. században lejegyzett szövegek közlésének alapelveit is tartalmazza az összeállítás.⁸ A szabályzat — a bevezetés értelmében — „minden forrásértékű magyar szövegnek ... tudományos, ún. kritikai kiadására” érvényes, és arra is felhívja a figyelmet, hogy „ha valamely tudományág képviselői némely részletszabálytól el kívánnak térni, eljárásukat meg kell okolniuk”.⁹ A dokumentum a közreadás „hogyanjának” egyik alapvető és legtöbbet vitatott kérdését, a helyesírást másfél oldalnyi terjedelemben, tömören és jól áttekinthető módon tárgyalja.

A *magyar nyelvészek szövegközléseinek szabályzatát* a Magyar Nyelv című folyóirat szerzőinek összeállított „technikai tudnivalók” tartalmazzák. Az alapelveket Pais Dezső „Előhang” című bevezetése után Benkő Lorándnak a Magyar Nyelvben közzétett nyolc közleménye ismerteti. A folyóirat munkatársainak ké-

8 Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata. Összeáll.: Péter László. In: Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába. Szerk.: Hargittay Emil. Bp., 1996. 74–91. p. (A továbbiakban: *Péter*, 1988.)

9 *Péter*, 1988. 75. p.

szített összeállítás önálló formában is megjelent. A kiadvány valamennyi, a közlésre átadott kéziratokkal és így a Magyar Nyelvben publikálásra szánt magyar nyelvű források kézírataival kapcsolatos kérdésre is kitér, a kézirat formai jegyeitől kezdve az állandó rövidítések jegyzékével bezárólag. A „Tudnivalók” a források közlésének módszertani kérdései kidolgozásakor természetesen a nyelvtudomány egyes területeinek, a magyar nyelv-, helyesírás- és nyelvjárástörténetnek kutatási sajátosságait tekinti elsődlegesnek. A nyelvészek publikációiban a legfontosabb követelmény a szöveg betű- és ékezhűsége.¹⁰ Ez az elv jut érvényre azokban, a nyelvészek által önálló kötetekben, sorozatokban közreadott források esetében is, amelyek lehetőség szerint még a szövegek hasonmásait is közlik.¹¹

A folklór alkotások kritikai kiadásának szabályzatát ugyancsak az MTA textológiai bizottsága hagyta jóvá. A népköltési műfajok közreadásának sajátosságait részletesen tárgyaló összeállítás a dialektológiai szöveggondozás kérdéseivel foglalkozva érinti a hangtani lejegyzések sajátosságait. A szabályzat a szöveghűség elve mellett részletesen foglalkozik a tájnyelvi sajátosságok, a nyelvjárási jelenségek nyomtatásban történő visszaadásával, a kiejtés szerinti lejegyzés helyesírásával.¹² A szabályzat a történeti forráskiadvány szerkesztőjét is meggondolásra kell, hogy készítse, hiszen mind a tájnyelv, mind a nyelvjárási jelenség, és a kiejtést követő szövegírás a XVI–XVIII. században lejegyzett magyar nyelvű forrásokat is jellemzi.

A magyar nyelvű forrásszövegek

A történeti forráskiadványokkal kapcsolatban jelenleg vizsgált kérdések között nem a publikációkban közlésre kerülő különböző források típusai, ezek kiválasztá-

10 *Benkő Loránd*: Tudnivalók a Magyar Nyelv közleményeinek alakításmódjához. Bp., 1972. 62 p. /A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 129. sz./ (A továbbiakban: *Benkő*, 1972.)

11 1985-ben jelent meg az ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékén a Régi magyar kódexek sorozat első kötete: Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról 1521. [Kiadásra előkészítette]: Korompay Klára, Bánki Judit, stb. Bp., 1985. 150 p. /Régi magyar kódexek I. sz./ A Tanszék második sorozata A magyar nyelvtörténet forrásai címet viseli. Első darabja Török Bálint deákjának Martonfalvay Imrénének naplótöredéke és emlékirata 1555–1585. [Kiadásra előkészítette]: E. Abaffy Erzsébet, Kozocsa Sándor, Bak Borbála. Bp., 1986. 74 p. /A magyar nyelvtörténet forrásai I. sz./ (A továbbiakban: MNyF.)

12 *Voigt Vilmos–Balogh Lajos*: A népköltési (folklór) alkotások kritikai kiadásának szabályzata. Bp., 1974. /Szerkesztési irányelvek IV./

sának, válogatásának szempontjai szerepelnek, azaz nem a „mit adjunk, adhatunk közre?” kérdésre keressük a választ.

A magyar nyelvű források kiadásáról szólva — véleményem szerint — mégis érinteni kell, hogy melyek azok a dokumentumok, dokumentum típusok, amelyeket magyar nyelven jegyeztek le, és amelyeket így egy-egy forrásközlésben közre adhatunk. Indokoltá teszi ezt az a sajátos körülmény, mely szerint írásbeliségünkön belül a latin mellett a nemzeti nyelvet hosszabb, összefüggő szövegek lejegyzésére viszonylag későn, csupán a XV. századtól kezdtek használni. Tekintettel kell lenni arra is, hogy az 1400-as évek közepétől kialakuló magyar nyelvű írásbeliség csak hosszú folyamat után, a XIX. század elejére vált egységessé és formájában meghatározóvá. A szóbeliség erőteljes hatása, az ország különböző területein a feljegyzésekben használt más-más hangalakok és a különböző dokumentumok eltérő jellege következtében az egységes hangjelölési rendszert előíró, első általános, kötelező érvényű helyesírási szabályzatunk csak 1832-ben készülhetett el.

A magyar nyelvű források legfontosabb csoportjainak áttekintése világossá teszi azt is, hogy ezek elemzésével és bizonyos típusaik közreadásával elsődlegesen mely szakterületek kutatói foglalkoznak. A forrásokhoz kapcsolódó kutatások egy-egy esetben vizsgálják a magyar nyelvű dokumentumokat lejegyző írástudó réteg ismereteit, műveltségét, az írni tudók számát, és törekvések vannak a magyar nyelvű írásbeliség térbeli elterjedésének, az egyes tájaktól függő meghatározottság feltárására is. Mindezek a szempontok a forrásközlési szabályzat összeállítására során adalékkal szolgálhatnak a publikációkkal kapcsolatban felmerülő, szakterületenként eltérő követelmények magyarázatához és segíthetik azok megértését is.¹³

A magyar nyelven készült följegyzések legkorábbi csoportjával elsősorban a nyelvtörténet és a helyesírástörténet kutatói foglalkoznak. A nyelvtörténet egyes

13 A magyar nyelvű írásbeliség jelntkezéséről, kibontakozásáról, az írástudó réteg alakulásáról I. *Istványi Géza*: A magyarnyelvű írásbeliség kialakulása. Bp., 1934. /A Pázmány Péter Tudományegyetem Történelmi Szemináriumának kiadványi I. sz. (Oklevél- és Címertani Tanácsék)./ (A továbbiakban: *Istványi*, 1934.), *Kniezsa István*: A magyar helyesírás története. 2. jav. kiad. Bp., 1959. 36 p. /Egyetemi magyar nyelvészeti füzetek./ (A továbbiakban: *Kniezsa*, 1959.) és *Tarnai Andor*: „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp., 1984. 345 p. /Irodalomtudomány és kritika./ (A továbbiakban: *Tarnai*, 1984.). A magyar nyelvhasználat művelődéstörténeti vonatkozásaiban a földrajzi szempontú kutatások lehetőségei máig sincsenek kellően kihasználva. A nyelvjárás-történeti vizsgálatok a művelődés központjainak kutatásához adhatnának fogódzókat. L. *Korompay Klára*: Helyesírástörténet. A középmagyar kor. 25 p. /kézirat/ (a továbbiakban: *Korompay* — a Szerzőnek e helyen is köszönöm mindig készséges, szíves segítségét.) A Nádasdy-családhoz kapcsolódó magyar nyelvű dokumentumok hangjelölési rendszerének és a Sylvester-féle nyomda gyakorlatának „nagy valószínűséggel” fennállt kapcsolatára utal *Korompay* 5. p.

korszakainak elkülönítése mellett a fennmaradt forrásokat terjedelmük, megjelenési, előfordulási helyük, formáik szerint is csoportosítják. Vizsgálják a szövegek lejegyzési módját befolyásoló tényezőket és a magyar följegyzést készítőek egyéb tevékenységét. A periodizáció alapján a nyelvemlékek korától kezdve — a szabályzatot is érintő századokhoz — szorosan véve csak a korai és a kései ómagyar kort követő középmagyar korszak tartozik. A magyar nyelvű írásbeliség dokumentumainak száma, jellege, a forráskiadásra ható gyakorlat miatt azonban szükséges a középmagyar kor előtti források érintése is.¹⁴

A magyar nyelvemlékeket kutató legelső korszak, a korai ómagyar kor (X–XIV. század), megelőzi a jelenleg vizsgált korszakot. A periódusban legnagyobb mennyiségben előforduló emlékeket, az idegen nyelvű környezetben, történeti elbeszélő források, oklevelek szövegében való előfordulásuk alapján szórványemlékeknek nevezik. A szórványemlékek elemzése során a hangtani jelenségeket, a mássalhangzók és a magánhangzók jelölését vizsgálva a királyi kancellária és a hiteleshelyek latin nyelvűségének meghatározó szerepét és az idegen (ófelnmét, ófrancia és olasz) hatást lehet bizonyítani. A XIV. század végéig, a XV. század elejéig a szórványok mellett fennmaradtak még kis szövegemlékek (Halotti Beszéd és Könyörgés, Ómagyar Mária-Siralom, Gyulafehérvári Sorok, Königsbergi Törédék és Szalagjai, Marosvásárhelyi Sorok), glosszák és szójegyzékek is. A szövegemlékek, a szójegyzékek az egyházi liturgiához, az egyház napi gyakorlatához és a vallásos szövegek első fordítási kísérletéhez kapcsolódnak. A korszak nyelvemléktípusait főként a nyelvészek adták közre, akik a korai ómagyar kor emlékeit szótárakban, rövidebb–hosszabb szöveggörnyezettel „olvasókönyvekben” és főként gyűjteményes nyelvészeti szöveggkiadásokban közlik. A nyelvemlékeket mindig betűhív másolatban és a gyűjteményes kötetekben hasonlókkal publikálják. A szórványemlékek a történeti forráskiadványokban is helyet kapnak, vagy az erede-

14 Kniezsa István áttekintésében (*Kniezsa*, 1959.) a jelenlegi periodizációtól eltér. A középkori helyesírást követően a XVI. századtól az újkor helyesírásról, majd az akadémiai (1832-től) és végül a mai helyesírásról szól. Foglalkoznak a korszakolással az egyetemi tankönyvek is. L. *Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán: A magyar nyelv története*. Bp., 1980. 17–19. p. (a továbbiakban: *Bárczi–Benkő–Berrár*, 1980.), valamint a legújabb történeti nyelvtan. Az utóbbi eddig megjelent kötetei: *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. I. köt. A korai ómagyar kor és előzményei. Főszerk.: Benkő Loránd. Bp., 1991. 781 p. és *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. II/1–2. köt. A kései ómagyar kor. Főszerk.: Benkő Loránd. Bp., 1992., 1995. (A középmagyar kor még nem jelent meg.)

ti nyelven közreadott elbeszélő források szövegébe illeszkedve, vagy az oklevelek betűhíven közölt vulgáris kifejezéseiként.¹⁵

A XV. század a kései ómagyar kor, amelyet másként a kódexek korának is neveznek. Az a mintegy félszáz kódex, amely 1531-ig maradt fenn, vallásos tárgyú szövegeivel — legendák, bibliafordítások, himnuszok, imádságok, példázatok, elmélkedések, szerzetesi szabályok — szorosan kapcsolódik a latin nyelvű írásbeliséghez. A nyelvészeti elemzések kimutatták, hogy a kódexek egy csoportja mellékjel nélküli hangjelölési rendszerével még a XIII. század végi és a XIV. századi királyi kancelláriában használatos hangjelöléssel mutat hasonlóságot. A kódexek másik csoportjára a mellékjeles, úgynevezett huszita „helyesírás” jellemző. Végül a harmadik csoportba tartozó munkák keverék hangjelölést mutatnak. A kódexek szövegének lejegyzése szerzetesrendi közösségekhez, kivételes esetekben konkrét személyekhez — szerzetesekhez, világi papokhoz — köthető. A kódexek már olyan forráscsoportot képviselnek, amelyek vizsgálatával, elemzésével nem csupán a nyelvészek foglalkoznak. A hangjelölési, a szövegtagolási rendszer, a nyelvtörténet jelenségei mellett az irodalomtörténészek, a filológusok más kérdésekre keresnek választ. Vizsgálták és vizsgálják a latin és a vulgáris nyelvű irodalom viszonyát, a latin szövegek fordításának sajátosságait, a változatok párhuzamait, a magyar szövegek másolási hibákból fakadó formálódását, a rekonstruálható élőbeszéd és az írott szöveg kölcsönhatását.

A kódexek unikális voltából és a bennük rögzített szövegek egyedi jellegéből fakad, hogy mind a nyelvészek, mind az irodalomtörténészek kutatásaikhoz csak a betűhű forrásközlést tudják használni. A szövegkiadást a XIX. századtól kezdve a nyelvészek vállalták, akik egyes sorozataikban hasonmást is csatolnak a másolatokhoz. A jelenlegi kritikai kiadások faksimilékkel és a fordítás alapjául szolgált latin szövegekkel együtt közlik a betűhű és bizonyos mértékig paleográfiailag is hű

15 Ismertetésük mellett a nyelvemlékek kiadásait is felsorolja *Szabó Dénes*: *A magyar nyelvemlékek*. 2. bőv. kiad. Bp., 1959. /Egyetemi magyar nyelvészeti füzetek./ (A továbbiakban: *Szabó*, 1959.) A szórványemlékeket is közlő szótárak közül a legáltalánosabban használtak: *Szamota István–Zolnai Gyula*: *Magyar oklevél-szótár*. Bp., 1902–1906. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk.: Benkő Loránd. 1–4. köt. Bp., 1967–1984. A forrásokat közlő szöveggyűjtemények: *Ó-magyar olvasókönyv*. Összeáll.: Jakubovich Emil–Pais Dezső. Pécs, 1929. /Tudományos gyűjtemény 30./, *Molnár József–Simon Györgyi*: *Magyar nyelvemlékek*. 3. jav. és bőv. kiad. Bp., 1980. Önállóan: „Világ világa, virágnak virága ...” (Ómagyar Mária-síralom.) Bemutatja: Vízkelety András. Bp., 1986. (Hasonmással.)

másolatokat. Napjainkban a nyelvészek mellett a régi magyar irodalomtörténet kutatói is vállalkoznak kódexek közreadására.¹⁶

A kódexek korát követő periódus időhatárainak kijelölése több kérdést is felvet. A magyar nyelvészek a kései ómagyar kor után középmagyar, vagy újkorról szólnak. Knieszsa István az újkori helyesírást áttekintve — bár a kronológia kérdését nem érinti — a tárgyalást 1527-tel kezdi és az 1832. évi akadémiai helyesírás megjelenésével zárja. A magyar nyelv története című kötetben a középmagyar kort a szerzők egyrészt az 1526-tól 1772-ig terjedő időszakra helyezik, de tárgyalják „közállapotaink”-kal összefüggésben is, 1526-tól 1711-ig. A középkori magyar nyelvű leveleket közreadó Hegedűs Attila és Papp Lajos, a korábban a kódexek korának lezárására használt 1533. évi korszakhatárt 1541. december 31. napjára helyezik. Indokaik között a történelem eseményei mellett utalnak a protestantizmus térhódítását követő művelődési (oktatás, könyvnyomtatás) változások hatására, valamint a magyar nyelven írt levelek számának 1541 utáni jelentős növekedésére. A jelenleg készülő új helyesírástörténeti összefoglalásban a középmagyar korra jellemző jelenségeket Korompay Klára két forrástípus segítségével, a missilisek és a korai magyar nyomtatványok „helyesírásával” mutatja be. Így, anélkül, hogy egyetlen évhez kötné a korszak kezdetét, áttekintését a XV. század végének első missiliseivel, illetve Sylvester János 1539-ben megjelent *Grammatica Hungarolatina* című művével kezdi. Vizsgálatai körébe vonta a XVII. század és a XVIII. század elejének magyar nyelvű feljegyzéseit is. A korszak forrásai egy részének filológiai elemzésével, közreadásával foglalkozó irodalomtörténészek a XV–XVII. század dokumentumaira terjesztik ki kutatásaikat, de az irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata az 1832. évi első akadémiai helyesírás előtt keletkezett szövegeket egyetlen csoportba sorolja. 1885-ben a történeti forráskiadásról szólva Fejérpataky László az 1550-ig írt magyar szövegeket tekintette külön kezelendő

16 1838-ban Döbrentei Gábor kezdte a Régi Magyar Nyelvemlékek sorozatban a kódexek közlését. A szövegeket a latin eredeti nélkül, de a betűhű közlésen túl a palcográfiai hűségre is törekedve jelentette meg. A palcográfiai jellegzetességek visszaadásához külön betűkészletet metszetett, de a hibás olvasatok miatt a kiadás megbízhatatlannak minősül. Részben átfedéssel közölte a kódexek anyagát Volf György 1874-től a Nyelvemléktár 15 kötetében. A latin eredetit ugyancsak nélkülöző sorozatban a szerkesztő a helyesírás erőszakos egységesítésével közölte a kódexek szövegeit. 1942-től a *Codices Hungarici* sorozat a kódexeket hasonló szövegekkel, a latin eredetivel és betűhű magyar szöveggel kritikai kiadásban adja közre. A Régi Magyar Kódexek sorozatban betűhű másolatokat és a kódexek faksimiléjét lehet tanulmányozni. — A magyar nyelvű kódexirodalom irodalomtörténeti problémáiról I. *Tarnai*, 1984. 227–236., 244–251. p.

egységnek, az 1920-ban megjelent forráskiadási szabályzat pedig a törökkor, valamint az 1686–1918 közötti időszak forrássajátosságairól szól.¹⁷

Úgy vélem, hogy a korszakhatároknak mutatkozó eltérések, átfedések is jelzik, és a XVI–XVIII. században magyar nyelven készített feljegyzések típusainak vizsgálata is azt mutatja, hogy a XVI–XVIII. századot forráskiadási szempontból csak bizonyos megszorításokkal tekinthetjük egy korszaknak.

A vizsgált dokumentumok köréből célszerű kirekeszteni az ún. kései ómagyar korban, a XV. század közepétől az 1530-as évekig lejegyzett, vallásos tartalmú kódexeket. Világi tárgyú, magyar nyelvű följegyzéseket már a XV. század utolsó harmadából is ismerünk, ezért — bár ezek száma 1500-ig csekély — a XVI. századi kezdeteket célszerű 1476-ra, a Szabács viadala címen ismert 150 soros vers keletkezési idejére módosítani.

A korszak zárásaként szereplő XVIII. század megjelölés még bizonytalanabb és túl általános is, hiszen a források között nincs olyan típus, vagy konkrét dokumentum, amelynek megjelenését periódushatárként tekinthetnénk. A XVIII. század utolsó negyedében, a „helyesírásban” a hangjelölés egységesülését mutatja a felekezethez való tartozástól való függetlenedés, de az egységes akadémiai helyesírási szabályzat majd csak 1832-ben jelenik meg.

A magyar nyelv egyre szélesebb körű használata és államnyelvvé válása is elhúzódó folyamat volt. A változás az 1790-es években kezdődött. A magyar nyelvtanulás lehetőségének 1791. évi biztosítását egy évvel később annak kötelező tantárggyá minősítése követte. Az oktatás hatása és a magyar nyelvnek a hivatalos és a politikai közéletben teljes jogúvá válásáért folytatott küzdelem eredménye azonban csak később jelentkezett. Az ország egészében ugyan nem általánosan, de a megyék, a városok, az iskolák egy részében II. József 1794. évi nyelvrendelete is erősítette a nemzeti nyelv felé fordulást. Számos lépés után majd 1844-ben, a II. törvénycikk értelmében válhatott a magyar nyelv hivatalos államnyelvvé.

A fentiek alapján érzékelhető, hogy a forráskiadási szempontból megjelölt XVIII. századon belül, vagy azon túl több lehetőség is indokolhat egy-egy korszakhatárt. Véleményem szerint csak maguk a publikálásra kerülő dokumentu-

17 *Knieszsa*, 1959. 14–25. p. *Bárczi–Benkő–Berrár*; 1980. 18., 523–541. p. Középkori leveleink (1541-ig). Szerk.: Hegedüs Attila–Papp Lajos. Bp., 1991. V., VII., IX–X. p. /Régi magyar levéltár I./ (a továbbiakban: RML), *Korompay*, Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába. Szerk.: Hargittay Emil. Bp., 1996. *Péter*, 1988. 79–80. p. *Fejérpataky*, 1885. 69. p. MTT 1920 3., 7. p.

mok, dokumentum együttesek dönthetik el, meddig alkalmazható, alkalmazandó a XVI–XVII. századra elfogadható forrásközlési ajánlás az 1700-as évekre is.¹⁸

A magyar nyelven írott, nem kódexnek minősülő főljegyzések körében már a XV. század végétől elkülöníthető egymástól két csoport. Az egyik az irodalmi műveltséget hordozó, irodalmi jellegű írásbeliség dokumentumai, a másik a gyakorlati, hivatali céllal készült, tartalmában nagy változatosságot mutató okiratok csoportja. A két típus között, különösen a kezdetek idején, de a későbbi századokban sincs mindig merev határ, és így a hosszabb terjedelmű, irodalmi igényű főljegyzések — mivel körükben az új nyelvi, hangjelölési irányzatok hamarabb jelentkeztek — állandó hatást gyakoroltak a hivatali jellegű főljegyzések stílusára, lejegyzésük, hangjelölésük módjára. A magyar nyelvű főljegyzések készítői között a XV. századtól a királyi udvarhoz kapcsolható, nem egyszer magas méltóságokat viselő személyek, királyi kancellárok, főpapok, a hiteles helyek papjai, a XVI. századtól protestáns lelkészek, hivatalnokok, főurak familiárisai, fordításokat készítő literátusok, deákok, városi polgárok szerepelnek. Tevékenységük szemléletesen mutatja műveltségük rétegeit, annak alakulását is.

Az *irodalmi jellegű*, tudományos, tájékoztató, nevelő célzatú és népszerűsítő *főljegyzések* részben kézíratos formában maradtak fenn. Az 1530-as évektől kezdve azonban egyre jelentősebb lesz a nyomtatásban közreadott munkák száma. A sokszorosított művek mind több olvasóhoz jutva el, nemcsak tartalmukkal, hanem a nyomdában alkalmazott „helyesírásukkal” is hatottak. Van arra is példa, hogy nyomtatott munkát másolnak le később és őriznek kézíratos variánsban. A protestantizmus terjedésével együtt a nyomtatványok ortográfiája „felekezeti jellegűvé” válik, mivel a bibliafordító tevékenységhez kapcsolódóan megjelennek az első magyar nyelvtannal, ortográfiával foglalkozó összefoglalások is. Ezeket követve eltérő „he-

18 II. József nyelvrendelete már 1794. november elsejétől a királyi kancellária, a helytartótanács, az erdélyi kormányzók, majd egy évvel később a megyék és a városok iratainak nyelvét a németben írta elő. Ez a változtatás főként a hivatalos ügyintézésben használt latin nyelvet érintette. A XIX. század elején a magyar nyelvhasználatért indított mozgalom első eredményeként 1805-től a IV. törvénycikk tette lehetővé magyar–latin nyelvű feliratokat, a helytartótanáccsal kezdeményezett magyar nyelvű levlezést és a magyar nyelven kezdhető pereket. 1806. január 1-jétől Pest vármegyében a belső hivatali élet minden területén a magyar nyelvűséget vezették be. Az 1830. évi VIII. törvénycikk a jövőbeni tisztviselők magyar nyelvtudását írta elő, és az ügyvédi oklevél elnyerését 1834. január 1-jétől magyar nyelvtudáshoz kötötte. 1836-ban a III. törvénycikk nyilvánította a törvények autentikus nyelvének a magyart. 1840-ben ugyancsak törvény írta elő (VI. törvénycikk), hogy mindenütt, ahol magyarul prédikálnak, a jövőben az anyakönyveket is magyarul vezessék. — Az államnyelvről: 1844:II. tc. L. még a Corpus juris Hungarici. Magyar törvénytár. Szerk.: Márkus Dezső stb. Bp., 1899– megfelelő kötetei.

lyesírás” jellemzi a protestáns (Heltai Gáspár) és a katolikus (Káldi György, Pázmány Péter, Pereszlényi Pál) szerzők, bibliafordítók, nyomdászok munkáit.

Az „irodalmi” műveltséget hordozó dokumentumokat, azok tartalmi jellemzői alapján tanulmányozhatja, forrásként értékelheti például az irodalomtörténet, a nyelvtörténet, a helyesírástörténet, a tudománytörténet. A történettudomány és ezen belül a historiográfia az ebbe a csoportba tartozó munkákat mint forrásokat, illetve, mint az egykorú történetírás dokumentumait tartja számon, amelyek közül nem egy megírását már a XVI. századtól kezdve igényes forráskutatás, forrásgyűjtés előzött meg.¹⁹

Az „irodalmi jellegű feljegyzések” szövegeit főként az irodalomtörténészek, de mellettük a történészek, levéltárosok és a nyelvészek is publikálják. Az irodalomtörténeti kiadásokat előkészítő filológusok a szövegek egyedi voltát, invariáns jellegét hangoztatják. A szövegkritikai szempontok érvényesítése érdekében az a törekvés nyer megfogalmazást, hogy a betűhű kiadásban „az eredeti minden eltérő nyomdai jelének megfelelően a kiadásban egy–egy eltérő nyomdai jel”, illetve, hogy „a kézirat minden egyes, paleográfaiilag eltérő jelének a kiadványban egy–egy eltérő nyomdai jel feleljen meg”. A könnyebben olvasható, mai helyesírásra átírt kritikai szövegekkel kapcsolatban a szövegértelmezés kérdése kerül előtérbe. Stoll Béla arra hívja fel a figyelmet, hogy „a szövegértelmezés egy része magával az átírással megvalósítható”. Horváth Iván véleménye szerint azonban „a kritikai kiadás zsinórmérték a népszerű kiadások számára, de nem az a tudósnak”, mert a szabványosítás torzít. Így a kritikai kiadás mellett hasonmást „vagy gondos, betűhű forráskiadást” is állandóan szükségesnek tart tanulmányozni, és egy–egy költeménynek nem tekinti egyetlen szövegét hitelesnek, hanem „minden szöveg minden egyes, kéziratot vagy nyomta-

19 Az irodalmi és a gyakorlati célú följegyzésekről, a magyar nyelvű írásbeliség képviselőiről összefoglalóan *Tarnai*, 1984., *Istványi*, 1934. — Heltai Gáspár krónikájának 1575. évi kolozsvári kiadásáról készült például az MTA Könyvtára Kézirattárában őrzött XVII. századi másolat. A szöveg szó szerint követi a nyomtatott kiadást, de attól eltérő „helyesírást” mutat. Jelzete: K 77. L. *Csapodi Csaba*: A „Magyar Codexck” elnevezésű gyűjtemény (K 31–K 114). Bp., 1973. /A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai 3./ is. — A protestáns és a katolikus felkczet helyesírásáról *Korompay*, 13–17. p. — A történetírás dokumentumairól *Bartoniek Emma*: Fejczetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Bp., 1975. /Kézirat./

tott változatát ... egyenrangúnak” tartja. Ezek nyilvántartása számítógépes adatbank segítségével oldható meg és történik.²⁰

Az irodalmi jellegű feljegyzések csoportjából az egykorú történetírás dokumentumainak kiadására a történészek, a levéltárosok mellett az irodalomtörténészek, a nyelvészek is vállalkoznak. Elég például a Bibliotheca Hungarica Antiqua sorozatra gondolni, amelynek hasonmás kötetei mellé kísérő tanulmányok kapcsolódnak. A sorozatban jelent meg például Tinódi Sebestyén, Székely István, Heltai Gáspár krónikája. A magyar nyelvtörténet forrásai sorozat ugyancsak hasonmással közölte Martonfalvy Imre naplótöredékét, amelyhez betűhű átírás is kapcsolódik. A Bibliotheca Historica történelmi és művelődéstörténeti sorozata az előzőektől eltérően kötetenként különböző mértékben „átírja” a közlésre kerülő szövegeket. A követett módszerről például Magyar István munkájában a kiadásról szólva a következő tájékoztatás szerepel: „Az átírás során a kor amúgy is ingatag helyesírási szokásait, sajátosságait nem őriztük meg, de iparkodtunk megtartani minden ejtési sajátóságot tükröző alakot”.²¹

A XV. század végétől magyar nyelven írt dokumentumok előzőekétől eltérő jellegű csoportját alkotják a *gyakorlati, hivatali* céllal készült *följegyzések*. A forráscsoport rendkívül változatos, akár a dokumentumok külső megjelenését, akár terjedelmüket, vagy tartalmukat tekintjük. Ez a sokrétűség is szerepet játszhat abban, hogy a gyakorlati célú följegyzések rendszeres, részletező tipologizálásának elkészítésére sem a történeti szakirodalom, sem a nyelvtörténet nem vállalkozott. A dokumentumok közös jellemzőjeként megemlíthető, hogy többségük vagy magán

20 A betűhű kiadásról *Stoll Béla*: Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban. In: Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába. Szerk.: Hargittay Emil. Bp., 1996. 120–121. p. (A továbbiakban: *Stoll*, 1996.) Az átírt szövegekről: *Stoll*, 1996. 155. p. A kritikai kiadásról *Horváth Iván*: Szöveg. In: Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába. Szerk.: Hargittay Emil. Bp., 1996. 63–73. p. (A továbbiakban: *Horváth*, 1996) Az idézett részeket l. 69., 70. p. A régi magyar versek nyilvántartása: Répertoire de la poésie hongroise ancienne, I–II [+8 MO de données], dir. par Iván Horváth. ... Éditions du Nouvel Objet, Paris, 1992.

21 Bibliotheca Hungarica Antiqua I–XXV. Szerk.: Varjas Béla, Kőszeghy Péter. Bp., 1959–1995. Martonfalvy Imre kiadását l. MNyF. Magyar kiadásáról: *Magyar István*: Az országokban való sok romlásoknak okairól. Sajtó alá rend.: Katona Tamás. Utószó: Makkai László. Bp., 1979. 221. p. A közlés „elvecivel” kapcsolatban megjegyzendő, hogy a XIX. század elejéig éppen az „ingatag helyesírás” a feljegyzések egyik jellemző sajátossága, így kérdés, hogy ennek mellőzése, milyen korhűséget kölcsönöz a kiadásnak. A megtartásra érdemcsnek ítélt „ejtési sajátóságok” pedig azt a gondot hordozzák, hogy bár a feljegyzések igen jelentős része kétségtelenül a kiejtés alapján készült (fonetikus lejegyzés), de — a nyelvjárások igen erős jelene miatt — a kiejtést összefoglaló nyelvjárástörténet hiányában, jelenleg nem lehet rekonstruálni.

céllal készült, vagy a hivatali ügyvitel lebonyolítását kívánta szolgálni, elősegíteni. A följegyzések legjelentősebb részét levéltárakban őrzik, ahol a magyar nyelvűek természetesen nem különülnek el a latin, vagy a német iratoktól. Ritkább esetekben — amikor a nagy tudományos könyvtárak kéziratárának anyagához tartoznak — kerülhetnek önálló nyelvi csoportba. A dokumentumokat — legnagyobb részük őrzési helye alapján — nevezzük *levéltári forrásoknak*.

A szakirodalom és a forrásközlések alapján úgy tűnik, hogy — különösen a XV–XVI. század magyar nyelvű kéziratok anyagából — a forráskiadványt készítőök és az összefoglalások írói körében a levelek, a missilisek váltották ki a legnagyobb érdeklődést. Így például Tarnai Andor az 1450–1530 közötti humanista irodalom kialakulását vizsgálva a nem irodalmi följegyzések elemzésének „a levélírás magyar mestersége” összefoglaló címet adta, bár az 1486–1530 közötti „levelek” sorában nemcsak a magánérintkezés tipikus, formailag is levélnek minősülő darabjait mutatja be, hanem a fogalmazványokat, a fogott bírák hivatalos jellegű feljegyzéseit, az ítéletleveleket, a menedékleveleket, a nyugtákat, a zálogleveleket, az esküformákat is.

Papp László nyelvészeti elemzésének címével pontosabban behatárolta az általa tanulmányozott 411 iratot, és a XVI. századi magyar nyelvű levelek mellett okiratokat, azaz végrendeleteket, jogszolgáltatással és peren kívüli jogi ügyletekkel kapcsolatos iratokat említ.

A történész Istványi Géza a magyar nyelvű írásbeliség kezdeteit és XVII. századi gyakorlatát diplomatikai és művelődéstörténeti szempontból feldolgozva árnyaltabban fogalmaz a források műfajának megjelölésekor. Az oklevelek, a missilisek és a már említett források mellett magyarul írt jogügyi, kancelláriai iratokat, aktákat mutat be. Külön szól a szerződésekről, elszámolásokról. A XVI. századtól mind jelentősebbé váló központi kormányzat írásgyakorlatából kiemeli a szepesi kamara által kibocsátott mandátumleveleket, az adószedőknek küldött felszólításokat. A középszintű igazgatás dokumentumait a megyei hatóságok latin melletti kiegészítő jellegű feljegyzéseivel, a városok jogi, gazdasági, üzleti leveleivel, jegyzőkönyvi bejegyzéseivel, a mezővárosok jegyzőkönyveivel, limitációival, céhleveleivel jellemzi. Az ország három részre szakadását követően Erdély magyar nyelvű, jellemzően világi hatásokra alakuló írásbeliségét az erdélyi kancellária magyar nyelvű mandátumlevelei és az erdélyi országgyűlés végzései segítségével mutatja be. Szól végezetül a török hódoltság területének ugyancsak magyarul írt politikai levelezéséről.

A felsorolás önmagában is érzékelteti, hogy a XVII. századra az 1541 után részekre szakadt ország mindhárom területén a mindennapi élet írásos feljegyzéseiben a magyar nyelv is szerepet kapott. Igaz, hogy a királyi Magyarország területén

keletkezett levéltári dokumentumok nyelvi megoszlását jelentősen befolyásolta az a körülmény, hogy a kiépülő központi kormányzások mind kiterjedtebb írásbelisége a latin nyelvhez kötődött. A dokumentumok típusainak meghatározását vizsgálva úgy tűnik, hogy a hatóságok, a hivatalok, a bíróságok működéséhez szorosan nem kapcsolható feljegyzések valós formai jegyeiktől és tartalmi jellemzőiktől függetlenül gyakran kapják az összefoglaló „levél” megjelölést, akárcsak az 1526 előtti dokumentumok az „oklevél” minősítést.

A XVIII. századi magyar nyelvű írásbeliséget Istványi Géza munkájában csak érinti, megjegyezve, hogy „a XVI. században kiforrott, állandósult viszonyokban lényeges változás nem történt egészen a XVIII. század végéig”. Papp László Istványi véleményével ellentétben úgy ítéli, hogy a XVII. század során a magyar nyelvű írásbeliség egészében jelentős visszaesés mutatkozik, de szükségesnek tartja a XVII. és a XVIII. század még kellően nem feltárt emlékeanyagának alapos feldolgozását. A Papp László javasolta munka elvégzése máig várat magára. Az 1700-as évek forrásanyagának áttekintése azonban valóban azt mutatja, hogy a központi kormányzások, a felső bíróságok — azzal, hogy írásbeli ügyintézésük mind rendszeresebbé és egyre kiterjedtebbé vált, nyelvük pedig a latinhoz kötődött — a középszintű igazgatással tartott kapcsolattal a latin nyelvűséget erősítették. A dokumentumok nyelve részben a megyei, valamint a helyi igazgatás szintjén és esetenként a magánérintkezésben maradt, maradhatott magyar. Jellemző módon az ország egészére kiterjedő úrbérrendezés során a helytartótanács által kibocsátott kérdőpontok, az egységes szöveges részek és a táblázatok a helységekben használatos nyelveken, így jelentős hányadban magyarul kerültek kiadásra. Mindez jelzi, hogy a hivatalos ügyek helyi intézésében a magyar nyelv használatáról a XVIII. században sem lehetett lemondani.²²

A XV. század végétől magyar nyelven készült, nem irodalmi jellegű följegyzések elemzésével, az írástudó réteg tagjaival, ismeretivel, szókészletével és az általuk használt hangjelölési rendszerrel a magyar irodalomtörténet, a nyelvtörténet és a művelődéstörténet egyaránt foglalkozott. Az elemzések alapján úgy tűnik, hogy főként a kezdetek váltottak ki érdeklődést. Bizonyítottnak látszik, hogy a XV. század végének, XVI. század elejének magyar nyelvű írásbelisége szorosan kapcsolódott a szóbeliséghez és a korszak egészére döntően hatott a latin, kezdetben a

22 Tarnai, 1984. 267–269. p. — Papp László: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. Bp., 1964. /Nyelvtudományi értekezések 44. sz./ (A továbbiakban: Papp, 1964.) — Istványi, 1934. 3., 16., 21., 43–97. p. — A XVIII. századra vonatkozó idézet: Istványi, 1934. 3. p. Papp László véleménye a XVII–XVIII. századi magyar nyelvű írásbeliségről: Papp, 1964. 4. p.

kancelláriai és a hiteleshelyi írásgyakorlat. Mindezek a hatások nemcsak a magyar nyelvű följegyzések szerkezetében, esetenkénti szóhasználatában mutatkoznak meg, hanem a dokumentumok egész hangjelölési rendszerében is. Az írásbeliséget befolyásoló tényezők nemcsak a művelődés- és nyelvtörténet szempontjából fontosak, de — megítélésem szerint — figyelembe kell venni ezeket a forráskiadási módszerek megválasztásánál is.

Az első magyar nyelven írott levelek, följegyzések nemcsak a szóbeliségben szokásos formákat mutatják, hanem tartalmukat tekintve is jelentős részben egyszerű üzenetet, már ismert tényekre vonatkozó utalásokat tartalmaznak. A szóbeliségtől az írásbeliséghez vezető folyamatban fontos szerepet játszottak azok a literátusok, akik élőszóban elmondott beszédekkel, fordításaikkal a bírósági tárgyalásokon, a vallási tanítás során prédikációkkal, vagy a temetéseken elmondott alkalmi beszédekkel hatottak az írásban följegyzett szövegekre. Befolyásolta a szóbeliség a szövegek írásba foglalását a törvényhozásban is, mivel a tárgyalásokat szóban folytatták és lejegyzésre végül az elfogadott forma került. Már a XV–XVI. század fordulóján készült dokumentumok mutatják a későbbi esztendők sajátosságát, azaz az írott nyelvben a területenként eltérő nyelvjárások sokszínűségét. A nyelvjárás befolyásolta írásbeliséggel ellentétben az 1541 utáni politikai megosztottság viszonyai között a török elől menekülő, a vándorló íródeákok a nyelvi egységesülést is közvetítették. Az egymásra hatást gyakorló nyelvjárások kiegyenlítő hatását erősítették a XVI. század második felének vándor prédikátorai, a szaporodó protestáns, majd katolikus iskolák is. A nyomdákban sokszorosított könyvek, a kiadásra kerülő nyelvtanok, ortográfiai összefoglalások hatókörükben — esetenként eredeti céljuktól függetlenül — egy-egy hangjelölési rendszert tettek szokásossá.²³

A XV–XVI. század fordulójától kibontakozó, nem irodalmi jellegű, magyar nyelvű írásbeliségre nemcsak a szóbeliség, hanem a latin írásbeliség is hatott. Ennek a hatásnak a vizsgálata felveti annak kérdését is, kik voltak, akik az első feljegyzéseket készítették, és ezzel közvetítették a korábbi hagyományokat. A XV. században a királyi udvarhoz, az egyházi központokhoz és testületekhez, a magas állású világiak mellett működő írástudókhoz kapcsolódó írásbeliség nyelve a latin

23 Az 1486–1530 közötti írott szövegek és a szóbeliség kapcsolatáról: *Tarnai*, 1984. 229., 236–237., 269. p. *Korompay* 2–3. p. főként a nyelvi kiegyenlítődésről szól, míg Abaffy Erzsébet egy kisebb területen, a XVI. századi Dél- és Nyugat-Dunántúlon megfigyelhető nyelvjárásokra hívja fel a figyelmet. Az utóbbira: Dunántúli misszilisek a XVI. századból. Közélet: E. Abaffy Erzsébet. Bp., 1968. /A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 121. sz./ (A továbbiakban: *Abaffy*, 1968.) — Itt köszönöm meg E. Abaffy Erzsébetnek nyelvészeti kérdéseim megoldásához nyújtott mindenkori segítőkész tanácsait.

volt. A hivatalos eljárások során készített följegyzések, a hitelesnek minősülő oklevelek meghatározott formák között kerültek kiállításra. A XV. század végétől magyar nyelven készített dokumentumok legtöbbször a királyi udvar legelőkelőbb személyeihez kapcsolódott, akiktől több autográf emléket is ismerünk. Magyarul írt följegyzések maradtak fenn a városokban iskolázottaktól, a vidéki nemesektől, majd a vándorló deákoktól, klerikusoktól. A latinul nem tudó nők is a magyar nyelvű írásbeliséget erősítették.

Az első magyar nyelvű levelek szerkezetükben szorosan a latin oklevelekhez kapcsolódnak. A megszólítás, az aláírás, a dátum kezdetben a magyar följegyzésekben is gyakran latinul szerepel. A XVI. század során azonban a magyar nyelvű levelezésben megkezdődik a formulás részek latintól való függetlenedése is. A magyar nyelvű címzések, üdvözlések, záró jókívánások, dátumok mégsem válnak kizárólagossá. Ennek magyarázata a latin oklevelezési gyakorlat erős és hosszú hatásában, az egyházi testületeknek a jogügyletekben játszott szerepében és az azok írásba foglalása nyomán megszilárduló tekintélyükben kereshető. A latin nyelvű oklevelezés nemcsak a magyar nyelvű dokumentumok formulás részeiben, a latin szakkifejezések használatában mutatható ki. Az idegen nyelvnek az írásgyakorlatban megfigyelhető állandó jelenléte hatott természetesen a lejegyzett szövegek — forráskiadásban számtalan kérdést felvető — hangjelölésére is.²⁴

A XVI–XVIII. századi magyar nyelvű, nem irodalmi jellegű források közreadására nemcsak történészek, levéltárosok vállalkoztak. A forráskiadványok egy jelentős csoportját a magyar nyelvtörténet, illetve esetenként az irodalomtudomány képviselői állították össze. Ezek áttekintése — lévén a jelenlegi javaslat fő kérdése a levéltári források közreadásának *hogyanja* — az előzőeknél részletesebben is szükséges.

24 A magyarul írókról: *Tarnai*, 1984. 11., 267–269. p., *Istványi*, 1934. 3–24. p. A latin írásbeliség hatásáról *Istványi*, 1934. 11. p., *Papp*, 1964. 4. p. A latin formák követéséről *Tarnai*, 1984. 267. p. (A latin formulás részek tévesztését Tarnai Andor nem a magyarul író személyek tudatlanságának, hanem a szűkségnak, a hanyagságnak tulajdonítja.) A XVI. századi magyar nyelvű levelek és okiratok vizsgálata során Papp László mutatta ki, hogy a dátum lejegyzésében ragaszkodtak leginkább a latin nyelvhez. A formulás részek közül a bevezető részekben volt a magyar a legjelentősebb. A magyar nyelv használata különösen a missiliseknél és a perren kívüli jogi iratokban volt meghatározó, mivel ezek álltak legtávolabb a hatósági eljárástól, gyakorlattól és írásbeliségtől. Papp László a XVII–XVIII. századi missilisek és jogi természetű iratok vizsgálatát is szükségesnek tartotta volna elvégezni, valamint az egyes jelenségek földrajzi térben való elhelyezését is. Javaslatai máig nem valósultak meg. L. *Papp*, 1964. 67–78. p.

A gyakorlati céllal készült (levéltári jellegű), magyar nyelvű dokumentumok forráskiadásának típusai

A magyar nyelvű levéltári jellegű források közreadására különböző, részben az idegen nyelvű dokumentumok közlésétől eltérő módszerek mellett dönthetnek a forráskiadványok szerkesztői. Az egyes típusok valamennyi jellemzőjének áttekintése nélkül, néhány példa jól mutatja, hogy milyen lehetőségeket kínálnak a forráskiadási szabályzatok a magyar nyelven írt nem irodalmi jellegű források közlésére.

Az 1541. december 31-ig lejegyzett, legalább egy magyar nyelvű mondatot tartalmazó levéltári jellegű források teljes körének közzétételére két nyelvész — Hegedűs Attila és Papp Lajos — vállalkozott. A kiadás előkészítésébe, az anyaggyűjtésbe és az általuk „átírásnak” nevezett másolatok ellenőrzésébe történész és levéltáros kollégákat is bevontak. A kiadvány történészek számára is fontos voltát, a források által felvetett kérdések jellegét az is mutatja, hogy a munka két lektora is történész — Barta Gábor és Szakály Ferenc — volt. A kötetbe 244 „középkori levél” *betűhív* kiadása került, *fakszimilében közölt másolatokkal* együtt. A címben is szereplő, „levél” a már említett tágan értelmezett fogalomként jelenik meg, a válogatásból ugyanis csak a nem irodalmi jellegű dokumentumok maradtak ki, minden egyéb forrást „levélnek” minősítettek a szerkesztők. A „*betűhív*” *átírás* elve szinte a *paleográfiai hűség* elvét jelenti, hiszen a mellékjel nélküli betűvariánsok kerültek csak egységes átírásra, azaz pl. a *hosszú s* és a *szóvégi s* (*Schluss-s*) szerepelnek a ma is használatos *s*-ként. A mellékjelek megőrzése mellett a paleográfiai hűség elvét mutatja a nagy- és a kisbetűk következetes megkülönböztetése — még szó közbeni helyzetben is szerepelnek a nagybetűk — és az eredeti központozás megtartása. A bőséges jegyzetek — a tárgyi, a filológiai és a paleográfiai észrevételeket nem különítve el egymástól — részletesen tárgyalják az egyes „levelek” tartalmi kérdéseit, utalnak a korábbi kiadásokra, a feldolgozásokra, jelzik a levelek lejegyzőinek javításait, a dokumentumok külső jellemzőit, állapotát. A kötet anyagában való gyors tájékozódást segítik a fejregeszták és a mutatók. A bevezetésben a szerkesztők — sajnálatosan — főként csak technikai jellegű ismeretek (a válogatás szempontjai, a kötet szerkezete) közlésére szorítkoznak. A mintaszerű másolatok, az igényes tartalmi jegyzetek értékének hangsúlyozása mellett Bessenyei József —

„pótlásokat” is közölve — egy kétségtelenül jelentkező gondra, a gyűjtés teljességében mutatkozó hiányokra hívta fel a figyelmet.²⁵

A kiadvány — a tartalmi értékein túl — a tudományos, kritikai jellegű forrásközlés legigényesebb formájának minősül. Úgy vélem, hogy a szerkesztők által választott módszer — faksimile minden darabról és betűhű másolat — ez esetben indokolt, mivel a magyar nyelvű írásbeliség legkorábbi darabjainak alapos, sok szempontú vizsgálatát teszi lehetővé az eredeti példányok kézbe vétele nélkül. A kötet biztosítja a nyelvtörténész számára is a megnyugtató használatot, és segédeszköz lehet a tudományos kutatásban, valamint az oktatásban is. A Középkori leveleink 1541-ig című kötet azt az esetet példázza, amikor az említett módon történő közzététel mellett szól az a körülmény, hogy egy meghatározott szempontból *kiemelkedően fontos korszak* teljes levéltári forrásanyagának áttekintését biztosítják a szerkesztők. Ez az eljárás lehet jogos — véleményem szerint — az 1541 utáni korszakban akkor, ha *kiemelkedően fontos személyiségek*, bizonyítottan *autográf* kézíratait publikáljuk. Az a sokat emlegetett körülmény, hogy a faksimilével kísért forráskiadványok rendkívül drágák, a jövőben, a digitalizálás jóvoltából talán nem jelent majd a korábbiakhoz hasonló gondot. A számítógépes szöveg-előállítás pedig a betűhű kiadás követelte speciális karakterek, betűk, jelek előállításának nehézségét hárítja el. A Bessenyei József által említett és a kutatók által mindig remélt újabb források előkerülése pedig a forráskiadványok elektronikus úton való rögzítése esetén, az állandó bővíthetőség lehetősége jóvoltából, a „naprakész” forráskiadványt is biztosíthatják.²⁶

A forráskiadványok következő csoportjába tartoznak azok, amelyekben a szerkesztők faksimilét nem közölnek ugyan, de úgy mond „kisebb–nagyobb eredményekkel” *betűhű* másolatokat adnak közre.

25 A kiadvány adatait l. RML. — Bessenyei József észrevételei és forrásközlése: *Bessenyei József: Középkori leveleink 1541-ig*. In: *Történelmi Szemle*, 1994, 3–4. sz. 327–334. p. A szerkesztők céljairól l. RML VII., X. p.

26 Fejérpataky László 1550-ben jelölte meg azt a korszakhatárt, ameddig „a magyar szövegnek nézve tanácsos azt ... híven az eredeti ortographiája szerint visszaadni; e mód által becses nyelvtörténeti adatokat őrizhetünk meg”. L. *Fejérpataky*, 1885. 69. p. Az 1920-ban megjelent szabályzat — bár a nagy kezdőbetűket csak a mondatok elején ítéli megengedhetőnek — az újabbkori iratok közreadásánál is az RML-ben alkalmazott elvvel mutat rokonságot: „Magyar szövegeknél általában az eredeti helyesírást kell használni s az eredeti írásmód különösen kimagasló egyéniségek sajátkezü írásainál őrzendő meg.” L. MTT 1920 16. p. Ember Győző a Levéltári terminológiai lexikonban a betűhű forrásközléssel kapcsolatban kiemeli, hogy e megoldás alkalmazása esetén „a forrás minden változtatás nélkül kerül közlésre”. A forrásközlő „a rövidítéseket feloldja ugyan, de a feloldásokat zárójelben adja”. L. *Ember*; 1982. 216. p. Az RML szerkesztői a magyar szövegben a rövidítéseket nem oldották fel.

Az 1920-ban elfogadott forrásközlési szabályzat megjelenésétől napjainkig különféle tematikájú forráspublikációk jelentek meg, amelyek szerkesztői a betűhű közzététel módját választották. A tudományos céllal, kellő igényességgel összeállított kiadványok bevezetőjükben utalnak a betűhű közlési módon belül választott, hol egyszerűbb, hol bonyolultabb megoldásra. A bevezetésekben egyértelműen látszik, melyek azok az alapkérdések, amelyek ismételten felmerülnek a magyar nyelvű szövegek nyomtatott formában való közzététele során.

Azok a történészek, levéltárosok, akik a betűhű közlés mellett döntöttek, számos esetben szükségesnek tartották indokolni, miért esett választásuk erre a megoldásra. Eckhardt Sándor például a kiadvánnyal szemben támasztott *tudományos igények* miatt vélte fontosnak, hogy „a levélírók helyesírásának lehető legpontosabb tiszteletben” tartásával kerüljenek közreadásra a források.²⁷ A legtöbbször említett indok azonban az, hogy célszerű, ha a történeti szempontból kiadásra érdemes szövegeket a *nyelvészek*, főként a *nyelvtörténészek is tudják használni*, elemezni, és ezt csak a betűhű közléssel lehet biztosítani.²⁸

Az eredetihez leginkább közelítő, betűhű formában összeállított forráspublikáció mára klasszikussá vált kötete a Varga Endre szerkesztette Úriszék. A XVI–XVII. századi perszövegeket tartalmazó kiadvány megjelentetéséhez a jogtörténészek mellett külön nyelvész is társult, Szabó Dénes személyében. A kötet ötven oldalt meghaladó tematikus bevezetésében a szerkesztő majdnem tíz oldalt szentel a szövegek közlési módjának ismertetésére. Varga Endre a munka legnehezebb technikai kérdéseként említi a magyar szövegek közlését. A gondok okát a hiányzó forrásközlési

27 Két vitéz nemesúr. Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről. Közzétette: Eckhardt Sándor. Bp., 1944. 12. p. (A továbbiakban: *Eckhardt*, 1944.)

28 Például A sárospataki szőlőművelés történetének 16–17. századi forrásai a mezővárosi protokollumokban című kiadványában a szerkesztő „a szöveg lehetőség szerinti betűhű visszaadásával a nyelvtörténeti” felhasználhatóságot akarta biztosítani. L. A sárospataki szőlőművelés történetének 16–17. századi forrásai a mezővárosi protokollumokban. Közli: Román János. Sárospatak, 1964. 8. p. (A továbbiakban: *Román*, 1964.) — Házi Jenő, aki a XVI. században jelentős magyar nyelvű írásbeliséggel is rendelkező Sopron szabad királyi város levéltárából közölt leveleket, munkája célját a következőkben határozta meg: „ne csak a történetírók, hanem a nyelvészek érdekeit is szolgáljam”. XVI. századi magyarnyelvű levelek Sopron sz. kir. város levéltárából. Közli: Házi Jenő. Sopron, 1928. XXII. p. (A továbbiakban: *Házi*, 1928.) — Gyöngyös mezőváros tanácsülési jegyzőkönyvcinek forráskiadványában a betűhű közlést azzal indokolják, hogy a megfigyelt „nyelvi sajátosságok ... elsikkadtak volna akkor, ha a magyar forrásközlések korántsem egységes átírási módjai közül bármelyiket is” követték volna. L. Gyöngyös város becsületcs tanácsa elhatározta... 1659–1848. Válogatás két évszázad városi határozataiból. Szerk.: Kovács Béla. Eger, 1984. 6. p. (A továbbiakban: *Kovács*, 1984.)

szabályzat, az egységes gyakorlat hiánya, és a különböző szakterületek eltérő igényei mellett abban látta, hogy a szövegek átirása, modernizálása „a legteljesebb jó szándék mellett is igen sok esetben elkerülhetetlenül együtt járt volna a szövegek önkényes értelmezésével, torzításával, esetleg meghamisításával, főképpen hang- és alaktani, többször azonban mondattani tekintetben is”. Mivel a forráskiadvány célja az eredeti formában való közzététel, a tudományos munka segítése, a tartalmi és a nyelvi részletek megőrzése volt, a betűhű közlés mellett döntöttek.²⁹

A betűhű közlés — jóllehet nem jelent paleográfiailag is hű képet a forrásról — különösen korábban számtalan technikai jellegű problémát vetett fel. Komoly nehézséget jelenthet ugyanis a mellékjelek, a diakritikus jelek helyének meghatározása, betűhöz kapcsolása, majd nyomtatásban történő közzétételük.

A módszer nehézségét világosan mutatja például az *Úriszék* című kötetben az a táblázat, amely negyven rovatában az egyes ékezetes betűtípusokat teszi áttekinthetővé. A táblázat segítségével jól érzékelhető a mellékjelek alakjának, a betűkhöz viszonyított helyzetének változatossága. A közölt szövegekben a mellékjeles betűk egyszerűsített típusai szerepelnek és jegyzetek alapján a táblázatban kereshető vissza a lejegyzett mellékjel típusa. A változatosságnak ez a mértéke már szinte riasztóan hathat, de a kötet bevezetése figyelmeztet, hogy „a különféle ékezetformák használatában bizonyos rendszeresség mutatkozik” és a sokféleséget „nem szabad ... a jegyzőkönyvíró hanyagságának, pontatlanságának, sietségének” tulajdonítani.³⁰ A szövegek olvasásának megkönnyítésére helyesírási táblázat is került a kötet élére.

A forráskiadványok többsége nem vállalkozik a mellékjeles betűk oly mértékben árnyalt visszaadására, mint ahogyan erre az *Úriszék* példát szolgáltat. Az egyes kötetek bevezetésében a szerkesztők megjegyzik, melyek voltak azok a betűk, amelyek a nyomtatásban egyszerűsített formában szerepelnek, illetve hol tudták megoldani a mellékjelek nyomtatásban való jelölését. Szinte valamennyi kiadvány szól az *y* mellékjeles alakjainak megőrzéséről, illetve a mellékjelek elhagyásáról.

29 *Úriszék*. XVI–XVII. századi perszövegek. Szerk.: Varga Endre. Bp., 1958. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 5.) 52. p. (A továbbiakban: *Úriszék*.)

30 *Úriszék* 53. p.

A *w* ékezetes alakjai, valamint ezzel kapcsolatban az *u*, *ú*, *ü*, *ű*, *v* variánsai is gyakran szerepelnek az egyszerűsített átírásra utaló megjegyzésekben.³¹

A nagybetűk következtelen használata, esetenként a szavak belsejében is feltűnő alakjaik ugyancsak a betűhű közlést nehezítik. Vannak kiadványok, amelyek az eredetiben szereplő — jóllehet funkció nélküli — formát őrzik meg, míg akadnak olyanok is, ahol a mai használatnak megfelelő átírásban jelennek meg. A nagybetűk használatához kapcsolódik az interpunkció kérdése is. A XVI–XVII. században a mondanivaló és a mondatok tagolása teljesen esetleges, így a forrásközlés során dönteni kell, mennyiben ragaszkodik a szerkesztő az egykorú írásképhez, illetve mennyiben tagolja írásjelekkel a jelenlegi helyesírásnak megfelelően a közreadott szöveget.³²

A rövidítések feloldása is különböző megoldásokat mutat az egyes kiadványokban. Van olyan forrásközlés, amelyben külön jelzés nélkül szerepel a feloldott rövidítés, van, ahol például dőlt betűkkel, vagy zárójellel jelzik az utólagos kiegészítést.³³

31 Így például nyomdatechnikai okokra hivatkozva elhagyja az *y* fölötti jeleket Eckhardt Sándor, bár a levélírókra jellemzőnek tartja ezek használatát. L. *Eckhardt*, 1944. 12. p. — Ugyancsak az *y* fölötti pontok elhagyását jelzi Makkai László az I. Rákóczi György gazdaságtörténeti forrásainak kiadásában. L. I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648). Sajtó alá rend. és bev.: Makkai László. Bp., 1954. 5. p. — Megtartotta az *i*, *j*, *y* alakváltozatait és a mellékjeleket az egykori, írógéppel írt szöveg sokszorosítási nehézségei ellenére is Román János a sárospataki kiadványban, érvényesítve ezzel a filológiai szempontokat. L. *Román*, 1964. 8. p. — A gyöngyösi forráskiadványban az *y* két ponttal jelölt változatát dőlten szedve különítették el a betű egyéb alakjaitól. L. *Kovács*, 1984. 6. p. — Egyszerűsített formában, átírva közli a *w* ékezetes alakjait pl. *Eckhardt*, 1944., megtartja az ékezetes alakjait *Román*, 1964.

32 Házi Jenő a nagybetűket és az írásjeleket is a kőzíratos formának megfelelően közölte. L. *Házi*, 1928.

Az eredeti interpunkciót tartotta meg *Román*, 1964. és Dominkovits Péter a XVI. századi Sopron vármegyei iratok közlésénél. Az utóbbit I. XVI. századi magyar nyelvű iratok Sopron vármegye levéltárából. Szerk.: Dominkovits Péter. Sopron, 1996. (A továbbiakban: *Dominkovits*, 1996.)

Dominkovits Péter betűhű közlésének bevezetésében jelzi a kis- és nagybetűk használatának kérdését. A bizonytalanságot a sceptor gyakorlatának elemzésével oldotta fel, és a közreadásra annak következetesnek tűnő megoldásait választotta. Külön szól a szókezdő *I* és a *J* bizonytalan használatáról. Az átírásban a jelentés alapján döntött a megfelelő betű mellett. L. *Dominkovits*, 1996. 18. p.

Varga Endre az Úriszék szövegeiben a középpontozást közelítette, a kis- és a nagybetűk használatát kapcsolta a mai gyakorlathoz. L. Úriszék. Maksay Ferenc, bár az Urbáriumok közreadásánál a „teljes betűhűség elvét” követi, a kis- és nagybetűk használatánál eltér ettől az alapelvtől. L. Urbáriumok. XVI–XVII. század. Szerk., bev.: Maksay Ferenc. Bp., 1959. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 7.)

A történészek és a levéltárosok mellett a nyelvészek is publikálnak betűhű kiadásban forrásokat. A Magyar Nyelv című folyóirat forrásközléseiben nem elégszenek meg a betűhű közléssel, hanem a paleográfiai hűséget is mint követendő közlésmódot alkalmazzák. Abaffy Erzsébet forráspublikációjában a XVI. századi dunántúli missilisek közzétételével a nyelvjárástörténészek munkáját akarta segíteni és nyelvészként döntött a betűhű kiadás követelményei mellett. A paleográfiai hűségre törekvést a *hosszú s* nyomtatásban történő megtartása mutatja. Ő is jelzi a szókezdő *I* és *J* problematikus voltát. A rövidítéseket eredeti alakjukban őrzi meg, mivel feloldásuk a levélíró nyelvjárásának következményeként különböző lehetne és egyértelműen nem rekonstruálható.³⁴

A történészek, levéltárosok által betűhű közlési módszerrel megjelentetett forráskiadványok alapján általános tanulságok is levonhatóak. A történészek közül a betűhű formát választók sem tartják szükségesnek a szövegek paleográfiai jellemzőinek nyomtatásban történő visszaadását. Így azokat a betűváltozatokat, amelyek nem jelölnek önálló hangot, rendszerint külön jellel nem tüntetik fel. A különböző hangokat jelölő mellékjeles betűkkel már más a helyzet. Az Úriszékben közölt részletes bevezetés arra figyelmeztethet minden betűhű forrásközlésre vállalkozót, hogy ha a mellékjelek típusainak elkülönítésében az itt látható mértéket nem is biztos, hogy minden kiadványban el kell érni, azt a munkát azonban, amelyhez itt módszertani segítséget találhatunk, nem lehet megtakarítani. A szerkesztőknek — véleményem szerint — legalább az egyes források legfontosabb típusaiban elemezniük kell az egykori írásmódot, hangjelölést, és amennyiben szükséges, tapasztalataikat nyelvész kollégákkal is egyeztetve kell kialakítani a követendő közlési módot. Az eljárásról, a mellékjelek nyomtatásban történő közreadásáról részletesen szólni kell a bevezetésben, a hangjelölési rendszer rekonstrukcióját pedig táblázatba foglaltnak, az olvasás megkönnyítésére közölni kell.

Varga Endre az Úriszék bevezetésében utal arra, hogy jogi szövegek esetében azok pontos, nyomtatásban történő visszaadása tartalmi kérdésekben is döntő lehet. A nyelvészekkel való együttműködés mellett éppen erre a példára gondolva, igen fontosnak tartom az egyéb, a közlésre kerülő szövegek tartalma alapján szükségesnek mutatkozó szakterületek képviselőivel való konzultációkat is.

33 A rövidítések külön jelölés nélküli feloldását választották a gyöngyösi forráskiadványban. L. Kovács, 1984. 6. p. — Eckhardt, 1944. 12. p. csak a nazálisok rövidítéscinek feloldására utal. — Román, 1964. a feloldott szövegrészek jelölését a sokszorosítás nehézségei miatt mellőzte. — Az Úriszék című kötetben a közismert rövidítéseket nem, a különlegeseket szögletes zárójelben oldották fel. — Dominkovits Péter []-ben oldotta fel a rövidítéseket. L. Dominkovits, 1996. 18. p.

34 Abaffy, 1968. 3–4. p.

A felsorolt példák, az érintett problémák talán igazolják annak a kérdésnek jogosságát, hogy milyen korszak, milyen forráscsoportja esetén szükséges vállalni a rendkívül munka- és időigényes betűhű közlést. Véleményem szerint a XVI. század anyagánál és a XVII. század kimagasló egyéniségeihez kapcsolódó magyar nyelvű, bizonyítottan eredeti források kiadásánál van létjogosultsága a betűhű forrásközlési módszernek.

Magyar paleográfiai feldolgozás hiányában a korszak behatárolását illetően csak utalásokra tudunk hagyatkozni. Miként már említettem, Istványi Géza kutatásai alapján úgy ítélte, hogy a XVII. századra kialakult formák a XVIII. században is továbbélnek. Bessenyei József a XVI. század második fele után nem érzékel olyan változást, mely élesen elválasztaná a korszak írásbeliségét a XVII–XVIII. századtól.³⁵ Véleményem szerint a XVI. század közepe utáni változások — a már érintett nyelvi egységesülés, a nyomtatott ortográfiái összefoglalások megjelenése — inkább Istványi véleményét látszanak alátámasztani. A forráskiadás szempontjából is meghatározó módosulást elsősorban nem is a formák változásában, mint inkább az írott dokumentumok mennyiségi növekedésében érzem. A hivatali írásbeliség rendszeressé válásától kezdve ugyanis olyan mennyiségű iratanyag keletkezik, amelynek betűhű közlése csak a rendkívül fáradtságos, de korántsem az érdeminek nevezhető munkát sokszorozná meg.

A betűhű közreadás mellett a forráskiadás lehetséges módja a *korhű átírás* is. A levéltári terminológiai lexikon szerint a „korhű forrásközlő a múltbeli beszédnek megfelelően, de a jelenbeli helyesírás szabályai szerint írja a hangzók betűjeleit, a kis- és a nagybetűket, az írásjeleket, választja el a szavak részeit”. A meghatározás megállapításának egy része — a kis- és nagybetűk, az írásjelek használata — az elkerülhetetlen kompromisszumok következtében a betűhű forrásközlés gyakorlatában is érvényre jut.³⁶

A korhű átírás leglényegesebb ismertetőjegye a „múltbeli beszéd” és a „jelenbeli helyesírás” együttes alkalmazása. A módszer, miként már szó volt róla, Fejérfataky László 1885. évi javaslatáig nyúlik vissza, aki ezt az 1550 utáni korszak dokumentumainak közreadására javasolta. Lényegében ugyanezt az elvet hirdette meg a Magyar Országgyűlési Emlékek sorozat forrásközlési szabályzata is az

35 L. erről Istványi munkáját, aki ezzel indokolja, hogy a XVIII. századra nem terjeszti ki részletesebben vizsgálódását. L. *Bessenyei*, 1998. 14–16. p.

36 Az átíráshoz kapcsolódva Ember Győző általánosságban megjegyzi, hogy az átíró forrásközlés során „a forrás nem minden változtatás nélkül, hanem a forrásközlő változtatásaival kerül közlésre”. Két lehetséges változatát, a korhű és a modern átírást különbözteti meg. A korhű átírás esetén is a tulajdonneveket vagy betűhíven a szövegben, vagy a szövegkritikai jegyzetben feltétlenül megőrzendőnek tartja. L. *Ember*, 1988. 216. p. Az idézett rész uo.

1606–1790 között készült magyar nyelvű följegyzésekre, arról írva, hogy „a magánhangzók és mássalhangzók esetében az ejtésbeli hűség visszaadására kell törekedni, a mai helyesírási szabályok alkalmazásával”.

A korhű átírás első látásra úgy tűnik, valóban sok teherrel mentesíti a forrásköz-
lőt, mert hiszen például „a mai helyesírás” bevezetésével kétségtelenül felesleges-
sé teszi a betűhű átírás esetén szükséges mellékjelek valamilyen visszaadását. A
megoldás helyességét — véleményem szerint — azonban alapvetően megkérdője-
lezi az, hogy a „múltbeli beszéd” az egykori „hangzás”, vagy „ejtés” ismeretlen és
gyakran a rekonstruálása, rekonstruálhatósága is kétséges. Az előírás nehézségére
a forráskiadási szabályzat is utal, külön feladatul jelölve ki a szerkesztőnek, hogy a
szöveg „ejtési ... jellegét iratonként kell megállapítania”.

Az ejtési jelleg megállapítása azonban kérdéses eredményre vezethet, mivel
helyesírástörténetünk eddigi eredményei arra hívják fel a figyelmet, hogy a magyar
helyesírásban a nyelvjárásoktól is erősen befolyásolt fonetikus jelleg volt a megha-
tározó. A XVI. század közepének első magyar nyelvű ortográfiájában Dévai Bíró
Mátyás például úgy alakított ki mellékjeles betűket, hogy azokat mindenki a saját
nyelvjárásának megfelelően olvashatta. Ennek értelmében a *ku^e* hangozhatott
kő-nek *kű*-nek, és *kü*-nek is. Az átírásban követendőnek tartott fonetikus elvet be-
folyásolhatja az is, hogy a följegyzésekben a XVII. századtól a szóelemző elv is fo-
kozatosan teret nyert, bár ezt gyakran a kiejtés elvével együtt alkalmazták.³⁷

Az 1974. évi forráskiadási szabályzat végül arra is utal, hogy „vitatható ejtés
esetén az eredeti helyesírást meghagyjuk (pl. ifiu, illetve ifju)”, ami azért nem je-
lent igazán segítséget, mert hiszen kis túlzással minden ejtés vitatható, és ugyanab-
ban a forrásban szinte minden megoldásnak az ellenkezője is megtalálható.³⁸

Amennyiben arra gondolunk, hogy a *korhű átírás* elvének első felvetése óta
több mint száz esztendő telt el, akkor az is egyértelmű, hogy ez alatt az idő alatt „a
mai helyesírás” az akadémiai helyesírási reformok jóvoltából már több alkalom-
mal is változott. Így a XIX. század végén, a századfordulón megjelent forráskiad-
ványokban szereplő *c-z*, *c-s* betűkapcsolat, a mássalhangzók kettőzése, a magán-
hangzók hosszúsága (*szöllő*, *szőlő*) sok esetben bizonytalanságot okoz.

A *korhű átírás* elvének gyakorlati követése — véleményem szerint — felesle-
gesen terheli a forrás kiadóját, a publikáció használóját pedig nem egy esetben két-
ségek között hagyja. A közelmúlt forráskiadványai közül az 1974. évi forrásköz-

37 Az idézeteket l. MOE 1974 445. p. — A helyesírástörténet megállapításairól l. *Korompay*,
11–12., 17–18. p. — A Dévai-féle ortográfiáról l. [Dévai Bíró Mátyás:] *Orthographia*
Vngarica. ... Krakko, 1549.

38 Az idézett részt l. MOE 1974. 446. p.

lési szabályzatot alkalmazza Tóth Péter A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai Sopron vármegyében címmel megjelentetett forráskiadvány magyar szövegeire. A szerkesztői bevezetésből kiderül, hogy a „helyesírási jellegzetességek ... jelölése a mai helyesírási elvek szerint történt”, ügyelve „a nyelvi jelleg (ö-zés, í-zés, palatalizáció–depalatalizáció) megőrzésére”. Az egyik, találmányra választott szövegben egymás után olvasható a *pínz* és a *pénz*; a *kilenczed* és az *icce*; a *kilenczedvétel* és a *kilenczed-vétel*; a *fizet* és a *fűzet* alak. Meg kell jegyezni, hogy a felsorolt alakok mindegyike lehet helyes, bár a *cz*-vel való *c* hangjelölés a mai helyesírásnak nem felel meg. A különböző variánsok mind előfordulhatnak a szövegben, bár az írásmód, a nyelvtörténet kutatója a jelzett megoldás látán bizonyára megnézné az eredetét. Amennyiben azonban a szöveg tartalmára, a babótiak szolgáltatásaira kíváncsi valaki, annak mindegy, hogy készpénzt vagy készpínt fizettek-e a jobbágyok, ennek összege érdekesebb számára.³⁹

Joggal merül fel a fentiek után a kérdés, milyen megoldás, milyen forrásközlési mód kínálkozhat a XVII–XVIII. század tömeges levéltári forrásainak publikálására. Amennyiben a források tartalmára vagyunk kíváncsiak és a dokumentumokat a történelem számára, mint információhordozókat tekintjük, elegendőnek és egyértelműnek tűnik a források *modern átírás*ban való közzététele. E módszer alkalmazása esetén „a forrásközlő a forrást a jelenbeli beszédnek és helyesírásnak megfelelően közli”. Az eljárás a forráspublikáció szerkesztőjét, a források „átíróját” megszabadítja az ejtés és az írásmód különbségének áthidalásából, az egykori nyelvjárást beszélő szavainak a mai helyesírással való visszaadásából fakadó, gyakran görcsös igyekezettől. A figyelem így a tartalmi kérdések megoldására, az érdemi bevezetők, a felhasználást segítő tartalmi jegyzetek megírására, a kötet használatát segítő mutatók összeállítására, a térképek megtervezésére irányulhat.⁴⁰

A forráskiadványok készítői magyar nyelvű dokumentumok esetén — úgy tűnik — nem igen választják a közreadás módszereként a *modern átírás*ban való közzétételt. Az okokra csak következtetni lehet, a szerkesztők inkább az ettől eltérő megoldásokat részesítve előnyben, magyarázzák döntésüket. Pest–Pilis–Solt megye XVI–XVII. századi dica- és dézsmajegyzékeit Szakály Ferenc adta közre „a mai magyar helyesírás szabályainak megfelelően”, bizonyos kompromisszummal. A magyar szövegek közül ugyanis azokat, ahol a kiejtésben valamilyen saját

39 Az idézetet l. Tóth, 1998. 10. p. A különböző módon írt szavakat l. Tóth, 1998. 31., 32. p.

40 A modern átírásról l. Ember, 1982. 216. p.

tosságot lehetett felfedezni, az eredeti helyesírásnak megfelelő másolatban közölte. A hely- és családnevek mindig betűhív átírásban szerepelnek a kiadványban.⁴¹

Szerencsés és üdvözlendő megoldásnak tartom azt az országos vállalkozást, amelynek keretében a vármegyei közgyűlési és törvénykezési jegyzőkönyvek anyaga *regeszták* formájában jelenik meg. A szükséges és elegendő információt közlő kivonatok sora, a gyors, célzott keresést biztosító mutatók rendszere bizonyos kérdések megválaszolásához már önmagukban is elegendőek, de egyúttal lehetővé teszik a gyorsan célhoz jutó, elmélyültebb, részleteket feltáró egyéni kutatást is.

A forráskiadványok többsége a magyar nyelvű dokumentumok közlése esetén — az eddig áttekintett módszerekhez viszonyítottnak — igencsak „változatos” képet mutat. Ennek okára a közreadók több esetben utalnak is. Érthető indoknak vélem, amikor az „érvényes” forráskiadási szabályzat hiányáról, az ebből fakadó nehézségekről szólnak és a közlésre kerülő források alapján, kellően indokolt „egyedi” megoldást alakítanak ki és ezt részletesen ismertetik is.

Nem gondolom azonban elfogadhatónak, amikor különböző, korábbi kiadványokból válogatott források kerülnek egymás mellé, anélkül, hogy az eredetikkel a másolatokat összevetették volna és egységes forráskiadási elvek érvényesítését követnék. (Természetesen kivételt jelent, ha közben az eredeti megsemmisült.) Ugyancsak nem minősíthető tudományos eljárásnak, amikor a „mai helyesírás” mellett a „régiegyes nyelvvel írók szóhasználatát, nyelvjárását” jellemző sajátosságokat őrzik meg, hogy ezzel adják vissza a szövegek archaikus hangulatát.⁴²

Nem vélem indokoltnak azt sem, amikor latin, német szövegek mellett a magyar forrásokat „a jobb olvashatóság érdekében” hivatkozással „némileg egyszerűsített formában”, de az eredetihez képest teljesen következtelenül közlik.

41 Pest–Pilis–Solt megye XVI–XVII. századi dica- és dézsmajegyzékei. Közreadja: Szakály Ferenc. Bp., 1995. /Előmunkálatok Pest megye monográfiájához. 1./ Az idézetet l. 13. p.

42 Mindkét említett megoldásra példa a „Szerelms Orsikám...” A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése. Vál., a szöveget gondozta, jegyz.: Vida Tivadar. Bp., 1988. /Magyar Levelestár./ (A továbbiakban: Magyar Levelestár.) A kötetben a Magyar Országos Levéltár Archivum familiae Nádasdi anyagából válogatott levelekkel vegyesen szerepelnek például az 1882-ben Károlyi Árpád és Szalay József által közreadott Nádasdy Tamás nádor családi levelezése című kötetből vett anyag és Mályusz Elemérnek a Levéltári Közleményekben 1923–1929 között, más elvek szerint közreadott levelei. Az idézett részt l. Magyar Levelestár 308–309. p.

Javaslatok a magyar nyelvű, levéltári jellegű források közreadásáról

Úgy gondolom, hogy az eddigi áttekintés után néhány általános, összefoglaló megjegyzés hozzájárulhat még a magyar nyelvű forrásokat teljes szöveggel publikáló forráskiadványok közreadása *hogyan?* kérdésének megválaszolásához.

Mindenek előtt szeretném leszögezni azt, hogy a magyar nyelvű forrásokat a történeti forrásanyag szerves részének vélem. Így a történeti forráskiadásra általában vonatkozó „szabályokat” a magyar nyelvű dokumentumokra is érvényesnek gondolom. Éppen ezért feleslegesnek tartom megismételni azokat a javaslatokat, amelyek az egyes példányok, az eredeti, illetve az eredetihez legközelebb álló példány felkutatására, egy-egy forráskiadvány anyagának és az apparátusa adatainak általános elrendezésére, a külső feljegyzések figyelembe vételére, a lapalji, darabonként újra kezdett szövegkritikai jegyzetek latin betűkkel, a magyarázó jegyzetek arab számokkal való jelölésére, a forrásközlés mutatózására vonatkozóan már összefoglalásra kerültek.⁴³

Van azonban néhány olyan kérdés, amely a magyar nyelven lejegyzett források közreadásakor külön is megfontolandó. A magyar nyelvű levéltári források közlése esetén a legtöbbit vitatott kérdés a betűhű közlés, illetve az átírásban történő közlés mikéntje.

A *betűhű közlés* mindig felveti, hogy a nyomtatásban megjelenő szöveg mennyire kövesse a kéziratos darabok paleográfiai és hangjelölési sajátosságait. Az *átíró közlés*ről szólva a forrásközlő változtatásának mértékét és mikéntjét vitatják, illetve igyekeznek különböző szabályzatokkal az átírás módját meghatározni. Az eltérő elméleti megfontolások és különösen a gyakorlati megvalósításban mutatkozó eltérések részben a kiadásra kerülő források jellegéből, illetve részben abból az elvárásból fakadnak, amelyet a történészekkel szemben évtizedek óta első-sorban a nyelvtörténészek fogalmaznak meg.

Véleményem szerint akár betűhű, akár átíró közlés mellett dönt a levéltári jellegű források közreadója, számolnia kell azzal, hogy a kéziratos forrás valamennyi paleográfiai és hangjelölési sajátosságát a magyar nyelvű írásbeliség jellege miatt nyomtatásban visszaadni nem lehet, de nem is feltétlenül cél. A teljes paleográfiai és betűhűség reprodukálására a faksimilében való közlés az egyetlen megoldás.

Azt a döntést, hogy a nyomtatott forrásközlésnek mely módját választja a kiadvány szerkesztője, gondos mérlegelésnek kell megelőznie. Ennek során vizsgálni

43 L. erről Tringli István jelen számban közölt cikkét a középkori oklevelek kiadásának problémáiról.

kell a dokumentumok keletkezési idejét, a lejegyző személyének fontosságát és a forrás eredeti, autográf jellegét. A rokon szakterületek — különösen a nyelvészek, de például az irodalomtörténészek, jogtörténészek, néprajzosok — kutatóival való konzultációt is szükségesnek érzem, mert észrevételeikkel, önálló kutatási szempontjaikkal a történészek, a levéltárosok figyelmét felhívhatják olyan jelenségekre, új szempontokra, amelyek csak az együttműködésnek köszönhetően merülnek fel. A közlésre szánt források kiválogatását csak komoly előmunkálatokkal, a válogatás elveinek kidolgozásával, néhány dokumentum előzetes, alapos paleográfiai, nyelvjárási elemzésével lehet elvégezni. Az elemzésről, a források paleográfiai sajátosságairól, hangjelölési rendszeréről a kiadvány bevezetőjében részletes ismertetésben kell számot adni.

A *betűhű közlést* elsősorban a forrásokat nyelvtörténeti, helyesírástörténeti szempontból elemezni kívánó nyelvészek szorgalmazzák. A forráskiadvány betűhű jellege mellett érvelve hivatkoznak például a magyar nyelvű írásbeliség dokumentumainak viszonylag kései megjelenésére, ezeknek a latin melletti csekélyebb számára, a korai korszak magyarul író személyei egy részének kimagasló politikai, társadalmi szerepére. A hangzás utáni szöveglejegyzés következtében a betűhű formában közölt források egyben a magyar nyelvjárásokat is őrzik és tükrözhetnek olyan — kétségtelenül még kellően fel nem tárt — művelődéstörténeti jelenségeket, mint például a XVI–XVII. század nyomdászai által képviselt hangjelölési rendszerek és a kéziratos feljegyzések kapcsolata. Az átírások ellenzői arra a kétségtelen tényre is utalnak, hogy az átírás egyben mindig értelmezést is jelent. Így a betűhű forráskiadás, míg a közlés során felmerülő hangjelölés sokszínűségének visszaadására fordítja a fő figyelmet — különösen szegényes tárgyi jegyzetek esetén — a publikáció használóira hárítja a szövegértelmezés feladatát. Éppen ezért figyelmeztet Stoll Béla arra, hogy „a betűhű kritikai kiadásban egy kis szélhámoság is van: a textológus látszólag nehéz tudományos feladatot old meg, valójában azonban a könnyebb végét fogja meg a dolognak”, lemondva „az átírással történő értelmezés gyakran nehéz” feladatáról.⁴⁴

A *betűhű közlés* valóban nehéz, nagy figyelmet kívánó munka, amelynek hátterében a magyar szövegek egykori hangjelölésének sajátos jellege áll. A feljegyzésekben mutatkozó sokszínűség, az egy dokumentumon belül is következtetlen jelölési mód — megítélésem szerint — talán abból a körülményből is fakadhat, hogy a magyar nyelv hangtani alakjait a latin nyelv betűkészletével igyekeztek, igyekszünk visszaadni. Kniezsa István hívta fel a figyelmet arra, hogy a magyar hangok jelölésére mindössze 11 olyan jel (*b, d, f, g, h, l, m, n, p, r, t*) van, amelyek a

44 Stoll Béla véleményét l. *Stoll*, 1996. 155. p.

latinban is azonosan szerepelnek. Megjegyzendőnek tartom, hogy valamennyi mássalhangzó és a köztük szereplő *h* egyben a *henye h* alakjában járulékos írásjelként is szerepelhet a *g*, *p*, *t* betűk után. Három jel (*a*, *e*, *o*) hangértéke nem tisztázott. A magyar szövegek lejegyzésére ezeken kívül még 22, a latinban hiányzó, vagy a magyartól eltérő jelet kellett alkalmazni. Írásváltozatként ítéltető meg az *i* és a *j*, valamint az *u*, *v*, *w*.⁴⁵ A magyarban problematikus hangokat csak jelek kombinációjával (pl.: *cs*, *gy*, *ny* stb.), vagy mellékjelek, diakritikus jelek (pl.: *á*, *é*, *ő*, *ö*, stb.) segítségével lehet írásban visszaadni.

A *betűhű közlés* módszere — miként erre már utaltam — elfogadható az 1541. december 31-ig keletkezett levéltári jellegű források esetében és 1541 után, a XVI–XVII. században akkor, ha kiemelkedően fontos személyiségek, bizonyítottan autográf kéziratait publikáljuk. A betűhű másoltnak nem kell paleográfaiilag is hű képet mutatnia, azaz a betűvariánsok megkülönböztetése mellőzendő. Véleményem szerint — talán kisebb módosítással — a Középkori leveleink 1541-ig című kötetben alkalmazott szövegközlési elveket érdemes választani a betűhű publikálás esetén.⁴⁶

A betűhű közlés helyett választható az *átíró közlés*, amelynek két típusa — a *korhű* és a *modern* — kínálkozik lehetőségként. A már korábbiakban jelzett okok miatt a forrásközlés módszereként a *modern átírást* gondolom javasolhatónak.

45 L. részletesebben *Kniezsa*, 1959. és *Korompay*.

46 A közreadás cíveiről „szövegátírat” címszó alatt I. RML XIII–XV. p. — A publikálás legfontosabb szempontjai ([]-ben a saját javaslatok): teljes szövegű közlés; eredeti bekezdések megtartása [hosszabb szövegek tagolása segítheti a könnyebb értelmezést]; a latin szöveg rövidítéscinek föloldása a szövegben, kurzívval; a magyar rövidítések feloldása elmarad, a rövidítés jele egységesen a rövidítés helyén jelzett vonás [a rövidítés feloldása a jegyzetekben]; a szavak egybe- és különírása az eredetit követi [értelmezavaró esetekben a jegyzetben helyes formában átírni]; a mellékjelek megtartása, az eleszűzött ékezeteknek a megfelelő betű fölé helyezésével; az ékezetek száma egyezik az eredetiben levővel; a ligatúrák elemekre bontottan szerepelnek; a kis- és nagybetűk következetes megkülönböztetése [a szóközbeni nagybetűk megtartásánál, ha értelmezavaró, a jegyzetben feloldani]; az *I* és a *J* átírása mindig *J*-vel [a kiejtés szerint *I*-vel, vagy *J*-vel]; a számok közlése eredeti formában [feloldásuk a jegyzetekben]; a központozás megőrzése. Az egyéb átírási észrevételek a szövegekhez írt bevezetésben, vagy a jegyzetekben. Szerencsésnek érzem, ha a betűhű közlést nem terhelik zárójelcs feloldások, hanem a megjegyzések, értelmezési javaslatok stb. a jegyzetekbe kerülnek. A kötetben alkalmazott, fenti megoldás továbbvitelét néhány eset kérdéses volta ellenére is azért gondolom célszerűnek, mert így az 1541 végéig magyarul írt, a későbbiekben még várhatóan felkutatható forrásaink mindegyike egységes elv szerint kerülhetne közreadásra. Az 1541 utáni anyag betűhű közlése esetén is — az egységes elvek érdekében — lehetőség szerint javasolható az említett kiadási módszer alkalmazása. Amennyiben célszerűnek látszik a közlendő forrás alapján ettől eltérni, a kiadvány bevezetésében a publikálás alapelveit feltétlenül közölni kell.

Meggyőződésem, hogy a korhű átírás számtalan buktatót rejtő fáradsága sem azért látszik tudományos munkának, mert eredményeként „archaizáló, korhű” szöveget kapunk. Nem hiszem, hogy például a latin auktorok fordítása ne lenne komoly filológiai teljesítmény csak azért, mert stílusában nem antikizáló, régies. A magyar szövegek *modern átírás*ban történő közreadása sem mentesíti a szerkesztőt, a forrásközlőt a filológiai munka elvégzésétől, a szöveg megfelelő értelmezésétől, szövegkritikai és tartalmi jegyzetek készítésétől, a kötet élére kerülő bevezető tanulmányban a paleográfiai, a hangjelölési, a filológiai ismertetéstől és a tulajdonneveket betűhű alakban feltüntető személy- és helynévmutatók összeállításának fáradságos munkájától.

FÜGGELÉK

Két XVI. századi levél közlésének példája azt kívánja bemutatni, hogy a forrásközlés gyakorlatának lehetséges módozatai közül a betűhív és a mai helyesírással történő publikáció milyen azonosságokat és különbségeket mutat. A két levél remélhetőleg kiinduló pont lehet nemcsak a különböző módok közötti választáshoz, hanem a magyar nyelvű forrásközlés ajánlásainak továbbgondolásához is.

1.

Sümeg, 1561. május 26.

Ormányi Józsa sümegi várkapitány levele [Csányi Ákoshoz]¹

Zolgalatomath Ayanlomh ^a · k ^b mjnth Jo Bjzoth ² wrammak,	Szolgalatomat ajánlom k[egyelmednek], mint jó bízott ² uramnak.
az rabok lewelejth Ma kjwltem el fejerwarra ³	A rabok leveleit ma küldtem el Fe- hérvárra ³ , (fejerwarra)
Bjzoth Embertwl, ⁴ kj hjtews ⁵ Ember, parazth	bízott embertől ⁴ , ki hites ⁵ ember, pa- raszth
Ember. de Egjebkorjs wteth gjakorta Jartatom	ember, de egyébkor is ötet gyakorta jártatom
Be. ⁶ merth Jol Twd Terekwl. Sokajgh wolth	be ⁶ , mert jól tud törökül. Sokáig volt
rab Terek orzagban Tanosagoth ⁷ attam Nekj	rab Törökországban. Tanúságot ⁷ ad- tam neki,
hogj az lewelek Ewrjewel ⁸ az Taborbanjs Be	hogj a levelek őrével ⁸ a táborba is be-
Menjen · ha Jo mogja ⁹ lezen, ha az Bek oth	menjen, ha jó módja ⁹ leszén, ha a bég ott
de ^c lezen	leszen.

1 Magyar Országos Levéltár. Magyar Kincstári Levéltárak. Magyar Kamara Archivuma. E185 Archivum familiae Nádasdi. Missiles.

a A szóvégi *h* betoldás.

b Kegyelmednek – itt: Csányi Ákosnak, Nádasdy Tamás provisorának, bizalmas hívének.

2 Pontosán nem meghatározható jelentésű udvarias forma; kb. *bizodalmas, akiben bízik*.

3 *Fehérvár – Székesfehérvár*. Vár és szabad királyi város Fejér vármegyében. 1543-ban a török felprédálta, szeptember 3-án Szulejmán elfoglalta.

4 *Bízott embertől – megbízható ember által*.

5 *Hítes – hűségese*.

6 *Jár – gyakran utazik, gyakran [megy]*.

7 *Tanú – tanúisítvány, bizonyíték, documentum* l. TESZ, dc: 1604-ből.

8 *Őr, őriz – vigyáz rá, óv*.

9 *Mód – lehetőség*.

c A két betű egy vonallal áthúzva, egykorú törlés.

Towabba the k ^b Illjen gonoz ¹⁰ hjrtjs Irhatok	Továbbá te k[egyelmednek] ilyen gon- nosz ¹⁰ hírt is írhatok,
hogj gjwlauffj wram ¹¹ az papaŕ ¹² gjalokkal	hogy Gyulaffy (gjwlauffj) uram ¹¹ a pá- pai ¹² (papay) gyaloggal
Egetembe wgj mýnth Negj zazan Menth	egyetemben, úgy mint négyszázan, ment
wala Wesprým ¹³ ala, de azerth polgardjra ¹⁴	vala Veszprém ¹³ (Wesprým) alá, de azért Polgárdira ¹⁴ (polgardjra),
az Sokadalomra ¹⁵ akarth Ithný, Wesprým	a sokadalomra ¹⁵ akart ütni. Veszprém (Wesprým)
melleth az Bakonba adýgh lestek hogj az	mellett a Bakonyban (Bakonba) ad- dig lestek, hogy a
Terek Wesprjmba az parazth Emberekwl	török Veszprém-ben (Wesprjmba) a paraszt-emberektől
megh Twtta azonnal fejerwarra hjrre	megtudta, azonnal Fehérvárra (fejerwarra) hírré
tethe az Beknek de En azth hjzem hogj	tette az bégnek. De én azt hiszem, hogy
Megh chak el sem Indwltak wolph mýkor	még csak el sem indultak volt, mikor

10 *Gonosz* – rossz.

11 *Gyulaffy uram* – Gyulaffy László, rátóti (1525–1579). A török elleni, dunántúli harcok egyik jelentős alakja. 1560-tól tihanyi várkapitány.

12 *Pápa* – Vár és mezőváros Veszprém vármegyében. 1527-ben I. Ferdinánd kezén, aki Thurzó Eleknek adományozta. 1536-ban Török Bálinté. 1543-ban Ulomán bég, 1555-ben Velichán székeshérvári bég parancsnoksága alatt eredménytelenül ostromolták. 1562-ben részben átépítették.

13 *Veszprém* – Vár és püspöki város Veszprém vármegyében. 1538-ban I. Ferdinándé. 1552-ben Ali budai pasa elfoglalta. A káptalan Tihanyba menekült, a püspökség székhelye Sümeg lett. 1557-ben tűzvész pusztította. 1560-ban a török a várkaput újjáépítette. 1566-ban Eck Salm foglalta vissza, majd 1593-ban ismét a töröké lett.

14 *Polgárdi* – falu Fejér vármegyében, Székeshérvártól délnyugatra, Veszprém vármegye határájánál.

15 *Sokadalom* – vásár.

Tuttara wolth az Tereknek, Merth Mjkor,	tudtára volt a töröknek. Mert mikor
az Magyarok walahowa akarnak kezwlñj	a magyarok valahová akarnak ké- szülni,
az Nem Tytok hanem azonnal Mjnden	az nem titok, hanem azonnal minden
Ember Twgja, gjwlaŕfj Wram Nem	ember tudja. Gyulaffy (gjwlaŕfj) uram nem
gewzj warnj, hanem Wesprym ala Be	győzi várni, hanem Veszprém (Wesprym) alá be-
Ith az Neppel, es oth sokaÿgh harcholnak	üt a néppel és ott sokáig harcolnak.
wegre wesprÿm alol el Jwnnek, es,	Végre Veszprém (wesprÿm) alól el- jönnek és
lowasson ¹⁶ chak oth wesprÿm melleth az lakasnak ¹⁷	Lovason ¹⁶ (lowasson), ott Veszprém (wesprym) mellett, a lakásnak ¹⁷
esnek, azon kewzbe el Erkezzik az fejerwarÿ	esnek. Azon közben elérkezik a fe- hérvári (fejerwarÿ)
Terek es oth werÿk wketh hogj az Negjaz ¶	török és ott verik őket, hogy a négy- száz
gjalogba keth zazath wagtak le amjnth Nekem	gyalogba kétszázat vágtak le, amint nekem
azon Ember Mongja az kj oth wolth az	azon ember mondja, aki ott volt a
gjwlaŕfj wram Nepewel, es gjwlaŕfj wram	Gyulaffy (gjwlaŕfj) uram népével. És Gyulaffy (gjwlaŕfj) uram
harmath Magawal zalath el, chak amjnth Ez	harmad magával szaladt el, csak amint ez

¹⁶ *Lovas* – falu Alsóörs szomszédságában, Veszprém vármegyében.

¹⁷ *Lakás* – lakmározás; *eltelés étellel, itallal*.

Ember Mongja. az Magjarok Igen weznek ¹⁸	ember mondja. A magyarok igen vesznek ¹⁸
az Nagj lakas mjath, merth Soha Nem leheth	a nagy lakás miatt, mert soha nem le- het
az Magjar had Rezegsegnekjwl, de chak chatara	a magyar had részegség nélkül, de csak csatára
Menjenjs azonnal megh kel walahol rezedednj	menjen is, azonnal meg kell valahol részededni.
Az gjwlaffj wram felew, hogj el weztj Egj Nap	A Gyulaffy (gjwlaffj) uram félő, hogj elveszti egy nap
Magath kj Nagj kar wolna, de Senkj zawath w Nem fogagja, hanem ha Nadorispan ¹⁹	magát, ki nagy kár volna, de senki szavát ő nem fogadja. Hanem ha ná- dorispan ¹⁹
wram w ·N· ^d adna walamj Tanosagoth ²⁰ nekj	uram ő n[agysága] adna valami tanúságot ²⁰ neki,
hogj Mjhewz Tartana Magath, merth Bjzon	hogy mihez tartaná magát. Mert bi- zony
chak az ora Nem Tewlth be el weztj Magath	csak az óra nem telt be, elveszti ma- gát
Egj Nap, amjnth chelekedjgh· Mjnapjs Egj	egy nap, amint cselekedik. Minap is egy-

18 *Vesznek* – pusztulnak, meghalnak.

19 *Nádorispan* – Nádasdy Tamás (1498–1562), nádor 1554–1562.

d Nagysága

20 *Tanoságot (tanúságot)* – tanácsot, rendelkezést.

Nehan gjalogal apatjban²¹ hegjesd²²
 mn^e alath

Ebellethe, oztan wgj menth Be
 Tjhanba²³

Az hegjesd amjnth Ezembe wezem
 Senkjnek Nem way

de megh lattja mjnden Ember, Mj
 kewethkezjk

Mjhenth az fjrewl²⁴ az Terek Be fog-
 ja

az lowath, az Wristen megh Tharcha
 the ·k·^f

Mjnden Jowal. Ex Arce Sjmegh²⁵ 26^g
 Maj

1·5·6·j·

·k·^h zolgaja Ormanj
 Josa²⁶ J

néhány gyaloggal Apátiban²¹
 (apatjban), Hegyesd²² (hegjesd) alatt
 ebédelt, aztán úgy ment be Tihany-
 ba²³ (Tjhanba).

A Hegyesd (hegjesd), amint eszembe
 veszem, senkinek nem fáj.

De meglátja minden ember, mi kö-
 vetkezik,

mihelyt a fűről²⁴ a török be fogja

a lovat. Az Úristen tartsa te
 k[egyelmedet]

minden jóval. Ex arce Sümeg²⁵
 (Sjmegh) 26^g Mai

1561

k[egyelmed] szolgája Ormányi
 Józsa²⁶

- 21 *Apáti* – [Monostor]apáti falu Zala vármegyében, Hegyesdtől északkeletre. A sümégi uradalom tartozéka.
- 22 *Hegyesd* – Zala vármegyei vár Csobánccal szemben. 1525-ben II. Lajos Sárkány Ambrusnak adta. 1543-ban Mezőlaky Ferencé volt, majd a Czobor-családé lett. 1561-ben Hamza bég elfoglalta, ahová Bajazit várparancsnoksága alatt április 19-én költöztek bc. 1562 tavaszán két hét alatt (Nádasdy Tamás nádor, Eck Salm, Gyulaffy László, Búza Benedek, Ormányi Józsa, Magyar Bálint) visszafoglalták, majd lerombolták.
- ^e A két betű egy vonallal áthúzva. Egykorú törlés.
- 23 *Tihany* – vár Zala vármegyében. A török nem tudta elfoglalni. 1554-56-ban Takaró Mihály, 1561-ben Gyulaffy László volt a kapitánya.
- 24 *Fűről* – *legelőről*.
- ^f Kegyelmedet – itt: Csányi Ákost.
- 25 *Sümeg* – Vár és mezőváros Zala vármegyében. 1552-től a veszprémi püspökség székhelye. A veszprémi püspök (Kövcs András) megerősíttette a várat. 1554-től (1561-ben is) Ormányi Józsa a várnagya.
- ^g A 6-os (esetleg 8-as) szám egykorúan javított, talán 3-ról.
- ^h Kegyelmed – itt: Csányi Ákos.
- 26 Ormányi Józsa 1554-ben Sümeg várnagya volt. 1561-ben és 1562-ben is betöltötte ezt a tisztséget.

az wezedelem ²⁷ hethfen leth.¶	A veszedelem ²⁷ hétfőn lett.
ha gjwlauffj wram hegjesd ala menth wolna	Ha Gyulaffj (gjwlauffj) uram Hegyesd (hegjesd) alá ment volna
annj Neppel es az oth walo gerendafákath ²⁸	annyi néppel, és az ott való gerenda- fákat ²⁸
el wagdaltatta ²⁹ wolna, Job leheth wolna,	elvagdaltatta ²⁹ volna, jobb lehet[ett] volna.
awagj ha Egj Tarachkoth ³⁰ wjth wolna alaya	Avagy, ha egy tarackot ³⁰ vitt volna alája,
az hegjesdj Tornyoth Egj horaÿgh ³¹	a hegyesdi (hegjesdj) tornyot egy hóraig ³¹
le Tewrethete ³² wolna, Merth azth Mongjak	le törethette ³² volna. Mert azt mond- ják
Bjzonjal. hogj olj hjthwan ³³ az Toron	bizonytal, hogy oly hitvány ³³ az to- rony,
hogj chak háromzer lwnek azonnal- le romlana ³⁴ . Megh az Terekekjs fel- nek	hogy csak háromszor lónek, azonnal leromlana ³⁴ . Még a törökök is félnek
Benne hogj Mjkor Nagj zel wagon gerendakath hannak ³⁵ az Toron ala,	benne, hogy mikor nagy szél vagon, gerendákat hánynak ³⁵ a torony alá.

27 *Veszedelem* – vész, pusztulás, mozgolódás, békétlenkedés.

28 *Gerenda* – megmunkált vastag szálfa.

29 *Vagdaltat, vágat* – földaraboltat (éles eszközzel).

30 *Tarack* – löveg, ágyú, amelyből kő-, vagy tűzgolyókat lőttek ki.

31 *Hóra* – óra.

32 *Letöret* – lerontat, leromboltat.

33 *Hitvány* – silány.

34 *Leromlik* – leomlik, összeomlik, összedől, összerogyon, összeroskad.

35 *Hány* – dobál, hajigál.

Sümeg, 1561. május 26.

Ormányi Józsa sümegi várkapitány levele [Csányi Ákoshoz]

Zelgalatosnak Ántaloms k. inyus az K. Jozsa varannak.
az rabok levelyes ma az utam el fujra...
K. Jozsa embereivel k. J. J. n. es ember parvaz
Atkiv. de Egyidkezo nehaz, gjakorta farsasom
be. missz hol ezid ut. k. sz. sokajjal velt
rab. ritk oryogbam comofyozott attan n. k.
Jozs az levalak b. v. i. val az rabovbanij. k.
minim. Ja to mejo legem. Ja az B. k. az
k. legem

v. e. k. p. J. l. im gonoz Jozsot p. s. o. k. -
Jozs gjrolaffi v. ram az parvaz gjalokkal
Egyimek v. az inyus n. k. sz. f. sz. sz. m. m. sz.
v. e. k. az v. sz. az. de az. v. sz. v. sz. g. r. a
az s. k. a. d. a. l. a. a. n. a. a. t. a. v. s. z. J. l. m. v. sz. sz. m.
m. l. l. e. s. az b. a. k. u. n. b. a. a. d. i. g. s. h. f. h. k. J. g. s. az
v. e. k. v. sz. sz. m. k. az f. a. r. a. s. s. z. e. m. b. e. k. i. v. e. i.
m. s. z. v. s. t. a. a. f. o. r. m. a. t. f. i. z. v. e. a. r. a. J. z. z. v. e.
n. g. s. az B. k. k. k. de az. n. k. s. sz. m. s. z. g. s. z. g.
m. s. z. g. a. k. i. l. f. i. m. p. d. r. e. t. a. k. v. e. l. t. s. m. k. v. e.
v. s. t. a. r. a. v. e. l. t. az v. e. k. k. k. k. m. s. z. m. k. v. e. s.
az m. a. s. i. a. r. o. k. v. e. a. l. o. z. o. s. a. a. k. o. r. m. a. k. k. e. n. d. i. g. j.
az m. i. n. i. m. t. y. o. k. s. a. m. m. a. n. o. m. i. a. t. m. y. n. d. e. m.
e. m. b. e. r. e. t. e. g. j. a. g. j. o. l. o. s. a. f. f. v. r. a. m. m. a. m.
g. v. e. z. v. e. d. e. r. j. s. a. m. m. v. s. z. s. z. m. a. l. a. k. i.
f. z. j. a. z. m. o. g. a. t. s. s. az. s. o. k. a. j. a. l. s. a. z. g. u. l. a. k.
v. a. z. v. s. z. m. a. l. o. t. i. l. f. i. m. a. t. k. s. s. s.
k. v. s. s. a. s. s. a. n. f. a. k. o. z. v. s. z. s. z. m. m. l. l. e. s. az. l. a. k. e. f. a. k.
i. f. u. n. k. a. g. o. n. k. i. v. e. l. t. i. l. k. e. k. e. j. k. az f. i. z. v. e. a. z.
v. e. k. k. s. s. az. s. z. v. e. z. j. k. v. e. l. t. s. z. g. s. az. m. s. z. g. s.
s. s. s.

gyalogba kety zártok vasatok le anjusz n. k. m.
 afon anbir Mungja a. k. o. z. v. o. l. o. t. a.
 g. r. o. l. o. f. f. v. i. m. n. p. u. r. o. t. v. s. g. r. o. l. o. f. f. v. i. r. a. m.
 f. o. r. m. e. t. t. m. a. g. a. r. o. k. z. u. l. a. s. v. t. g. a. k. a. n. j. u. s. z. e.
 a. n. b. i. r. M. u. n. g. j. a. a. j. M. a. g. a. r. o. k. z. e. n. v. e. t. e. n. t. e.
 a. j. N. a. j. l. a. t. o. s. n. i. j. a. s. t. m. e. v. e. s. s. o. g. a. n. a. m. b. i. j. e. t.
 a. j. M. a. g. a. r. o. k. s. a. d. N. a. j. o. f. i. e. n. t. e. j. e. t. d. e. g. a. k. o. f. a. t. a. r.
 m. u. n. j. u. s. z. a. f. o. r. m. a. t. m. e. g. h. e. t. v. e. l. e. t. e. l. e. t. v. i. z. e. t. e. j.

A) g. r. o. l. o. f. f. v. i. r. a. m. f. h. i. v. s. e. g. v. t. v. e. g. y. e. j. N. a. j.
 m. a. g. a. r. o. k. k. N. a. j. k. a. r. v. o. l. u. a. d. i. k. i. n. k. e. j.
 z. a. v. a. t. v. s. M. u. n. g. j. a. s. a. m. m. s. a. N. a. b. o. r. i. f. f. o. n.
 v. a. r. a. m. v. s. n. a. d. n. a. v. a. l. a. n. y. t. a. n. o. f. a. g. o. s. t. m. e. g.
 s. e. g. m. e. g. v. e. j. v. a. r. t. a. n. a. M. a. g. a. r. o. k. m. e. v. e. s. s. o. g. a.
 g. a. k. a. j. o. r. a. n. a. m. v. o. l. t. e. t. d. e. i. t. v. e. s. t. e. j. M. a. g. a. r.
 e. j. N. a. j. a. n. j. u. s. z. g. e. t. i. k. e. j. e. j. m. i. n. a. j. o. s. e. j.
 m. e. g. a. n. g. i. a. l. o. g. a. t. a. p. a. l. y. b. a. n. g. y. i. j. e. t. v. e. n. a. l. a. s.
 e. b. i. l. l. e. t. e. t. a. f. a. n. v. a. j. m. e. n. t. e. t. e. j. j. e. n. b. a.

A) S. e. g. i. j. e. t. a. n. j. u. s. z. e. j. m. e. b. v. e. g. e. m. s. i. n. k. e. t. n. a. m. v. a. j.
 d. e. m. e. g. l. a. t. y. a. n. j. u. d. a. n. a. n. b. i. r. m. e. j. k. i. n. e. s. t. e. k. e. j. e. t.
 m. i. g. u. e. t. a. j. f. i. v. e. r. e. t. a. j. v. i. t. t. e. j. f. o. j. a.
 a. j. l. o. r. a. s. s. a. j. v. a. f. u. r. m. e. g. g. a. r. o. f. a. t. e. k.
 m. i. j. u. d. a. n. g. o. r. a. t. e. j. A. v. a. r. o. k. m. e. g. e. j. M. a. g.
 15. 6. 1.

k. g. u. l. g. a. n. y. a. o. m. n. a. j.
 z. o. f. a. j.

a. j. v. a. j. o. b. i. n. a. s. u. f. f. e. n.
 l. i. t. e.

2.

Csobánc, 1562. március 28.

Rátóti Gyulaffy László levele [devecseri Csoron Jánosnak]¹

Nagisagodnak zolgalathomath A ⁿ alom M ^y nth B ^y zot ² wramnak	Nagyságodnak szolgálatomat aján- lom, mint bizott ² uraminak.
Thowaba ezt Irhathom kegelmednek, hog ^y az The ^o re ^o knek	Továbbá azt írhatom kegyelmednek, hogy a töröknek
elljen h ^y reok wagion Masthan, hog ^y M ^y nekwnk	ilyen hírük vagyon mostan, hogy mi- nekünk
Magiaroknak Nagy ⁿ hadwnk wagion, es Megh Erteotek ³	magyaroknak nagy hadunk vagyon, és megértették ³ ,
hog ^y hegeosdeot ⁴ Megh Akar ^y ok zallany ^y Ewk ^y s	hogy Hegyesdet ⁴ (hegeosdeot) meg akarjuk szállani. Ők is
Immar ez h ^y rheoz keppeost ⁵ M ^y nden feleol Be	immár e hírhez képest ⁵ minden felől be-
werthek az zegen ^y segeot E ^o regh fakat hordathnak	verték a szegénységet. Öreg fákat hordatnak
feol az warba hegeosdbe ereossen Theolthethnek,	föl a várba, Hegyesdbe (hegeosdbe), erősen töltetnek.
Azert Thwgia kegelmed M ^y be hagia ⁶ Nadorispan ⁷	Azért tudja kegyelmed, mibe hagyja ⁶ nádorispán ⁷

1 Magyar Országos Levéltár. Magyar Kinestári Levéltárak. Magyar Kamara Archivuma. E185 Archivum familiae Nádasdi. Missiles.

2 Pontosan nem meghatározható jelentésű udvarias forma; kb. *bizodalmas, akiben bízik*.

3 *Megért – valaki értésére, tudomására jut.*

4 Hegyesd – Zala vármegyei vár Csobánccal szemben. 1525-ben II. Lajos Sárkány Ambrusnak adta. 1543-ban Mezőlaky Ferencé volt, majd a Czobor-családé lett. 1561-ben Hamza bég elfoglalta, ahová Bajazit várparancsnoksága alatt április 19-én költöztek bc. 1562 tavaszán két hét alatt (Nádasdy Tamás nádor, Eck Salm, Gyulaffy László, Búza Benedek, Ormányi Józsa, Magyar Bálint) visszafoglalták, majd lerombolták.

5 *Képest – megfelelően, szerint, miatt.*

6 *Hagy – parancsol, elrendel.*

7 *Nádorispán – Nádasdy Tamás (1498–1562), nádor 1554–1562.*

Vram ew Nagysaga, Nem Thwdom thaland	uram ő nagysága. Nem tudom, talán
Ew Nagysaganak Mas gondolathia Jwthoth ⁸	ő nagyságának más gondolata jutott ⁸ .
Ennek Mast wona Ideye, ha ez el mwlyk	Ennek most volna ideje, ha ez elműlik,
ez egez feold mynd el pwzthwl Masthanys ez hÿr	ez egész föld mind elpusztul. Most is e hír
halwan, Mynd megh fwthamthak ⁹ zegenyok, Az kyth	hallván mind megfutamtak ⁹ szegények. Akit
kaphath ¹⁰ penygh Benneok ¹¹ kyth karoba wonyath	kaphat ¹⁰ pedig bennük ¹¹ , kit karóba vonat,
kyt egieb halallal eolet, Igy lezeon megh	kit egyéb halállal ölet. Így leszen, meg-
Lathya kegelmed, Azert kegel ^a Thanwsagoth ¹²	látja kegyelmed. Azért kegyel[medtől] tanúságot ¹²
warok Myth ert ¹³ kegelmed, Merth hegeosdbe	várok, mit ért ¹³ kegyelmed, mert Hegyesdben (hegeosdbe)
Theob theoreok Nynchen hetwennel Azys	több török nincsen hetvennél. Az is
gyalogh, ezt Isten kezwnkben Adna, Cak lennenk	gyalog. Ezt Isten kezünkbe adná, csak lennének
Erthe, Im en Cobancba ¹⁴ wagiok vgy mynth	érte. Ím én Csobáncban ¹⁴ (Cobancba) vagyok, úgy mint

8 Gondolatja jut – rágondol, eszébe ötlük.

9 Fut – szökik, menekül.

10 Kap – elfog valakit.

11 Bennük – belőlük, közülük.

a Kcgyelmedtől – itt: Csoron Jánostól.

12 Tanúságot – tanácsot, rendelkezést.

13 Ért – gondol, vél.

14 Csobánc – vár Zala vármegyében, Hegyesddel szemben. 1300-1669 között Gyulaffy birtok, földesúri székhely, a török korban a lovasportyák jelentős pontja.

kith Negywen embeorrel ¹⁵ ; Swmegbeolys ¹⁶ Josa deak ¹⁷	két negyven emberrel ¹⁵ . Sümegeből ¹⁶ (Swmegbeol) is Józsa (Josa) deák ¹⁷
gyalogywal, Bwza Benedeokys ¹⁸ wasonbol ¹⁹ Mýnd	gyalog[ja]ival. Búza Benedek ¹⁸ (Bwza Benedeok) is Vázsonyból ¹⁹ (wasonbol). Mind
Lowagal ²⁰ , gialogal, az mywel lehet et wagywnk	lovaggal ²⁰ , gyaloggal, amivel lehet, itt vagyunk.
Megis az Ideothwl fogwa semmy ^b ellest ²¹ Be Nem	Mégis az időtől fogva semmi élést ²¹ be nem
hathwnk wýnný, kegel, ^b Megh zolgalom ha Erth	hagyunk vinni. Kegyel[mednek] megszolgálom, ha ért
walamýt kegel, ^c kwlgieon kegel, ^c walamý Segedsegeoth	valamit kegyel[med]. Küldjön ke- gyel[med] valami segítséget.
Lennek mýnd eýel Nappal Raytha Ne hadnank	Lennénk mind éjjel-nappal rajta. Ne hagynánk
Elest Be wýnný, valaszt warok kegel, ^a Isten	élést bevinni. Választ várok ke- gyel[medtől]. Isten
Tarcya megh kegel, ^d keolt Cobanca Nagy zombaton	tartsa meg kegyel[medet]. Kelt Cso- báncban (Cobanca). Nagyszomba- ton ²²

15 *Két negyven ember – kétszer negyven ember; két kisebb katonai egység, szakasz.*

16 *Sümege* – Vár és mezőváros Zala vármegyében. 1552-től a veszprémi püspökség székhelye. A veszprémi püspök (Kövcs András) megerősítette a várat. 1554-től (1561-ben is) Ormányi Józsa a várnagya.

17 *Josa deák* – Ormányi Józsa. 1554-ben Sümege várnagya, 1562-ben is betölti ezt a tisztséget. Részt vett Hegyesd 1562. évi visszafoglalásában.

18 *Búza Benedek* – Vázsony (Nagyvázsony) kapitánya 1562-ben. Részt vett Hegyesd 1562. évi visszafoglalásában.

19 *Vázsony* – vár és mezőváros Veszprém vármegyében. Veszprém török kézre kerülése után (1552) védhetetlenné vált. Fizetett kapitányok éltek benne. 1562-ben Búza Benedek volt a kapitánya.

20 *Lovaggal* – lovassal, lovasokkal.

21 *Élés* – élelem.

b *Kegyelmednek* – itt: Csoron Jánosnak.

c *Kegyelmed* – itt: Csoron János.

d *Kegyelmedet* – itt: Csoron Jánost.

Anno 1562

Ladislaw Gyulaffj de

Ratthoth²³.

Anno 1562

Rátóti Gyulaffy László²³

(Ladislaw Gyulaffj de Ratthoth)

22 1562-ben nagyszombat március 28.

23 *Rátóti Gyulaffy László* (1525–1579) – 1560-tól tihanyi várkapitány.

DOMINKOVITS PÉTER

KORREFERÁTUM BAK BORBÁLA ELŐADÁSÁHOZ

*Észrevételek a kora újkori
magyar nyelvű források közreadásáról nyugat-dunántúli példák alapján*

Bak Borbála tanárnő nagy erudíción alapuló szempontgazdag tanulmánya egyaránt tekintettel van a kora újkori magyar forrásokat használó más tudományokra (nyelvészet, irodalomtörténet, néprajz), a forrásközlés e területeken elért és rögzült eredményeire, miképpen a forrásközreadás típusait, szintjeit is differenciáltan kezeli (tudományos, népszerűsítő, tudományosan népszerűsítő). Így fölöttébb érthető, hogy a módszertani következetesség szigorú követelményével a kora újkori források átírására több lehetőséget is javasol a Szerző. Magam a XVI–XVIII. század iratanyagával foglalkozó (vármegyei és mezővárosi iratok, családi levéltárak), azt rendező levéltárosként nagyon szimpatikusnak tartom ezt a megközelítést, hisz a forrástípus, a megcélzott olvasói kör alapvetően meghatározhatja a forrás közlésének legcélszerűbb módszerét.

Ahogy az alternatív lehetőségek bemutatását, úgy a XVI–XVIII. századi magyar nyelvű írásbeliség kutatásának, kutatottságának problémáiról leírtakat is osztom. Így pl. a kora újkori magyar nyelvű forrás nem csak magyar szövegrészekből áll, példának okáért Meszlényi I. Benedek (szluini Frangepán Anna familiárisa 1578–1583) 1583–1586. évi költségelszámolásai, illetve ugyancsak ő általa, de immár Dersffy Ferenc familiárisaként Kauffmann János lánzséri tiszttartóval közösen tett 1593–1596 közötti költségelszámolásai a magyar mellett latin és német nyelvű szövegrészeket is tartalmaznak.¹ Továbbá az, hogy a XVI–XVIII. századot nem lehet a kora újkori magyar nyelvű írásbeliség egységes időszakaként kezelni, nagyon jól érzékeltethető már azzal, ha valaki Guary Bálint 1584. évi eredeti végrendeletének, illetve az erről fennmaradt XVII. századi átiratnak az ortográfiáját

¹ Pannonhalmi Főapátság Levéltára (=PFL). Guary család levéltára. Időrendi iratok. No. 233., 243., 273 után, sz. n. Megelőzően Dersffy familiárisként az 1588–1594. évi elszámolásokat ld. uo. No. 249.

összehasonlítja.² Joggal kijelenthető: nemcsak a fent jelzett nagyobb korszak, hanem a XVI. század második fele sem egységes. Az 1590-es évektől egy generációnyi időszak — az 1610-es évek derekáig, olykor az 1620-as évek legelejéig — vitathatatlanul átmenetet jelez, melyben egyaránt megtalálhatók a XVI. század írásgyakorlatának sajátosságaival készített misszilisek (betűtípus, mellékjelhasználat etc.), és a XVII. század jellegzetes írása. Minden bizonnyal e jelenség mögött jelenleg kevésbé ismert művelődés-, társadalomtörténeti folyamat húzódik meg, amelynek csak egyik eleme az alfabetizáció terjedése.

A Nyugat-Dunántúl XVI–XVII. századi forrásokat érintő forrásközlési hagyományai, gyakorlatában megtalálható mindkét elv; a betűhív és a kor helyesírásának megfelelő szövegátírás alkalmazása. Érdekes — nem a terjedelmi kereteket szétfeszítő szisztematikus historiográfiaként, hanem inkább példaadás okán — egy rövidke áttekintést tenni.

A megelőző évtized adatgyűjtéseire, sajtópublikációira épülve 1861-ben, Győrben indult meg a Győri Történelmi és Régészeti Füzetek, amit a sajtótörténeti, historiográfiai kutatások az első, csak történeti problémákkal foglalkozó szakfolyóiratként jegyeznek. A periodika egyik, meghatározó szerkesztője, a Győr vármegye levéltárnoki tisztségét is viselt Ráth Károly további szervezőmunkájának köszönhető, hogy a folyóirat mögé kutatók egyesülete is verbuválódott. Az 1863. év Karácsony harmadnapján első ülését tartó Dunántúli Történetkedvelők Egylete nem csak a tágabb régió, hanem a korabeli Magyarország egyik legjelentősebb vidéki történeti műhelyévé vált. Az egyesületen belül a területileg differenciált monografikus igénnyel induló adatgyűjtés is körvonalazódott, így pl. Ráth Károly Győr és Moson vármegyékre, míg alsószopori Nagy Imre, a községi kerületi tábla bírāja a Sopron vármegyére vonatkozó levéltári forrásokat gyűjtötte.³ E folyóirat

2 PFL Guary család levéltára. Időrendi iratok. No. 237., Guary Bálint végrendelete, Guar, 1584. ápr. 15. Itt kell megjegyezni, hogy az értékes családi levéltárból több XVI. századi iratot Németh Bódog a Magyar Nyelv hasábjain paleográfiai hűségre törckvő betűhív átiratban közölt, a pontos bibliográfiai adatok minden esetben az adott irat palliumában megtalálhatók.

3 A folyóirat és az egylet helyéről: *R. Várkonyi Ágnes: A pozitívista történetészlelet a magyar történetírásban. II. köt. A pozitívizmus gyökerei és kibontakozása Magyarországon 1830–1860. Bp., 1973. 271–272. p.* (A folyóirat továbbiakban: GyTRF) Az egyesület működéséről, döntően a publikációk és a helyi sajtó (Győri Közlöny) alapján ld. *Lengyel Alfréd: Megemlékezés a Dunántúli Történetkedvelők példamutatásáról. In: Arrabona. A győri múzeum évkönyve. 10. (1968). Szerk.: Dávid Lajos. Győr, 1968. 163–176. p.* Az egylet meghatározó egyéniségéről ld. *Mann Miklós: Ráth Károly élete és munkássága. In: Századok, 99. (1965) 4–5. sz. 836–860. p.* (a GyTRF értéklésére: 846. p., az egyletre: 849–850. p.). Nagy Imre életútjára ld. *Uő.: Adalékok Sopron megye történetírójának életéhez. In: Soproni Szemle (=SSz), 16. (1962) 1. sz. 70–74. p.* Legújabbban az egylet periódikájáról ld. *Tóth László: A*

és e szerzői kör — bár egyazon személyt tekintve is — változó szinten és elvekkel publikált kora újkori magyar forrásokat, de e munkák között több, máig is kitűnő betűhű közlés található. Ilyen pl. Ráth tárgyi kultúrára információkat adó rövid forráspublikációja; Komornyik István 1597. évi inventáriuma.⁴ A tudós levéltárnok gr. Esterházy Miklós nádor Győr vármegyéhez írott magyar nyelvű leveleit is betűhívésre törekedve közölte — természetesen e közzététel elsősorban a nádori cancellária írás-sajátosságaira utal.⁵

A századforduló vitathatatlanul legnagyobb szabású egyháztörténeti feldolgozása a Sörös Pongrác, Erdélyi László neveivel „fémjelzett” pannonhalmi bencés rendtörténet forráscentrikus, okmánytárral ellátott köteteinek sora. E sorozat XVI–XVII. századi köteteiben a kora újkori magyar nyelvű iratanyag döntően az adott kor, a századforduló helyesírási szabályait alapul vevő átírásban, a rövidítések jelöletlen, következetes feloldásával jelent meg. Döntően ez jellemzi a gazdag személy- és településnév-alakokat közlő urbárium, községi kötelezvény, tizedösszeírás közléseit is. A magas szinten végrehajtott, alapvetően következetesen alkalmazott módszerben két nem elhanyagolható eltérés figyelhető meg. Az egyik: egyes források esetében a kevéssé ismert, vagy a publikálás idején rögzült alakban nem ismert, illetve több olvasati lehetőséget adó családnevek néhány alkalommal megmaradtak az eredeti rekonstruáló betűhív alakban. A másik: egy-két forrás közzététele — az említett alapelvekkel szemben betűhív, illetve azt célzó átírásban láttak napvilágot (pl. a füssi „kisnemesek” Himmelreich főapáthoz intézett folyamodása régi jogaik visszaadása végett).⁶

Győri Történelmi és Régészeti Füzetek (1861–1868). In: Arrabona. A Xántus János Múzeum és a Győr–Moson–Sopron Megyei Múzeumok évkönyve, 26–31. (1984–1991). Szerk.: Dávid Lajos. S. a. r.: Filep Antal, Dominkovits Péter közreműködésével. Győr, 1991. 210–215. p.

4 GyTRF I., Győr, 1861. 57–59. p. Hasonló alaposág figyelhető meg a szerkesztőtárs, Rómer Flóris boszorkánypcr-közléscinél is. (pl. uo. 176–185. p.)

5 Ráth Károly: Gróf Esterházy Miklós nádor levelei. In: Magyar Történelmi Tár. VIII. köt. Pest, 1861. 3–208. p.

6 A jelzett tendencia egyaránt igaz a főapátság és a bakonybéli apátság történetét feldolgozó kötetre: *Mohár Szulpic*: Pannonhalmi Főapátság története. IV. korszak. Nagy háborúk kora, a magyar Szent Benedek-rend fölloszlása és fölbredése, 1535–1708. Bp., 1906. (PRT IV.) pl. Nr. 75. (Baranyai Pál 1593. évi beiktatására elkészített urbárium, 734–739. p.), Nr. 92., 96., 107. (a füssi prediális nemesség 1625. évi folyamodása, 765–766. p.), 118. (Deáki község 1637. évi urbárium), 143., 146., 185., 201–202., 204., 206–207., 211., 215., 221., illetve Sörös Pongrác: A Bakonybéli Apátság története. A Pannonhalmától való függés kora 1548-tól napjainkig. Bp., 1904. (PRT IX.) Nr. 15., 26. (szövegű, de kompromisszumokat tesz a betűhív közlés irányába: Szita Mátyás kajári bíró 1616. évi folyamodása, 477–478. p.), Nr. 34., 40–41., 46–47., 51–52., 54., 55. (Kántor Mihályné 1664. évi végrendelete átírásban), Nr. 57–58., 61–67.

Az újabb kora újkori magyar nyelvű forrásközlés nagyhatású, országos szinten is vitathatatlanul mintát adó kötete Házi Jenő ún. „Jókai Emlékkönyve”. Sopron város tudós főlevéltárosa a nyelvészeti kutatások számára is forrást feltárva a paleográfiai hűséget megközelítő betűhív közlést követett.⁷ Az itt megmutakozó szakmai irányultságot, igényességet cseppet sem kell csodálni, hisz Házi nyelvészeti kérdések iránt mindig is nyitott, fogékony volt. Kiterjedt szakmai kapcsolatai nem csak történészekhez, levéltárosokhoz fűzték, levelezői körében több nyelvész is megtalálható volt. Jó kapcsolatban állt a nyelvtörténész, paleográfus Jakubovich Emillel, a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárőrével, aki vállalta a szövegek összeolvasását. „*Megbeszélésünk szerint a XVI. századi magyar levelek összeolvasásában a legnagyobb készséggel rendelkezésre állok*” — írta Jakubovich 1926 novemberében. A munkában segédkezve, 1928 tavaszán immáron örömmel gratulált a kötet megjelenéséhez, és azt „*nyelvész körökben nagy örömet keltő*” műként méltatta.⁸ Az udvarias válasz mellett volt tanára, Melich János professzor is „*a magyar nyelvtudomány nagy értékű forrásműve, amelyet bizonyára sokszor sokáig fognak idézni*” sorokkal köszönte meg a tiszteletpéldányt.⁹

Házi alapos munkája joggal meghatározónak mondható a vármegyét feldolgozó nyelvészettörténeti kutatás számára.¹⁰ Mollay professzor Artner Sebald Sopron város magisztrátusához írott folyamodásának elemzésével egyrészt felvetette a XVI. századi magyar nyelvű iratok olvasására, betűhív átírására vonatkozó értelmezési problémákat, másrészt felhívta a figyelmet a nyelvi — így XVI. század végi nyelvi — normát megjelenítő formulák mellett a formális elemektől kevésbé érintett contextus elemzésére, ahol megítélése szerint a legtöbb nyelvjárási sajátosság jelenik meg.¹¹ Érthető, hogy a térség egyik nagy tradíciójú helytörténeti folyóirata,

7 *Házi Jenő: XVI. századi magyar nyelvű levelek Sopron sz. kir. város levéltárából.* Sopron, 1928. A forrásközlésről: XXII–XXXIII. p.

8 Győr–Moson–Sopron Megye Soproni Levéltára (=SL) XIV. 98. Házi Jenő főlevéltáros irathagyatéka. 12. doboz. Jakubovich Emil Házi Jenőnek, Bp., 1926. nov. 12. Bécsi kódexkutatása kapcsán is említi a szövegösszeolvasást: uo. uők. Bp., 1927. márc. 17. A kötet kézbevételel tudtul adó levelc: uo., uők. Bp., 1928. márc. 12.

9 Uo. 14. doboz. Melich János Házi Jenőnek, Bp., 1928. márc. 9.

10 Rövid összegzés: *Egriné Abaffy Erzsébet: A soproni írásbeliség XVI. század végi normája.* In: SSz 18. (1964) 4. 289–296. p., a kandidátusi disszertáció nyomtatott változata: *Uő.*: Sopron megye nyelve a XVI. században. Bp., 1965. Házi köteténc használatára, az credeti misszilesek szükséges megtekintésére: 18. p.

11 *Mollay Károly: Többynclvűség a középkori Sopronban I.* In: SSz 21. (1967) 155–171. p., különösen: 156–164. p.

a Soproni Szemle, Mollay professzor főszerkesztősége idején egyértelműen a betűhív forrásközléseket részesítette előnyben.¹²

A forrásközreadó módszertani dilemmáival több publikáció esetében is találkozhatunk. Így érzékelhető ez a választott kérdéskör egy máig nagyjelentőségű feldolgozásában, Ort Jánosnak a Vas vármegyei alsószelestei Szelestey család XVI. századi úriszéki bíraskodását és a majorgazdálkodás összefüggéseit vizsgáló tanulmányában.¹³

Bizton állítható: a levéltárosok egyik legnagyobb jelentőségű vállalkozása a XVI–XVII. századi megyei közgyűlési és törvénykezési jegyzőkönyveinek egységes szerkezetű feldolgozása, regeszta formájú kiadása. E munkák során megkerülhetetlen a kora újkori magyar nyelvű iratok kezelésének problémája. Míg a Vas és Sopron vármegyei XVI. századi regeszta kötetek a rövidebb, illetve a sokszor terjedelmes magyar nyelvű szövegeket (Sopron vármegye esetében olykor teljes közgyűlések anyagát is) szöveg végi jegyzetben betűhív alakban leközlik, a XVII. század eleji Győr vármegyei kötet esetében a jóval kisebb mértékben előforduló magyar nyelvű szövegrészek betűhív átírásban a regeszta szövegébe bedolgozva kaptak helyet. Zala vármegye 1555–1655 közötti közgyűlési jegyzőkönyveit feldolgozó regesztakötetek is közölnek betűhív alakban XVI. századi statutumot (limitációt) és XVII. századi perbeni tanúvallást.¹⁴

12 Pl.: *Gecsényi Lajos*: Elképzelések a Rábaköz önvédelmének megszervezésére a XVII. század közepén. In: *SSz* 45. (1991) 343–347. p.; *Mikó Sándor*: Az 1597. évi kapuvári urbárium. In: *SSz* 46. (1992) 126–146., 213–230., 333–355. p. és *SSz* 49. (1995) 260–269. p.

13 *Ort János*: Úriszék és majorgazdaság a Vas megyei Alsószelesten 1555–1580. In: *Agrártörténeti Szemle*, 3. (1961) 3–4. sz., 429–456. p., *Az 1564. évi magyar nyelvű úriszéki jegyzőkönyvet modern helyesírással és központosítással, míg a szövegben szereplő nevekkel a családneveket az eredeti, betűhív írásmóddal adta meg* (430. p.), ugyanakkor a függékben magyar fordításban közzéadott okiratok (ítéletlevelek, egyezséglevél) esetében az 1556. évi szolgabírói ítéletlevélnél az irat külzetén található egykorú magyar nyelvű szövegrészt betűhíven közölte (456. p.).

14 *Tóth Péter*: Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. I. köt. 1595–1600. Szombathely, 1989. (Vas Megyei Levéltári Füzetek 2.) VIII. p., illetve a lábjegyzetekben, pl. Vas vármegye 1597. dcc. 29-i közgyűlésében hozott árszabás: 256–259. p. *Uő.*: Sopron vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. I. köt. 1579–1589. Sopron, 1994. 10. p., pl. a jegyző távollétében készült magyar nyelvű 1579. november 22-i jegyzőkönyv: 240–242. p.; *Gecsényi Lajos*: Győr vármegye nemesi közgyűlési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztái. II. köt. 1617–1626. Győr, 1995. pl. 493., 501., 535., 561. sz. regeszták; *Bilkei Irén-Turbuly Éva*: Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. I. köt. 1555–1609. Zalacgerszeg, 1989. (Zalai Gyűjtemény 29.), pl. Nr. 554. (az 1598. január 7-i közgy.); *Turbuly Éva*: Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. II. köt. 1611–1655. Zalacgerszeg, 1996. (Zalai Gyűjtemény 39.) Nr. 1152. (1625. március 17-i törvényszék).

Bár a fenti kötetek többsége pusztán nyelvészeti szempontokra hivatkozva hoz betűhív forrásközlést, megítélésem szerint a XVI. századi forrásanyagnál a helyzet nem ilyen egy pólusú. Míg forráskiadási szabályzataink inkább kormányzat- és politikatörténeti szempontú iratanyag átírásához készültek, e korból még a vizsgált vidéki levéltárak anyagában is jelentős számú társadalom- és gazdaságtörténeti, a hétköznapi életet, anyagi kultúrát bemutató magyar nyelvű forrás maradt fenn. Ilyen pl. Szelestey (Zelestey) György számára 1565-ben átadott ezüstművek jegyzéke, Szelestey (Selestej) Bernát özvegyének, Derseny Ruzsinkának (Rusntha) 1570-ben kelt végrendelete.¹⁵ Ezek az ismert elvek szerinti átírása olykor szubjektív forrásértelmezést is megkövetel, amelynek inkább a forrásközléshez készült tanulmányban, vagy jegyzetapparátusban lenne a helye.

A fenti két forrástípus felemlítése a többször említett nyelvtudomány mellett óhatatlanul felveti más tudománysszakokkal való együttműködés problémáját, a kölcsönösen elfogadható forrásközlések készítésének szükségyszerűségét. Így az átfogó disciplina, a művelődéstörténet mellett leginkább a művészettörténet, történeti etnográfia oldaláról érhetik ilyen kihívások az archivisztikát. Perekey Miklós koronaügyész, a pozsonyi Magyar Kamara tanácsosa bósi uradalmában (Moson vm.) lefolytatott építkezésekhez 1593-ban részletes jegyzéket vezetett. Az iparos és személynevek, foglalkozások, építkezési munkafázisok sorát tartalmazó forrás átírása és közlése során az etnográfia mai „követelményének” leginkább a betűhívhez közelítő forma felelne meg.¹⁶ Más szempont az, ha a fennmaradt irat rossz fizikai állapota, súlyos rongáltsága, az ezzel kapcsolatban felmerülő értelmezési problémák, ugyanakkor a tartalom fontossága is indokolja a betűhív közlést, miképpen ez a nagyunyomi Akach család 1576. évi, Akach birtokokra vonatkozó bormérési szabályozása esetében történt.¹⁷

Ez utóbbi példa óhatatlanul két további problémát vet fel. Az egyik a különböző iratképzőknél keletkezett XVI–XVII. századi jogi szövegek (vármegyei törvénytörvények iratai, városi bírói könyvek, úriszéki jegyzőkönyvek etc.) közlése. Jelenleg is megfontolandónak tartom Varga Endre szavait: „*A különböző időkből, helyekről és*

15 Az alsószelesteyi Szelestey család névirásmódja: a XVIII–XIX. században elterjedt írásmód, (-)ben megadva a források által hozott ortográfiát. A források lehelye: Vas Megyei Levéltár. Szelestey család levéltára. 1. doboz.

16 Győr–Moson–Sopron Megye Győri Levéltára. Mosonmagyaróvári Levéltári Részleg. A szlavniczai Sándor család levéltára. 1. doboz. sz. n.

17 PFL Chernel család levéltára. Időrendi sorozat. No. 53., közölve: *Dominkovits Péter*: Vas megyei vonatkozású 16. századi magyar nyelvű iratok kisebb családi levéltárakból. III. rész. A Chernel család levéltára. In: Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények, 1999. 1. sz. 71–72. p.

íróktól származó szövegek régi írásmódjának megváltoztatására, valamely szempont szerinti átírására, részleges vagy teljes modernizálására ... e tudományos célú kiadványban nem vállalkozhattunk, mert ilyen eljárás a legteljesebb jószándék mellett is igen sok esetben elkerülhetetlenül együtt járt volna a szövegek önkényes értelmezésével, torzításával..."¹⁸ Megkockázatom: ez utóbbi veszély olykor fennállhat egy XVI. századi magyar nyelvű misszilis átírásánál is, tehát a közzéadónak a forrás sajátosságait is figyelembe véve kell a közzéadás szempontjait mérlegelnie. Természetes ilyen esetekben elkerülhetetlen — a fentebb már említett — az olvasót magára nem hagyó, jó jegyzetapparátus, amely egyben azt is bizonyítja, hogy a közzéadó nemcsak reprodukálta, hanem értelmezte is a szöveget, megtartva annak betűhív alakját. A másik probléma: az írásbeliség szintjeinek bővülése. A XVI. század második felétől már ismert különböző elnevezésű mezővárosi könyvek mellett egyelőre csak korábbi utalásokból tudunk a XVII. századi (nemesi) községi kötetekről, míg eredetiben is fennmaradtak e korból községi kiadványok. Sopron, Vas, Győr vármegyék számos nemesi községéből pedig a XVIII. századból maradt fenn több, községi statutumokat, számadásokat, a kisebb királyi haszonvételek bérletbeadásával kapcsolatos szerződéseket tartalmazó „protokollum”. Az írásbeliségnek ez, a paraszti alfabetizációval erős kölcsönhatásban álló szintje — immáron egy későbbi időszaktól — megítélésem szerint hasonlóképpen igényli a betűhív közzéadást.¹⁹

E szerény korreferátumban a gyakorlat oldaláról csak egy-két szempontot említettem a kora újkori magyar nyelvű szövegek közlési problémái kapcsán. Vitathatatlan, az 1541 utáni nagy terjedelmű forrásközlések esetében paleográfiai hűségű, vagy betűhív közzéadás speciális indoklást kíván. Így azt indokolhatja a levélíró személye, az irattípus jellege, vagy az értelmezési problémák, lehetőségek inkább jegyzetekbeni bemutatása, semmint a szöveg közzéadással történő átértelmezése, az iratképző specialitása (pl. korai nemesi községi jegyzőkönyv), vagy rokon tudományok közötti együttműködés (etc.). Tehát az ilyen közlés is indokolt, és olykor még állományvédő jelentőséggel is bír.

Az átírás esetében tán a legfontosabb: a szövegcentrikusság, az eredeti szöveg jelentéstartalmainak megtartása. Fontos szempontnak érzem a kis- és nagybetű használat, illetve a központosítás kérdését, az e területen megteendő egységes köz-

18 A máig is „klasszikus” kötet: Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek. Szerk.: Varga Endre, Bp., 1958. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II/5.) 52. p.

19 Természetesen ez nem lehet minden esetben általános meghatározó elv, hisz pl. Sopron vármegyei XVII. nemesi községi statutumai fennmaradt példányainak jelentős részét az ügyben kiszálló megyei hatóság, a szolgabíró és az esküdt foglalta írásba. (Pl. Gyűlevész, 1641. március 4., Felsőszopor, 1693. június 15.)

lési mód kialakítását.²⁰ Ugyanakkor az elkészülő szabályzatnak, vagy inkább szabályzatoknak tekintettel kell lenniük a hosszú távú autentikusságra, ami azért is indokolt, mert az elmúlt időszak bőven együtt járt XVI–XVII. századi források pusztulásával. Sajnos sok — a fenti térségből származó — értéket már csak különböző módszertannal elkészült, eltérő színvonalú forrásközzéadásokból ismerhetünk. Így Csepreg mezőváros (bírószági és közgyűlési) jegyzőkönyvei a községmonográfia publikált dokumentumai alapján az 1559. év végétől folyamatosan tartalmaztak magyar nyelvű bejegyzéseket.²¹ A sokat hányódott községi levéltár jelenleg ismert legelső kötete az 1636. évi bírószági jegyzőkönyv — amelyből szintén bőven merít a községtörténetíró plébános. Hasonló történt Répceszemere község XVII. századi községi könyvével kapcsolatban is. A vármegye-monográfia egyes részein dolgozó Vanyó Tihamér Aladár bencés történész még 1927 körül használhatta az 1658–1668 közötti időszakból fennmaradt ún. régi jegyzőkönyvet, és a mintegy 50 évvel később publikált tanulmányában abból több statutumot (illetve statutum részt) a központosítás megváltoztatásával, a határozott névelő melletti aposztróf elhagyásával, de betűhíven közölte. Minthogy a forrás a Sopron vármegyei levéltár II. világháborús hányattatásai során vagy elpusztult, vagy jó esetben jelenleg is lappang, a tanulmányba beépített forrásközlése mára már pótolhatatlan dokumentuma Sopron vármegye XVII. századi községi írásbeliségének.²²

A nemzeti nyelvű, kora újkori források közzéadási szabályzatának elkészítése vitathatatlanul sok és olykor eltérő irányultságú szempontot, továbbá interdiszciplináris együttműködést és értékmegőrzést felvető, fölöttébb nagy körütekintést megkövetelő feladat. A „gyakorló” levéltáros látószögéből céлом nem lehetett több mint az, hogy egy szűkebb térségre koncentrálva, pár konkrét eseten szemléltetve jelezzem a differenciált megközelítés jogosultságát, az alternatív megoldások keresésének, rögzítésének szükségességét.

20 Pl. a központosítás szerint a XVI. század végi, XVII. századi misszilisek, vagy végrendeletek között egyaránt lehet találni a beszédrítmusnak megfelelő jelölést, a jegyző „hic et nunc” jelölgetéseit, illetve teljességgel központosítás nélküli iratot.

21 *Farkas Sándor*: Csepreg mezőváros története. Bp., 1887. 1558. évi forrás 1609. évi, jegyzőkönyvbe másolt átírata: 47–48. p. A legrégebb eredeti bejegyzés: 1559. dec. 7-i, uo. 48. p., az 1560-as, 1570-es évek polgármesteri számadásaiból: 56–57. p., 1635-ig gyakori eredeti idézetek a 140. p-ig. SL Csepreg mezőváros bírószági jegyzőkönyvei I. köt. 1636–.

22 *Vanyó Tihamér Aladár*: Sopron vármegye hadügyi, gazdasági viszonyai és közállapotai (1640–1690). In: SSz 30. (1976) 20–38., 113–129., 211–227. p., A kutatás kezdetére, a régi szemerci jegyzőkönyvre: 20–21. p., a jegyzőkönyvből az idézetek: 224–226. p. Vanyó közlése alapján az 1974. évi MOE forráskiadási szabályzatát alapul véve, modernizált szövegű átírásban *Hudi József*: A dunántúli nemesi községek statútumai a XVII–XIX. századból. Veszprém, 1999. Nr. 10., 42–44. p. (A forrásközlés szempontjait uő.: 11–12. p.)

VITA AZ ÚJKORI FORRÁSKIADÁS MÓDSZERTANÁRÓL

Gecsényi Lajos hozzászólása

Két dologra hívta fel a figyelmet: az egyik a forráskiadáshoz tartozó háttéranyag, jegyzetek, kommentárok problémája. Meddig, milyen mértékig szükséges a kiadott forrásokat jegyzetelni, magyarázni, mi az a háttéranyag, ami a forrásokhoz csatlakozik? A másik kérdés a társtudományokkal való együttműködés. Szerinte a jelenlegi időszakban a történettudomány feladata az, hogy a történetírás művelői számára tegyen közzé forrásokat, olyan forrásokat, amelyek értelmezhetőek is, mégpedig minél szélesebb körben. A magyar nyelvű források kiadásánál egyetért Bak Borbálával, a modern átírást tartja követendőnek. A latin nyelv esetében a humanista latin használatában konszenzus van. A német nyelvű források esetében azonban fenntartásai vannak, mivel a magyar történettudomány nincs olyan helyzetben, mert nem is lehet, hogy ezeket a szövegeket a modern átíráshoz szükséges mértékben értelmezni tudja.

Felvetődött, hogy a digitalizálás megoldás lehet a nagy tömegű forrásközlésre. A modern számítástechnikai eszközök alkalmazása esetében óvatosságra int, mivel a digitalizált (beszkennelt) facsimile szövegekhez igen nehéz munka megfelelő mutatót készíteni, két okból is. Egyrészt a mutatókészítés során a szöveget értelmezni kell, tehát ez is egyfajta „átírás”. A másik gond pedig az, hogy ki az, aki elvégzi a digitalizált szövegek mutatózását. A Magyar Országos Levéltárban a királyi könyvek feldolgozása, digitalizálása mutatja az ezzel kapcsolatos problémákat.

Pálffy Géza hozzászólása

Fontosnak tartja a más szaktudományokkal való együttműködést, segítségnyújtást. A történész szakmának be kell látnia, hogy pl. a nyelvészek nemigen kutatnak levéltárban. A történész szakma bezárkózása oda vezet, amire bőven akad példa jelenleg, hogy megfelelő forrásolvasási- és kiadási ismeretek hiányában megkérdő-

jelezhető színvonalon jelennek meg forráspublikációk irodalomtörténészek vagy nyelvészek tollából.

A kora újkori, újkori források közlése esetében a német nyelvű források közlését tartja problematikusnak. Megfontolandó, hogy Magyarországon Mohács előtt betűhíven kell-e a forrásokat kiadni. Ebben a korszakban a kis- és nagybetűk és az elválasztások kapcsán van a legnagyobb probléma. A XVI–XVII. században azonban jelentősen megugrik a német nyelvű források száma — ami a magyar forráskiadásban egyébként nincs reprezentálva —, oly mértében, hogy az ország erősen meghatározó része német nyelvű írásbeliséggel rendelkezik, ugyanez a helyzet a XVIII. században is. A XVI–XVII. században már át lehet váltani a betűhívségről.

A betűhív közlés mind a német, mind pedig a magyar nyelvű források esetében megnehezíti a tágabb szakmai közönség számára — megfelelő paleográfiai képzettség hiányában — a forráskiadványok használatát, a betűhív kiadásokat alig néhányan tudják csak megfelelően használni.

Bessenyi József hozzászólása

A Miskolci Egyetemen három éve működik egy szövegtudományi PhD-program, amely nemcsak forráskiadással foglalkozik, hanem ezt tanítani is igyekszik valahogy a tudásra szomjas fiataloknak. A program vezetője Kulcsár Péter professzor, aki az MTA Textológiai Munkabizottságának elnöke. A munkabizottság készített egy forráskiadási szabályzatot, amelyről állandó viták folynak a program résztvevői között. Nem lehet megtakarítani a forráskiadási munkálatok során szerzett tapasztalatok írásba foglalását, mert különben minden fiatalnak előlről kell kezdeni a dolgot, és évek munkájával rá kell jönnie arra, amit elődei már tudtak, és aminek az összefoglalása ezek szerint hiányzik. Bessenyi szerint is szükség van valamilyen szabályozásra. Az Akadémia Textológiai Munkabizottsága hozzákezdett egy textológiai közlési szabályzat elkészítéséhez, az MTA történész forráskiadási munkabizottságnak is fel kellene vállalnia a munkálatok koordinálását. A munka nyilván kisebb bizottságokban folya, de valamilyen összefogó intézményre szükség van.

A magyar nyelvű források kiadásával vannak a legnagyobb problémák, mivel a latinra és a németre vannak nemzetközi tapasztalatok, és ezek módosításokkal nyilván átvehetők. Véleménye szerint a középkor és újkor közötti 1526-os korszakhatárt el kellene felejteni, és a határt valamikor a XVI. század közepén kell kijelölni. A források kiadásánál a digitális eszközöket is segítségül lehet hívni, az elektronikus adathordozók ma már olcsóbbak is, mint a hagyományos könyvki-

adás, és segítségükkel nagyon könnyű facsimile kiadásokat előállítani. Ezek a kiadások a nyelvészek és a nyelvtörténészek számára is használhatók, és a történész foglalkozhat a szöveg értelmezésével. Ez a fajta forráskiadás, amely támaszkodik az elektronikus adathordozókra, nagymértékben fogja segíteni a tartalom megértését. Ezeknél a kiadásoknál lehetőség van kulcsszavas keresésre, valamint megfelelő mutatókkal, akár tartalmi összefoglalókkal könnyebben használhatók lesznek.

A vitát összefoglalta: Kenyeres István

HERMANN RÓBERT

AZ 1848–49-ES FORRÁSOK KIADÁSA

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc történetét tárgyaló kiadványok száma már eddig is több ezerre rúgott, s a 150. évfordulóra is több mint 200 kiadvány, köztük tekintélyes számú forráskiadvány jelent meg.¹ A forráskiadványok között találunk iratkiadásokat, naplókat és emlékiratokat egyaránt, sőt, bizonyos kiadványok esetében az olvasókönyv és a forráskiadvány műfajai (és ennek megfelelően szabályai) is keverednek. Amikor a Fons szerkesztőségétől azt a megtisztelő felkérést kaptam, hogy tartsak kritikai szemlét ezen kiadványok felett, a feladat kétségtől inspiráló volt, ugyanakkor, Kossuth Lajost idézve, „szorítva hatott kebelemre” a kérdés: kell-e ez nekem? Szükségem van-e arra, hogy vagy félszáz szerző, szerkesztő és sajtó alá rendező hosszabb-rövidebb időre megsértődjön rám? Ám, szintén egy jeles negyvennyolcast, Horváth Jánost idézve, „ha már megette a húst, hadd vigye a csontunkat is az ördög”, s ezért úgy döntöttem, hogy mégiscsak vállalom a feladatot. Kérem tehát a tisztelt érintetteket, hogy kritikai megjegyzéseimet ne velem született köztöködési hajlamomnak, hanem a jobbító szándék megnyilvánulásának tekintsék. *Dixi et salvavi animam meam.*

Visszatérve magukra a kiadványokra, a közmondás szerint ahány ház, annyi szokás, s nincs ez másképp e művek esetében sem.

Iratkiadások

A két év folyamán megjelent két „szabályos” forráskiadvány Batthyány Lajos írásait teszi közzé. Urbán Aladár Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratainak kétkötetes gyűjteményében a dokumentumok közzétételében az eredeti helyesírást követi, abból kiindulva, hogy ez lehetővé teszi a korabeli nyelvhasználat és helyesírás vizsgálatát. Ugyanakkor Urbán kiküszöbölte a nyilvánvaló tollhibákat, elhagyta az aposztrófokat, kiiktatta a magyar szövegekben a nagybetűknek a német gyakorlatra emlékeztető használatát és a gyakori gondolat-

¹ A kiadványok ismertetését ld. *Hermann Róbert: A 150. évforduló termésc. Új kiadványok az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc történetéről.* In: *Magyar Napló*, 11. (1999) 7. sz. 42–55. p.; II. rész uo. 12. (2000) 1–3. sz. 103–109. p.

jeleket. Meghagyta viszont a múlt idő egy t-vel történő jelölését, a következtelen egybe- és különírásokat, valamint a magánhangzók korabeli használatát. A vitás eseteknél a jelenlegi helyesírást alkalmazta. A szövegek közlésénél mindig a tisztázatot vette alapul, még akkor is, ha az irat megjelent a korabeli sajtóban. A nevet az illető szerző által használt formában írta. A dokumentumokat regeszta vezeti be, ezt követi az irat közlése, amely a tisztázatok esetében teljes közlés, azaz kiterjed a megszólításra, a dátumra és az aláírásra is; fogalmazványok esetében csak az irat szövegét közli, kivéve ha a címmel a regeszta rövidíthető volt.² Ugyanígy járt el két, részben a Batthyány-iratokhoz kapcsolódó forrásközlemény esetében, Csány László 1848 augusztus–szeptemberi jelentéseinek kiadásánál, illetve Mézáros Lázár verbászi leveleinek közlésénél is.³

Batthyány reformkori beszédeit, leveleit és írásait Molnár András tette közzé. Molnár az iratokat a jelenlegi helyesíráshoz és központozáshoz közelítve tette közzé, az egyértelmű rövidítéseket feloldotta, az idegen eredetű, illetve a régies szavak esetében viszont megtartotta az eredeti alakot.⁴ Ugyanígy járt el a Deák Ferenc 1848–49-es irataiból válogató, valamint a Csertán Sándor kormánybiztosi iratait közlése forrásközlemény esetében.⁵

A Budapest Főváros Levéltára által a főváros történetéről kiadott kötet, amely közel 130 okmányt tartalmaz, betűhív átírásban, a mássalhangzók eredeti alakját, a cz, tz, ts alakokat megőrizve közli az iratokat. Egy részüket teljes egészében, a többi szemelvényesen tették közzé a szerkesztők, Czaga Viktória és Jancsó Éva, igen alapos jegyzetanyag kíséretében. A szemelvényes közlések miatt a kiadvány in-

2 Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai. A dokumentumokat válogatta, a jegyzeteket készítette, az előszót írta Urbán Aladár. I–II. köt. Argumentum Kiadó. Bp., 1999. I. köt. 16. p.

3 *Urbán Aladár*: Csáktornytól Velencéig. Csány László kormánybiztos jelentései a Dráva-vonatról és a visszavonulás állomásairól. In: Századok, 132. (1998) 2. sz. 417–456. p.; *Uő.*: Mézáros Lázár seregvezéri jelentései a bácskai táborból, 1848. augusztus 27. – szeptember 28. In: *Hadtörténelmi Közlemények (= HK)*, 111. (1998) 2. sz. 700–727. p.

4 Batthyány Lajos reformkori beszédei, levelei, írásai. Sajtó alá rendezte Molnár András. Zala Megyei Levéltár. Zalacgerszeg, 1998. Batthyány reformkori leveleit eredeti nyelven, de korrigált helyesírással külön is közzétette. *Molnár András*: Batthyány Lajos reformkori leveleiből. In: *Levéltári Közlemények*, 68. (1997) 33–76. p.

5 *Molnár András*: Deák Ferenc igazságügyi miniszteri irataiból. In: A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere. Szerk.: Molnár András. (Zalai Gyűjtemény 43.) Zala Megyei Levéltár. Zalacgerszeg, 1998. 229–315. p.; *Uő.*: „Zalának elszállt lelke...” Csertán Sándor kormánybiztos jelentései és levelei 1849 május 26. – július 29. In: Századok, 133. (1999) 2. sz. 329–372. p.

kább tekinthető olvasókönyvnek, mint okmánytárnak.⁶ Nagyjából ugyanezen elvek alapján, a zavaró helyesírási eltérések korrigálásával tett közzé teljes vagy kivonatos közlésben F. Kiss Erzsébet az 1848–49-es alsó- és középszintű oktatásra vonatkozó 90 dokumentumot.⁷ (Az ő 1987-es, a magyar minisztertanácsi jegyzőkönyveket közlő kötete jelent meg német fordításban, természetesen a jelenlegi német helyesírás szerint).⁸

Szintén a betűhív közlést választotta Elmer István a magyar katolikus egyház 1848–49-es történetét bemutató kötetében.⁹ A másik egyházi tárgyú, az 1848-as erdélyi zsinat anyagát közlétevé kötet szerkesztője, Sávai János sajátos, s igen vitatható megoldáshoz folyamodott. Mint írja, nem tudományos szövegkritikai forrás-kiadás, hanem olvasókönyv volt a cél. Ennek érdekében az iratokat a jelenlegi helyesírás szerint írta át (eddig a dolog rendben is lenne), ám a neveket az egységesítés érdekében átirta, így Jankból és Jankuból Iancu lett; azaz szöveg-hűség szempontjából is belenyúlt a szövegbe. A kötetet alaposnak tűnő név- és helynévmutató egészíti ki, de például a 152. dokumentumban szereplő Ioan Buteanu román prefekt, a 175. dokumentumban szereplő Bem, a 191. dokumentumban szereplő Hatvani Imre szabadcsapatvezér és Kemény Farkas ezredes nevét hiába keresnénk a mutatóban.¹⁰ Betűhíven közli a forrásokat Sarnyai Csaba Máté az 1848-as szekularizációs törekvéseket tárgyaló tanulmányának függelékében.¹¹

Szintén betűhíven közli Koncsol László a Pozsony megye 1848–49-es történetére vonatkozó 21 dokumentumot a pozsonyi vértanúkat bemutató kötet függelékében.¹²

6 Közescnd és közbátorság Budán, Pesten és Óbudán 1848–49-ben. Szerk.: Czaga Viktória–Jancsó Éva. Budapest Főváros Levéltára. Bp., 1998. 11. p.

7 *F. Kiss Erzsébet: Az alsó- és középszintű oktatás 1848/49-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium válogatott iratainak tükrében.* Magyar Országos Levéltár. Bp., 1998. 19. p.

8 *Die ungarischen Ministerrats-Protokolle aus den Jahren 1848–1849.* Hrsg. von Erzsébet Fábian-Kiss. Übersetzt von Albrecht Friedrich. Magyar Országos Levéltár–Ungarisches Nationalarchiv. Bp., 1998.

9 *A haza, az egyház és a trón érdekében. A magyar katolikus egyház 1848–1849-ben.* Válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Elmer István. Bp., 1999.

10 *Sávai János: Zsinat és forradalom. Erdély, 1848/49.* Agapé, Ferences Nyomda és Kiadó Kft. Szeged, 1999. 12–13. p.

11 *Sarnyai Csaba Máté: Források a szekularizációs törekvések 1848 végi püspökkari értékeléséhez.* In: *Fiatal egyháztörténészek írásai.* Szerk.: Fazekas Csaba. Miskolci Egyetem BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék. Miskolc, 1999. 125–148. p.

12 *Kumlik Emil: A szabadságharc pozsonyi vértanúi.* Szerkesztette, a függelék anyagát gyűjtötte, a névmutatót és az utószót írta Koncsol László. Csallóközi Kiskönyvtár. Kalligramm Könyvkiadó. Pozsony, 1998. 198–251. p.

Az eredeti helyesírás meghagyásával, de a ts, cz alakok cs-re és c-re történő átírásával, az írásjelek modernizálásával közli a magyar nyelvű forrásokat a Hadtörténelmi Levéltárnak a szabadságharc katonai iratanyagából válogató forráskiadványa. Az apparátus meglehetősen ingadozó színvonalú, gyakori a személyek és rangok téves azonosítása, a nevek írásánál pedig néha olyan alakokat találunk a regesztában, amelyet az illető személy soha nem használt (pl. Nagy-Sándor Nagysándor helyett, Panjukin Panyutyin helyett), s a fordításokba is becsúszott néhány hiba (az Estandart Führer pld. nem ezredparancsnok, hanem zászlótartó). A kiadvány nem jelzi, hogy az irat korábban megjelent-e valahol, noha a 307 közölt irat kb. egyharmadának van korábbi közlése.¹³

Nehezen besorolható a Székesfehérvár 1848–49-es történetét bemutató — egyébként igen gazdag anyagot közlétevé, s igen igényes kiállítású — forráskötet. A sajtó alá rendezők hol a jelenlegi helyesírás szerint egészítik ki a szavakat (minis[z]terium), hol a korabeli alakot hagyták meg (ujjonczok). Néha a kiegészítés fölösleges (alólír[o]tt). A szerkesztők néha a jelenlegi mondat szerkezet szerint egészítették ki az iratokat. A kötetben vegyesen találhatók levéltári dokumentumok, hírlapi cikkek és visszaemlékezés-részletek is. Nem csupán ebben a kötetben fordul elő, hogy a „császári királyi”-ből „császári és királyi” lesz, pedig ezt a formulát csak 40 évvel később használták.¹⁴

Iványi István 1886-ban megjelent szabadkai okmánytárát tette ismét közzé, s egészítette ki saját gyűjtésével Magyar László, aki sajnos már nem élte meg a kötet megjelenését. Iványi közlése 231, Magyaré 119 dokumentumot tartalmaz. Iványi közlése az 1886-os helyesírási szabályok szerint készült, Magyaré betűhív, s még az aposztrófokat is megőrizte. Iványi az idegen (német) nyelvű forrásokat magyar fordításban közölte. Talán helyesebb lett volna, ha a kötetet Magyar halála után szerkesztő Szabó József összefésüli a két részt, hiszen így minden dátumra vagy eseményre két helyen kell keresni a kötetben.¹⁵ Egy század eleji okmányközlés némileg modernizált, a rövidítéseket feloldó változatát adta közre Bene János.¹⁶

13 Saját kezébe, ott, ahol... Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból. Szerk.: Farkas Gyöngyi. Az iratokat válogatta, a német nyelvű iratokat fordította Böhm Jakab. A bevezető tanulmányt írta Csikány Tamás. Bp., 1998. 8. p.

14 Források Székesfehérvár történetéből I. Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc forrásai. Szerk.: Csurgai Horváth József–Hudi József–Kovács Elconóra. Székesfehérvár Város Levéltára. Székesfehérvár, 1998. 425., 439. p.

15 Szabadka és vidéke 1848/49-ben. (Levéltári dokumentumok). Gyűjtötte Iványi István és Magyar László. Bácsország – Könyvek. Grafoprodukt. Szabadka, 1998.

16 *Bene János*: Honvédnapló és levelek 1848-ból. In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 34. (1999) 3. sz. 292. p.

Némi sietség érződik a Tolna Megyei Levéltár kiadványán, amely a megye 1848–49-es történetéről tartalmaz 166 dokumentumot, 1847. szeptember 27–29-től 1849. augusztus 30-ig. A kötetnek gyakorlatilag nincs jegyzetanyaga, s mivel név- és helynévmutató sincs hozzá, ez nehezen használhatóvá teszi az egyébként igen értékes anyagot tartalmazó kötetet. Az iratokat betűhíven, az aposztrófok megtartásával közli a kiadvány.¹⁷ Cserna Anna Sztankovánszy Imre tolnai főispán és Batthyány Kázmér baranyai kormánybiztos és főispán 1848. szeptember–1849. február közötti levelezését közzéadó forrásközleményében szintén a betűhív közlésmodot választotta.¹⁸

Jómagam e két év során négy önálló forráskiadványt s több kisebb közleményt jelentettem meg. Mindegyik esetében igyekeztem magamat tartani ahhoz az elvhez, hogy a szövegeket a jelenlegi helyesírási és központoszási szabályok szerint, ugyanakkor a tájnyelvi, s egyéb, az egyéni nyelvhasználatra jellemző alakok megőrzésével közöljem. Miután e kötetek közül háromban nagyszámú német nyelvű forrást is közzé kellett tennem, s a terjedelem szorítása miatt úgy véltem, hogy minél nagyobb számú forrásnak kell helyet kapnia a kötetekben, ezeket az iratokat csak magyar fordításban közöltem. Természetesen a magyar szövegben előforduló idegen nyelvű betéteket az eredeti nyelven adtam közre. Az egységesítés mellett szólt az a tény, hogy a fordítások nem archaizálóak, ezért a kötetek egységessége érdekében a magyar nyelvű iratokat a jelenlegi helyesírási és központoszási szabályok szerint tettem közzé. Emellett szólt az is, hogy a magyar nyelvű iratok jelentős részénél az írnok személye vagy megállapíthatatlan, vagy lényegtelen. Kivételt képezett ez alól Csány László iratainak kétkötetes kiadása, illetve Hatvani Imre szabadcsapatvezér iratainak közzététele. Csány esetében azonban csak az iratok mintegy fele sajátkezű; a többi más írnokok helyesírásának jegyeit viseli magán; Hatvani esetében nagyjából ugyanez volt a helyzet.¹⁹ A dunántúli önkéntes mozgó nem-

17 Tolna megye 1848–1849-ben. Forrásgyűjtemény. Szerk.: Dobos Gyula. Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára. Szekszárd, 1998.

18 *Cserna Anna*: Sztankovánszy Imre és Batthyány Kázmér levelei. In: Tolna Megyei Levéltári Füzetek 7. Tanulmányok. Intézmény-, településtörténet. Biográfia. Források: összeírások, telepítések, 1848–49-es levelezés. Szerk.: Dobos Gyula. Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára. Szekszárd, 1999. 356–392. p.

19 *Hermann Róbert*: Győr város és megye hadtörténete 1848–49-ben. Győr–Sopron–Moson Megye Győri Levéltára. Győr, 1998.; Csány László kormánybiztos iratai 1848–1849. Sajtó alá rendezte Hermann Róbert. I–II. köt. (Zalai Gyűjtemény 44.) Zala Megyei Levéltár. Zalacser szeg, 1998.; *Hermann Róbert*: A csornai ütközet története és okmánytára. 1849. június 13. Győr–Sopron–Moson Megyei Soproni Levéltára. Sopron, 1999.; *Uő.*: Az iházi ütközet emlékezete 1849–1999. Jókai Mór Városi Könyvtár. Pápa, 1999.; *Uő.*: „...tán a tavasz a durva tél után kellemetes leend”. Vidos József levelei és jelentései 1848 február – szeptember. In: Vasi

zetőrség legalább tíz írnok kézírásában fennmaradt 1848-as parancsolatkönyvénel hasonlóképpen jártam el.²⁰

Most akasztják a hóhért: az idő szorításában a csornai és az ihási ütközet anyagát, illetve a Hatvani Imre jelentéseit is közlő kötetnél elmaradt a név- és helynévmutató.

Szintén a jelenlegi helyesírás és központozás szerinti átírást választotta Hajagos József is, Török Ignác iratainak közreadásánál, azzal a különbséggel, hogy a nagy- és kisbetűk többé-kevésbé következetes használatát megőrizte. Ugyanebben a kötetben Csikány Tamás betűhíven közölte a Csikány Ferenc százados életére vonatkozó iratokat.²¹ A Károlyi György 1848-as leveleit közlétező Fazekas Rózsa a Magyar Történelmi Társulat 1920. évi szabályzatát vette alapul.²²

A Fons 1848-as emlékszámban Kenyeres István a magyar nyelvű forrásokat a jelenlegi helyesírás és központozás, a német nyelvűeket betűhív átírásban közölte. Ugyanígy járt el Rácz Attila is. Fazekas Csaba közleménye a betűhív átírást látszik követni.²³

Fazekas Csaba Palóczy László írásait és beszédeit közlétező, példaszerűen jegyzetelt kötetében már a jelenlegi helyesírás és központozás szerint közölte az iratokat, s ugyanígy járt el Somorjai Lehellel közösen készített, a Borsod megyei Honvédelmi

Szemle, 53. (1998). 2. sz. 141–160. p.; *Uő.*: A Sréter-különítmény, a honvédsereg soproni különítmény. In: Soproni Szemle, 52. (1998) 4. sz. 329–342. p.; *Uő.*: A Todorovié-hadoszlop átvonulása Sopron és Vas megyén 1848 októberében. In: Soproni Szemle, 53. (1999). 3. 241–272. p.; *Uő.*: Görgci Artúr és Csány László levelezése, 1848 október – 1849 május. In: Fons, 5. (1998). 1. sz. 107–152. p., 2. sz. 159–205. p.; *Uő.*: Görgci és Dembiński. Egy ellentét dokumentumai. In: Levéltári Közlemények, 69. (1998) 1–2. 33–84. p.; *Uő.*: Perczel Mór muraközi hadjárata. (Hadijelentések 1848. október 11 – november 9–10.) In: Pannon Tükör, 3. (1998). 2. sz. 44–52. p.

20 *Csapó Zoltán–Hermann Róbert–Jánosi András*: A dunántúli önkéntes mozgó nemzetőrség 1848-as „parancsolatkönyve”. In: HK 111. (1998). 1. sz. 216–281. p.

21 *Csikány Tamás*: Csikány Ferenc, a gyöngyösi nemzetőrség parancsnokának segédtisztje, honvédszázados.; *Hajagos József*: Török Ignác, a szabadságharc hadmérnök vértanúja. Török Ignác szabadságharc alatti tevékenységéhez kapcsolódó okmánytár. In: Egy küzdelmes év katonái. Szerk.: Horváth László. Gyöngyös, 1998. (Mátrai Tanulmányok) 14–20. és 149–193. p.

22 *Fazekas Rózsa*: Károlyi György, Szatmár megye főispánja. In: A szabadság Debrecenbe költözött. Tanulmányok 1848/49 történetéhez. Szerk.: Takács Péter. Erdélytörténeti Alapítvány. Debrecen, 1998. (Erdélytörténeti Könyvek 2.) 380. p.

23 *Kenyeres István*: Aki miatt egy napot később Budavár visszavétele 1849-ben. Zerdahelyi Ince hadbírói ügy. In: Fons, 5. (1998). 1. sz. 65–89. p.; *Rácz Attila*: Lőszerhamisítás a nagyváradi hadianyaggyárban 1849-ben. Uo. 91–106. p.; *Fazekas Csaba*: Egy kisember a nagy napokban. Cseremiszy Miklós levelei feleségének 1849-ből. Uo. 37–63. p.

Bizottmány jegyzőkönyveit közzétevő közleményében is, illetve Rimely Mihály pannonhalmi főapát feljegyzéseinek közzétételénél.²⁴

A forrásközlés kényelmes, látványos, ám kevésbé használható formáját választotta a Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltár két munkatársa, akik egyszerűen fényképmásolatban tették közzé 114 dokumentumot. Bár az iratok egy része jól olvasható, legalább a német nyelvű iratok esetében (pl. 88. szám) egy átiratot illet volna mellékelni.²⁵ Inkább képes albumnak, mint forráskiadványnak készült Mácza Mihály szép kiállítású kötete Komárom 1848–49-es történetéről.²⁶

Zepezaner Jenő Udvarhelyszék 1848–49-es történetéről írott kötetének okmánytárában a korabeli sajtóban megjelent cikkeket, leveleket, híradásokat ad közre, a jelenlegi helyesírási gyakorlat szerint közli.²⁷ Ugyanígy járt el Sebes Katalin Löw Lipót magyar nyelvű beszédeinek, valamint Simor András Medgyes Lajos egyházi beszédeinek közreadásakor, s ugyanezt az eljárást figyelhetjük meg a Jósika Miklós Emlékkönyv esetében is.²⁸

-
- 24 Palóczy László beszédei és írásai 1848–1849. Szerk.: Fazekas Csaba. Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltár. Miskolc, 1998. 44. p. Ld. még *Fazekas Csaba*: Pótlás Palóczy László 1848. évi országgyűlési beszédeire. In: Tanulmányok és források az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc történetéhez. Szerk.: Dobrossy István. Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltár – MTA Miskolci Akadémiai Bizottsága. Miskolc, 1998. 193–204. p.; *Fazekas Csaba–Somorjai Lehel*: Borsod megye honvédelmi bizottmányi jegyzőkönyvének 1849. évi bejegyzéseiből. In: Tanulmányok és források az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc történetéhez. Szerk.: Dobrossy István. Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltár – MTA Miskolci Akadémiai Bizottsága. Miskolc, 1998. 46. p.; *Fazekas Csaba*: Rimely Mihály pannonhalmi főapát az 1847–48. évi országgyűlésen. In: Győri Tanulmányok, 22. (2000) 124. p.
- 25 *Árva Ferenc–Rózsa György Gyula*: Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc dokumentumai a Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltárban. Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltár. Miskolc, 1998. (Acta Archivistica 4.)
- 26 *Mácza Mihály*: „...mért a haza kívánja”. 1848–49 komáromi dokumentumai. Komárom, 1998.
- 27 *Zepezaner Jenő*: Udvarhelyszék az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején. Tanulmány és okmánytár az udvarhelyszéki eseményekhez. Haáz Rezső Kulturális Egyesület. Székelyudvarhely, 1999. 103–274. p.
- 28 Löw Lipót beszédei. Összegyűjtötte és az utószót írta Hidvégi Máté. A szöveget gondozta Sebes Katalin. Múlt és Jövő Könyvek. Bp., 1999.; *Medgyes Lajos*: Eredeti egyházi beszédek. Válogatta és utószóval ellátta Simor András. Eötvös József Könyvkiadó. Bp., 1998. (Eötvös Klasszikusok 17.); Jósika Miklós emlékkönyv. In: *memoriam Miklós Jósika*. Jósika Miklós és az 1848-as emigráció. Magyar, flamand és francia nyelven. Szerk.: Szajbély Mihály. Széplhalom Könyvműhely. Bp., 1999.

Tisztázatlan, a kötet nagyszámú munkatársának saját elveit tükröző forráskiadási metódus jelzi az 1848–49-es egészségügyről és honvédorvosokról készült kiadványt.²⁹

Az idegen nyelvű források kiadásánál komoly gondot jelent, hogy a Századok, a Levéltári Közlemények és a Fons kivételével gyakorlatilag minden történeti folyóirat a magyar fordításban, vagy az eredetiben és magyar fordításban történő közzététel híve. Ez az „egzotikusnak” számító nyelvek esetében kétségkívül indokolt³⁰, de az angol, német, francia és latin nyelvű források esetében némileg megkérdőjelezhető. Az eredeti nyelven történő közzététel már csak azért is indokolt lenne, mert időnként francia és német nyelvű források enyhén szólva kétes színvonalú fordításban jelennek meg, mindenféle apparátus nélkül. (Igaz, arra is van példa, hogy a közzétévő a jól olvasható magyar nyelvű iratot sem tudja elolvasni).³¹ Népszerűsítő forráskiadványok (pl. helytörténeti okmánytárak) esetében annak kell örülnünk, hogy az adott önkormányzat hajlandó anyagi áldozatot hozni a történetére vonatkozó dokumentumok közzétételéért. Emlékiratok vagy hasonló műfajú kiadványok esetében szintén annak kell örülnünk, hogy van kiadó, amely ilyenek közzétételére vállalkozik. Eredeti nyelven egyetlen kötet jelent meg: Jules Michelet 1847-es előadásainak szövege, a jelenlegi francia helyesírás szabályai szerint.³² Az eredeti nyelven történő kiadásra még a határon kívül találunk egy példát: Pejtin Attila zentai okmánytárát, amelyben magyar és szerb nyelvű forrásokat egyaránt közöl.³³

Visszaemlékezések, naplók

Mészáros Lázár törökországi naplóját Ács Tibor tette közzé. A személy- és helynevek írásmódjában, az egybe- és különírásoknál, a hosszú és rövid magán-

29 Az 1848–49-es szabadságharc egészségügye és honvédorvosai. I–II. köt. Magyar Tudománytörténeti Intézet – Semmelweis Orvostörténeti Múzeum Könyvtár és Levéltár. Pécs-Bp., 2000. Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 14.

30 Ld. pl. Kovács István: „A lengyel légió legvitézesebb hősei közé tartozott”. Seweryn Korzeliński dzsidás kapitány Magyarországon 1849-ben. In: HK 111. (1998) 1. sz. 194–213. p., amelynek függelékében 11 lengyel nyelvű jelentést olvashatunk.

31 Füzes Miklós: Batthyány Kázmér gróf dilemmája. A magyar külpolitika alternatívái 1849 április–júniusában. In: Baranya. Emlékszám az 1848–49-es forradalom és szabadságharc tiszteletére. Szerk.: Ódor Imre–Lengvári István. 11–12. (1998–1999) 211–234. p.

32 Jules Michelet: Leçons au Collège de France 1847. Publiées par Ambrus Miskolczy avec la collaboration de Imre Szabics et Patrick Quillier. Europica Varietas. Bp., 1999. 15. p.

33 Pejtin Attila: Zenta 1848–49-ben. Forrásválogatás. Zenta, 1999.

hangzók esetében a jelenlegi helyesírási gyakorlathoz igazította a szöveget. Meghagyta a korabeli dátumjelölési formákat, s a jelenlegi gyakorlathoz közelítette a központosítást és tagolást. A rövidítéseket feloldotta, a tollhibákat, nyelvi hibákat és következetlenségeket, tévesen használt ragokat jelölés nélkül javította.³⁴

Varjú Dezső a pápai Jókai Mór Városi Könyvtár Jókai Füzetek című sorozatában Vidovics Ágoston pápakovácsi plébános 1848–49-es naplóját tette közzé. A szöveg az eredeti helyesírást követi.³⁵ Ugyanebben a sorozatban jelent meg Hermann István kötete, aki Plosszer Ferenc pápai káplán feljegyzéseit rendezte sajtó alá. Az ő közlése is az eredeti helyesírást őrizte meg, de a magánhangzók esetében a jelenlegit követte.³⁶

Gyakorlatilag betűhív közlésnek tekinthető Piry Cirjék János érsekújvári ferences szerzetes naplójának kiadása, amelyet Koncsol László rendezett sajtó alá. Koncsol egyetlen helyen nyúlt bele a szövegbe: a „tót” népnevet mindenütt a „szláv”-val helyettesítette. (Ugyanígy járt el a harmincas években Szabó T. Attila Pálffy János jellemrajzainak kiadásánál: ott az „oláh”-ból lett „román”).³⁷

László Elek gyulafehérvári polgár naplóját és ennek alapján írott visszaemlékezését Sávai János tette közzé. A közreadó nem szól a közreadás szempontjairól és elveiről, s ezek a szövegből is nehezen kihüvelyezhetők. Hol a betűhív közlést látjuk érvényesülni, hol a jelenlegi helyesíráshoz közelít a szöveg, a nevek írásában pedig teljes a következetlenség. (Aligha hihető például, hogy László Elek szláv ékezetekkel írta volna Jellačić nevét). A kötet jegyzetelésében két fajtát különíthetünk el: azokat a jegyzeteket, amelyek vannak, de bár ne lennének; s azokat, amelyek nincsenek, de szükség lenne rájuk. A forrás színvonalát azonban más szempontból sem éri el a kiadás módja; rossz olvasatok, köztörténeti tájékozatlanságról tanúskodó, időnként kimondottan mulatságos utószó (pld. a Nagyenyedet felpré-

34 *Mészáros Lázár*: Törökországi napló 1849–1850. Sajtó alá rendezte Ács Tibor. A török–magyar szótárt gondozta Dobrovits Mihály. Zrínyi Kiadó–Terebess Kiadó. Bp., 1999. 23. p.

35 *Varjú Dezső*: Vidovics Ágoston pápakovácsi plébános naplója az 1848–49-es eseményekről. Részlet a pápakovácsi római katolikus plébánia Historia Domusából. Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa, 1997. (Jókai Füzetek 20.) 10. p.

36 *Hermann István*: Plosszer Ferenc káplán feljegyzései 1848–1849-ről a pápai Szent István Római Katolikus Plébánia historia domusában. Jókai Mór Városi Könyvtár. Pápa, 1998. (Jókai Füzetek 21.) 19. p. Ugyanczt az eljárást követte egy másik közleményben: Pápa 1848/49-ben a Weber-feljegyzés alapján. In: Horizont, 26. (1998) Különszám. 15–26. p.

37 *Piry Cirjék János*: Érsekújvári napló 1848/1849. Sajtó alá rendezte Koncsol László. Kalligramm Könyvkiadó. Pozsony, 1998. (Csallóközi Kiskönyvtár) 16. p.

dáló Ioan Axente-Sever mint „igaz ember” szerepel benne) rontják el a megjelentetés felett érzett örömmüket.³⁸

H. Szabó Lajos tette közzé Győrffy Endre honvéd főhadnagy naplóját, Körmeny Sándor főhadnagy, Perlaky Géza hadnagy és Baráth Ferenc százados emlékiratát, Plosszer Ferenc pápai káplán naplószerű emlékiratát, Lőw Lipót pápai rabbi beszédeit és naplótöredékét. Ezt követi a pápai református főiskola képzőtársaságának érdemkönyvébe 1841–1845 között bejegyzett hazafias versek közzététele. (A közzétett Petőfi-versbe becsúszott egy közlési hiba, s a többi versnél is van néhány pontatlannak látszó olvasat). A kötet tartalmaz még néhány 1848–49-es honvédlevelet is. A helyesírás és a központosítás minden esetben az eredetit követi. Névmutató nincs, a jegyzetanyag eseti és következetlen.³⁹

Nyulásziné Straub Éva Krasznay Péter és Korponay János visszaemlékezéseinek részleteit, illetve Szilágyi Sándor Buda ostromáról írott munkáját tette közzé. A szövegközlés mindenütt a jelenlegi helyesírást követi, a nevek esetében a szerzők által használt alakokat közli. Kritikaként meg kell jegyeznünk, hogy Korponay János visszaemlékezésének másik fele ugyanabban a levéltári állagban található, mint a kötetben közölt, s ez is megérdemelte volna a közlést, annál is inkább, mert a kötet végén közölt levelek és versek többsége V. Waldapfel Eszter levelestárában, illetve Pogány Péter kötetében már megjelent. A képek teljes összevisszaságban helyezkednek el a kötetben, s egy részüknek semmi köze a képaláíráshoz. A 105., 161. oldalon egy 1867 utáni huszárt látunk; a tavaszi hadjárat térképe „Egri hadjárat” címmel szerepel a 179. oldalon; Jellačić budai bevonulása a „Csata a Lánchídnál” címet viseli; Allnoch ezredesnek a Lánchídon történő felrobbanása „A vár védelmét irányító Hentzi halála” címmel tűnik fel a 269. oldalon; az 1849. január 22-i tarcali ütközet ábrázolása alatt a „Kassa bevétele” aláírás olvasható. A térképeket öt kiadványból másolta ki — megjelölés nélkül — a kiadó (*Breit József*: Magyarország függetlenségi harcának katonai története; *Márkus István*: Forradalom és szabadságharc; 1848–1849.; Magyarország története VI/1. Főszerk.: Kovács Endre; Magyarország hadtörténete I. Szerk.: Borus József; A szabadságharc és forradalom története. Szerk.: Hermann Róbert).⁴⁰

38 *László Elek*: Egy gyulafehértvári polgárnak naplója az 1848/49. évi forradalom alatt. 1848/49-es dokumentumok Erdélyből. Sajtó alá rendezte Sávai János. Agapé Kft. Ferences Nyomda és Könyvkiadó. Szeged, 1998. Kritikáját ld. *Zakar Péter*: Egy törvényesített forradalom polgára. In: *Actas*, (1999) 4. sz. 187–191. p.

39 *H. Szabó Lajos*: Naplók, versek, levelek a szabadságharc korából. Pápa, 1998.

40 *Nyulásziné Straub Éva*: A szabadságharc hétköznapi tanúi. 1848–1849-es naplók. Az előszót írta Nemeskürty István. A „Jövő Nemzedékéért” Alapítvány. Bp., 1998. (Magyar Sorsfordulók).

Teljes összevisszaság jellemzi a Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltár kiadásában megjelent, „Borsod és Miskolc 1848–1849-ben” című kötetet. Hol a betűhív, az aposztrófokat is megtartó közlés, hol a jelenlegi helyesírás szabályai érvényesülnek. A jegyzetelés minimális és esetleges, s még a más kiadásokból átemelt szövegeknél sem közli azok eredeti jegyzeteit.⁴¹ Modernizált helyesírással, ugyanakkor a szerző által használt névalakok megtartásával tette közzé Nyéki Tamás Almai Gyulának, a 3., majd 33. honvédszászlóalj katonájának visszaemlékezését, igen alapos jegyzetanyaggal.⁴² Ugyanígy jelent meg Lenkey Károly honvéd ezredes emlékirata, pontosabban, az emlékirat Potemkin Ödön által átdolgozott változata. Jegyzetelés nincs, ami már csak azért is sajnálatos, mert Lenkey emlékirata egyáltalán nem megbízható forrás.⁴³

Nagy Ivánnak, a jeles genealógusnak és történésznek a visszaemlékezését Tyekvicska Árpád rendezte sajtó alá. A szöveget modern helyesírással, de az eredeti nyelvi állapot, a régi és tájnyelvi sajátosságok megőrzésével közölte. Megőrizte a latin kifejezések korabeli írásmódját, valamint a személy- és helynevek Nagy Iván által lejegyzett formáját. Ugyanakkor egységesítette az eltérő névváltozatokat. A rövidítéseket feloldotta, az interpunkciót a mai gyakorlat szerint módosította. A betoldásokat []-lel jelölte.⁴⁴

Máriássy János honvéd ezredes visszaemlékezéseit Sugár István rendezte sajtó alá. Sugár tiszteletben tartotta Máriássy nyelvi sajátosságait, ugyanakkor mind a magyar szavak, mind az idegen eredetű kifejezése helyesírásában a jelenlegi gyakorlatot követte. Ugyanígy az illető személy által használt alakban közölte a neve-

41 Borsod és Miskolc 1848–1849-ben. Naplók, töredékek, visszaemlékezések. Szerk.: Dobrossy István. Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltár. Miskolc, 1998. Szintén csak minimális jegyzetelést találunk Dobrossy István egy másik közleményében: Az emigrációs irodalom Felső-Magyarország harcairól (1849. február – július). Beck Vilma báróné (Racidula) emlékiratai Pest elhagyásától, 1848. december végétől, Londonba érkezéséig, 1850. március 15-éig. In: Tanulmányok és források az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc történetéhez. Szerk.: Dobrossy István. Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltár – MTA Miskolci Akadémiai Bizottsága. Miskolc, 1998. 205–271. p.

42 „...18 éves fiatal koromból egyszerre gondolkodó emberré lettem...” *Almai Gyula*: Elbeszélése az 1848/9-ik évi honvéd szolgálataim történeténc — maradandó emlékül családomból és leszármazóim részére —, töredékes jegyzeteim s emlékeim alapján. S. a. r. Nyéki Tamás. In: *Actas*, (1998) 2–3. sz. 178. p.

43 Lenkey Károly emlékirata 1848/1849-ről. Szerk.: Misóczki Lajos. Az egri Esterházy Károly Tanárképző Főiskola Magyar Történelmi Tanszékének Honismereti Kollégiuma. Eger, 1999.

44 Nagy Iván naplója. (Visszaemlékezések). Szerk.: Tyekvicska Árpád. Nagy Iván Történelmi Kör. (Nógrád Megyei Levéltár) Balassagyarmat, 1998. 6. p.

ket. A kézirat központozásától némileg eltért: a túlzottan hosszú mondatokat rövidebb, világosabb és áttekinthetőbb mondatokra tagolta.⁴⁵

Wass Pál honvédszázados visszaemlékezését Csetri Elek tette közzé. A kéziratot ő is a jelenlegi helyesírási szabályok szerint, de a szerző sajátos nyelvezetének megőrzésével rendezte sajtó alá, A magyar nyelvben meghonosodott latin vagy más nyelvű szavakat szintén a magyar helyesírás szabályai szerint közli, a többieket meghagyta eredeti formájukban. A személy- és helységneveket a szerző által használt formában közli, a német kifejezéseket, szavakat szintén.⁴⁶ Ugyanezt a megoldást követte Fenyő István Irinyi József nyugat-európai útinaplójának kiadásánál.⁴⁷

A bonyhádi Völgységi Múzeum kiadványsorozatában, a Völgységi Füzetekben két, Perczel Mór munkáját közreadó füzetke is megjelent. Mindkettő egy-egy, a századvégen hírlapban megjelent munka újrakiadására vállalkozott. Az egyik esetében a sajtó alá rendező csak a nyilvánvaló nyomdahibákat javította, illetve a cz használatát szüntette meg. A másik esetben a magyar nyelvben meg nem honosított latin kifejezések kivételével modernizálta a helyesírást.⁴⁸

Kinizsi Istvánnak, a Mátyás-huszárok vitéz századosának emlékiratát Sebestyén Mihály rendezte sajtó alá, az 1895. évi kolozsvári kiadás alapján, „csupán a helyesírást hajlítottuk a könnyebbség kedvéért a mai követelményekhez”.⁴⁹

A Néprajzi Múzeum „Negyvennyolcas idők” címmel indított forráskiadványsorozatának szerkesztői és összeállítói a korszakra vonatkozó visszaemlékezések közzétételére vállalkoztak. Céljuk az volt, hogy ne az események első, vagy akár második vonalbeli szereplőinek memoárjait juttassák el a nagyközönséghez, hanem olyan személyeket, akik tisztként vagy közvitéztként szolgálták a szabadságharc ügyét, vagy csupán elszenvedői, át- és túlélői voltak az eseményeknek. Az elsőként megjelent, Krasznay Péter 48. honvédszászlóaljbeli honvéd visszaemléke-

45 *Máriássy János*: Visszaemlékezések az 1848–49. évi szabadságharc alatt végzett szolgálataimra. Sajtó alá rendezte Sugár István–Hermann Róbert: Máriássy János olmtüzi visszaemlékezései az 1849 nyári harcokra. Bp., 1999. 19. p.

46 *Wass Pál*: Fegyver alatt. 1848-as honvédszázados naplója Bem erdélyi hadjárataról. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Csetri Elek. Bp., 1998. 206–207. p.

47 *Irinyi József*: Német-, francia- és angolországi úti jegyzetek. Sajtó alá rendezte Fenyő István. Argumentum Kiadó. Bp., 1998. 237. p.

48 *Perczel Mór*: Az idő és a lélek. Völgységi Múzeum. Bonyhád, 1998. (Múzeumi Füzetek) 29. p.; *Perczel Mór*: Az aranykor Tolna megyében. Sajtó alá rendezte Töttös Gábor. Völgységi Múzeum. Bonyhád, 1999. (Völgységi Füzetek IV.) 65–66. p.

49 *Kinizsi István*: A „Sánta Huszár” naplója. – Történelmi emlékek az 1848–1849-es magyar szabadságharc katonáinak emigrációs életéből. Veress Endre nyomán sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta Sebestyén Mihály. Impress Kiadó. Marosvásárhely, 1999. XXXIV. p.

zéseitek esetében arra törekedtek, hogy minél többet megőrizzenek az eredeti helyesírásból. Elhagyták a hangkiejtést jelölő aposztrófot, de megtartották az egybe- és különírás jellemzőit, a kis- és nagybetűk használatát. Ahol a szerző írásában a hosszú és rövid magánhangzók nem voltak elkülöníthetők, ott a mai helyesírást alkalmazták, a többi esetben megőrizték és követték az eredeti helyesírást. A központozást modernizálták. A kötethez Benda Gyula írt igen színvonalas, nem annyira 1848–49-re, mint inkább az emlékirat társadalomtörténeti tanulságaira koncentrááló előszót. Az emlékirat egyike az 1848–49-ről írottak legjobbainak, de a korábbi és későbbi részek is tanulságosak a kismemesi réteg mindennapjairól, az ehhez tartozó ifjak férfivá ééréséről, párválasztási és szexuális szokásairól, a neoabszolutizmus időszakának túlélési technikáiról. Legfeljebb azt sajnálhatjuk, hogy a színvonalas apparátushoz nem párosult egy, a szövegben található tévedéseket kiigazító jegyzetanyag, s hogy az utolsó oldal mondat közben szakad meg.⁵⁰

Forrai Ibolya adott közre négy visszaemlékezést „Mi volt Magyar Ország, mi volt szabadsága...” címmel. Székely István fülöpszállási pusztabíró és Végh Bálint kisújszállási gazda verses krónikáiból megtudjuk, hogyan élte át az alföldi parasztság 1848–49-et. A verses krónikák legfőbb érdekessége, hogy 1848–49 bemutatása során a korszak köztörténetével kapcsolatos események sokkal hangsúlyosabban szerepelnek bennük, mint a személyes emlékek. Klasszikus visszaemlékezés Noszlopy Antalé, Noszlopy Gáspár bátyjáé, ahol remek, s többé-kevésbé pontos leírásokat olvashatunk az 1848–49-es dunántúli hadieseményekről, különös tekintettel az 1849 tavaszi és nyári dél-dunántúli harcokra. Balogh Gábor ügyvéd, az 56. zalai honvédszászlóalj főhadnagya 1892-ben jegyezte fel honvédelemkeit. A közlés itt is betűhív, s az alapos névmutató jól használhatóvá teszi a kötetet. Kifogásunk ugyanaz, mint a másik kötet esetében: nem ártott volna legalább a nyilvánvaló tévedéseket jegyzetben korigálni. A másik kifogás: a felhasznált irodalom jegyzéke szinte csak a néprajzi és életmód- és mentalitástörténeti szakirodalmat tartalmazza, s hiába keresnénk benne pld. a Noszlopy Gáspár élettörténetét feldolgozó Andrassy Antal tanulmányait és monográfiáját, Tóth Károlynak az 56. honvédszászlóalj történetéről írott visszaemlékezését, vagy a Zala megye 1848–49-es honvédeiről 1992-ben megjelent kötetet (amelyben történetesen jómagam írtam meg az 56. honvédszászlóalj történetét). Kétségtelen, hogy a közzétett emlékiratokat meg lehet közelíteni életmód- és mentalitástörténeti szempontból is, de ezek a szövegek — különösen Noszlopy Antal és Balogh Gábor emlékiratai — elsősorban köztörténeti

50 „Naplójegyzetei Krasznay Péter kemecsei lakosnak...” Visszaemlékezések 1830–1861. A szöveget gondozta Forrai Ibolya és Árva Judit. A bevezetést írta és a névmutatót összeállította: Benda Gyula. Néprajzi Múzeum. Bp., 1998. (Negyvennyolcas Idők I.) 21. p.

források, s megértésükhöz a köztörténeti tanulmányok és monográfiák ismerete is szükséges.⁵¹

Novák László Szalay József nagykőrösi születésű vadász főhadnagy visszaemlékezését tette közzé. A szöveg korábban sem volt ismeretlen a történettudomány előtt: a 19. század végén már megjelent Abafi Lajos Hazánk című folyóiratának hasábjain. A Novák által közölt kézirat azonban bővebb ennél, s a korábbi közlésből kimaradt részletek is megtalálhatók a kötetben Az emlékiratot egy, annak terjedelmét meghaladó — s Szalay munkájával néha csak meglehetősen áttételes kapcsolatban álló — bevezető tanulmány értelmezi. Novák betűhíven közli a kéziratot. A kötetben bosszantóan sok a nyomdahiba.⁵²

Valóságos filológiai munkát végzett Székelyné Kőrösi Ilona, amikor közzétette Szalkay Gergelynek, a 6. honvédszászlóalj őrnagyának visszaemlékezését. Ez először szintén a Hazánk hasábjain jelent meg, de a sajtó alá rendező felkutatta valamennyi kéz- és gépiratos másolatot, illetve a sajtóban megjelent más részleteket, s ennek alapján az emlékirat minden eddiginél teljesebb szövegét juttatta el az olvasókhöz. A szöveg lényegében az eredeti kézirat helyesírását követi.⁵³

Külön érdemes szólni az idegen nyelven megjelent visszaemlékezések magyar nyelvű közléseiről. S. Lengyel Márta tette közzé Julian Chownitz visszaemlékezését, Rosonczy Ildikó pedig Adam Arturovics Nyepokojcsickij leírását az erdélyi hadjáratról. A közreadók a neveket mindkét esetben az illető személy, nem pedig a szerző által használt alakban közölték (ez az orosz szöveg esetében lehetetlen is lett volna). Ugyanígy igyekezett eljárni Hornyák Mária Brunszvik Teréz naplófeljegyzéseinek közreadásakor, s ez történt Fest Imre emlékiratának, illetve Horn Ede munkájának kiadása esetében is.⁵⁴

51 „Mi volt Magyar Ország, mi volt szabadsága...”. Emlékiratok. Válogatta és sajtó alá rendezte Forrai Ibolya. Néprajzi Múzeum. Bp., 1999. (Negyvennyolcas Idők II.) 335. p.

52 *Novák László*: Egy nagykőrösi vadász főhadnagy visszaemlékezései az 1848/49. évi szabadságharcra. Arany János Múzeum Kismonográfiái II. Nagykőrös, 1998.

53 Kecskeméti a szabadságharcban I. Szenttamástól Világosig. Szalkay Gergely emlékirata 1848–1849-ről és a 6. honvédszászlóalj történetéről. Szerk.: Székelyné Kőrösi Ilona. Katona József Múzeum. Kecskemét, 1998. 12. p.

54 *Julian Chownitz*: Fél esztendő a negyvennyolcas forradalom Magyarországnán. Fordította és sajtó alá rendezte S. Lengyel Márta. Osiris Kiadó. Bp., 1998. 30–31. p.; *Artur Adamovics Nyepokojcsickij*: Az erdélyi hadjárat orosz szemmel 1849. Fordította és sajtó alá rendezte Rosonczy Ildikó. Balassi Kiadó, Bp., 1999. 213. p.; „Magyarország, vedd az Isten”. Brunszvik Teréz naplófeljegyzései 1848–1849. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Hornyák Mária. Fordította Rákóczi Katalin és Soós István. Argumentum. Bp., 1999. 243–246. p.; *Fest Imre*: Emlékirataim. Fordította V. Windisch Éva. Sajtó alá rendezte Korompay Bertalan és Korompay H. János. A jegyzeteket és névmagyarázatokat írta

Kétnyelvű kiadványként jelent meg a Reinbold-család tagjainak visszaemlékezéseit és iratait tartalmazó kötet. A német nyelvű iratokat az eredeti helyesírás szerint adták közre, a magyar fordításban értelemszerűen tagolták a szöveget. A hely- és személynevek írásánál a szerzők által leggyakrabban használt alakot igyekeztek érvényesíteni.⁵⁵

Olvasókönyvek

Járolí József saját korábbi kötetének anyagából válogatva állította össze a Békés megyei eseményeket bemutató olvasókönyvét. A kötet a jelenlegi helyesírási és központozási gyakorlatot követi, kivéve az egyedi jellegű forrásokat (pld. magánlevelek), amelyeknél a szerzők helyesírását követte. Az olvasókönyv nem kronologikus sorrendben, hanem tematikus csoportosításban, ezen belül időrendben közli a dokumentumokat, amelyek között egy-két későbbi visszaemlékezést is találhatunk.⁵⁶

Szilágyi N. Zsuzsa a forradalom és szabadságharc történetének egészét tükröző kötetet szerkesztett erőteljes erdélyi vonatkozásokkal. A szövegeket a jelenlegi helyesírás szerint, a személyneveket a dokumentumban használt alakban, a helyneveket a jelenleg használt formában írta. (Görgeivel kapcsolatban azért vannak fenntartásaink.) Megőrizte a régies vagy tájnyelvi alakokat, a latin szavakat eredeti formájukban hagyta, toldalékjaikat a mai helyesíráshoz közelítette.⁵⁷

Nóvé Béla a szabadságharc egész történetét tekinti át „Tanúk és vértanúk” című, „Kortárs krónika Pákozdtól Aradig” című kötetében. Egymást követik a levelek, jelentések, utasítások, naplók, emlékiratok részletei. A kötet összeállítói nem fordítottak gondot az egységesítésre. Ha a szöveg kritikai kiadásból került át, akkor a közlés betűhív, de a neveket néha azért átfirták; ha máshonnan, akkor a szöveg is

Bódyiné Márkus Rozália. Universitas Könyvkiadó. Bp., 1999. 163. p. *Einhorn Ignác (Horn Ede): A forradalom és a zsidók Magyarországon.* Fordította Fenyő István. Az utószókat írta Fenyő István és Miskolczy Ambrus. Europica Varietas. Bp., 2000.

55 *Sávai János: Jaj Ariélnck! Zalatna, 1848. október 23. (Reinbold-hagyaték).* Agapé, Ferencs Nyomda és Kiadó Kft. Szeged, 1999. 13. p.

56 *Olvasókönyv az 1848–49-es forradalom és szabadságharc Békés megyei történetéhez.* S. a. r. Járolí József. Békés Megyei Levéltár. Gyula, 1998.

57 „Hírünk, nevünk virágozni fog” 1848–1849. A forradalom és szabadságharc dokumentumai-ból. Összeállította Szilágyi N. Zsuzsa. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest–Kolozsvár, 1998. 467. p.

modern helyesírással szerepel. A szövegek lelőhelyeit nem közli a kiadvány, s ezt a kötet végén közölt bibliográfia sem pótolja.⁵⁸

Ebbe a műfajba sorolható Demeter Zsófia kötete a pákozdi győzelemről. A kötet összeállítója egyszerre válogatott a korabeli jelentésekből, levelekből, naplóból és emlékiratokból. A kötetben található névírások mindig az adott szerző névhasználatát követik (Jellačićé legalább négyféleképpen szerepel), az iratok és egyéb forrászemelvények helyesírása pedig azé a kötetét, ahonnan a szerző átemelte azokat. A szerzőhöz — megállapítható módon — a betűhív átirás gyakorlata áll közelebb: erre mutat a kéziratból közölt Wesselényi Miklós-levél szövege.⁵⁹

Ugyanezt mondhatjuk el Vass László kötetéről, aki Szeged 1849. július 11. – augusztus 5. közötti történetéről állított össze egy ilyen munkát. A kötetben dátum szerint bontásban követik egymást az egyes napok eseményeire vonatkozó iratok, naplóbejegyzések, visszaemlékezések. A szerzőhöz is a betűhív közlés áll közelebb, a Csongrád Megyei Levéltár anyagából kiválogatott dokumentumokat ilyen módon közli.⁶⁰

Lényegében reprint olvasókönyvnek tekinthető Zsoldos Jenő kötete a magyar zsidóság 1848–49-es történetéről. A kötet a jelenlegi helyesírás szerint közli az iratokat; a német nyelvűeket az eredeti nyelven és fordításban egyaránt.⁶¹

Történeti-statisztikai források kiadása

Erre az évfordulón egyetlen példát tudunk. A Heves Megyei Levéltár három munkatársa, P. Kovács Melinda, Kozma György Bertalan és Szabó Jolán állították össze azt az igen tekintélyes, A/4-es méretű, 568 oldalas forráskiadványt, amely a Heves- és Külső-Szolnok vármegyei nemzetőri összeírásokat közli, zászlóaljanként, ezen belül községenként. A kötet összeállítói nem a sok esetben következtelen összeírások szövegszerű, hanem tartalmi visszaadására törekedtek, s az egyes összeírásokból kiírták az illető személyre vonatkozó valamennyi adatot. A visszakeresést a forrásjegyzék jelentősen megkönnyíti. Ez a példamutató, koránisem lát-

58 Tanúk és vértanúk. Kortárs krónika Pákozdtól Aradig. Válogatta és szerkesztette Nóvé Béla. Pro-Print Könyvkiadó. Csíkszereda, 1999.

59 *Demeter Zsófia: A pákozdi győzelem.* A Szent István Király Múzeum Közleményei B/48. Székesfehérvár, 1998. 77. p.

60 Szeged. 1849. július 11–augusztus 5. Három hét a szabadságharc történetéből. Szerk.: Vass László. Reprostudio. Szeged, 1998.

61 1848–1849 a magyar zsidóság életében. Szerk.: Zsoldos Jenő. Múlt és Jövő Könyvck. Bp., 1998.

ványos, de roppant hasznos munka remélhetőleg más, hasonló feldolgozások alapjául szolgálhat majd a jövőben. (Jelen sorok írója hasonló módon tette közzé a Hatvani-szabadsapat tagjainak névsorát.)⁶² Egyszerűen csak közölte a soproni nemzetőrség 1848-as összeírását ifj. Sarkady Sándor, s hasonló módon jelent meg a Székesfehérvár városi és a Tolna megyei nemzetőrök összeírása is.⁶³

Reprint

A forráskiadás legegyszerűbb módja régebbi forráskiadványok reprintben történő közzététele. Így jelent meg az évforduló előestéjén Egressy Gábor törökországi naplója, amelynek első kiadása 1851-ben, cenzúrázva látott napvilágot. Kár, hogy senki nem akadt, aki a kiadó figyelmét felhívta volna arra, hogy a napló kéziratának nagyobbik része megtalálható az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, s ebből helyreállítható a cenzúrázatlan szöveg; illetve hogy a kötet első oldala a papírtakarékosság áldozatául esett. (Arról már nem is beszélve, hogy az utószó sajnó alaptalanul védi meg Egressyt a besúgás vádjá alól). Hogy valami jót is mondjunk a kötetről, az utólag készített — egyébként korántsem teljes — névmutató jelentősen növelte használhatóságát, még ha készítője össze is tévesztette Andrassy Gyulát Andrassy Aladárral.⁶⁴ Lényegében reprintnek tekinthető Szemere Bertalan miniszterelnök „Utazás Keleten a világozi napok után” című útinaplója, amelyet szintén a Terebess Kiadó jelentetett meg a szerző leszármazottja, Magyar Bálint utószavával.⁶⁵

Nem sok jót mondhatunk el a Vay Miklós életének dokumentumait tartalmazó kötetéről sem. Itt a szerkesztő csak az utószó írására vállalkozott, a korabeli névmutatót nem egészítették ki, s a korábbi közlő, Lévy József által félreolvasott dátu-

62 1848-as nemzetőrök Heves és Külső-Szolnok vármegyében. Összeállította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta P. Kovács Melinda, Kozma György Bertalan és Szabó Jolán. A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 6. Eger, 1999. — *Hermann Róbert: Az abrudbányai tragédia 1849. Hatvani Imre szabadsapatvezér és a magyar–román megbékélés meghiúsulása.* Heraldika Kiadó. Bp., 1999. 292–320. p.

63 *Sarkady Sándor: A soproni nemzetőrség 1848-ban.* EduTech Kiadó. Sopron, 1998. 75–117. p.; *Magony Imre: Székesfehérvár nemzetőrei 1848-ban.* Ma Kiadó – Székesfehérvár Városi Levéltár. Székesfehérvár, 1998. 58–97. p.; *Tolna megye 1848–1849-ben. Forrásgyűjtemény.* Szerk.: Dobos Gyula. Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára. Székeszárd, 1998. 195–243. p.

64 Egressy Gábor törökországi naplója 1849–1850. [Reprint kiadás. Az utószót írta Steinert Ágota. Terebess Kiadó. Bp., é. n.]

65 *Szemere Bertalan: Utazás Keleten a világozi napok után.* Az utószót írta Magyar Bálint. Terebess Kiadó. Bp., 1999.

mú, április 5-én az Országos Honvédelmi Bizottmányhoz intézett Vay-jelentés, továbbra is a téves, augusztus 5-i dátummal szerepel. (Az OHB április 14-én megszűnt).⁶⁶

Szintén reprintben adta közre Komárom Város Önkormányzata Szinnyei József Komárom 1848–49-es történetét bemutató kötetét, amely egyszerre emlékirat, okmányközlés és monográfia. A kötet apróbb tévedéseit Bona Gábor rövid, de tartalmas előszava igazítja ki.⁶⁷

Összegzés

Van-e tanulság? Az első, amit már e közlemény elején jeleztem, hogy nincs kialakult, egységes gyakorlat a múlt század közepi források kiadásánál, legyen szó akár okmánykiadásokról, akár emlékiratok vagy naplók közzétételéről. A betűhív közlésről a legtöbb közzétevő érzi, hogy részint célszerűtlen, részint lehetetlen, hiszen egy emlékiratot a szerző bizonyos műveltségi szintje alatt szinte olvashatatlanná tesz; az okmányoknál pedig néha szakember legyen a talpán, aki el tudja dönteni, hogy a szerző hosszú vagy rövid ékezetet használt, egybe vagy különírta-e azt a bizonyos szót, vesszőt vagy pontot tett-e ki, s még folytathatnánk tovább. Ilyenkor az ultima ratio az szokott lenni, hogy „na de ott vannak a nyelvtörténészek, s gondolni kell rájuk is”. Erre mondhatnánk azt, hogy gondoljon rájuk a sanghaji nagynénikénk, de ez sem az interdiszciplinaritás, sem a kollegialitás követelményeinek nem felel meg, a politikai korrektségről nem is beszélve. Némileg komolyabbra fordítva a szót, ismét fel kell tennünk a kérdést: kinek csinálunk forráskiadványokat: a tágabb értelemben vett szakmának (ide értve a nyelvtörténészeket, s kivéve a gyevi bírót), vagy figyelünk az olvasóközönségre is? Két olyan levéltáros barátom esetét is idézhetem, akik egy-egy 1848–49-es emlékirat közreadásánál a betűhív közlést választották, s már az első korrektúra alkalmával bibliai átkokat szórtak az emlékirat szerzőjére és családjára.

Jómagam már korábban, éppen e folyóirat hasábjain fejtettem ki nézeteimet a 19. század közepi források kiadásáról, s ezt most nem ismétlem meg.⁶⁸ Továbbra is

66 *Lévay József*: Emléklapok vajai báró Vay Miklós élettéből. Bp., 1898. [Reprint kiadás. Az utószót írta Petnecki Áron. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 1999.] A hivatkozott részt ld. 187–202. p.

67 *Szinnyei József*: Komárom 1848–49-ben. Napló-jegyzetek. Bp., 1887. [Reprint kiadás. Az előszót írta Bona Gábor. Komárom Város Önkormányzata. Komárom, 2000.]

68 *Hermann Róbert*: Gondolatok a XIX. század közepi források kiadási módjáról. In: *Fons*, 5. (1998) 1. sz. 153–155. p.

úgy látom, hogy mind a közlők, mind a felhasználók, mind az olvasók szempontjából a szövegű átírás a legjobb módszer. Ha a nyelvtörténészek betűhív forráskiadványokat akarnak, üljenek be a levéltárakba.

A nagyobb gondot azonban nem a forrásszövegek kiadási szabályainak kidolgozatlanágában látom, hanem abban, hogy konjunkturális időszakokban néha szakmányban készülnek a forrásközlemények, a forrásközlés legegyszerűbb szabályainak betartása nélkül. Nincsenek jegyzetek, vagy ha vannak, bár ne lennének. A korszakban tájékozatlan kollégák olyan dolgokat olvasnak félre, amelyek egy „korszakos” szakember számára egyértelműek. Lektor meg természetesen nincs, mert a kiadványt nyomdába kell adni. Hiányzik a név- és helynévmutató, s annak jelzése, hogy az adott okmány egyszer már megjelent valahol. Ez az igénytelenség sokkal aggasztóbb, mint a forrásközlési elvek időnkénti tisztázatlansága. További probléma, hogy — főleg a helytörténeti okmánytárak esetében — a korszak sokszínűségének érzékeltetése a cél, s emiatt tucatnyi sokszínű, de igen mérsékelt használható kiadvány születik. A forráskiadásoknál nincs program, noha egy-egy városi vagy megyei levéltár nagyobb szolgálatot tenne a köz ügyének, ha egy adott forráscsoport (mondjuk a városi vagy megyei jegyzőkönyvek, kormánybiztosi vagy képviselői irathagyatékok) teljes közzétételére vállalkozna.

Ha az országos szintű köztörténeti forrásokat nézzük, elmondhatjuk, hogy a központi kormányzatok fő iratsorozataiból már csak a Szemere-kormány iratanyaga hiányzik. A miniszteri irathagyatékokból Széchenyi, Szemere, Deák, Mécsáros és Csány irataiból jelentek meg többé-kevésbé bőséges válogatások, de ezek teljes közzétételére is igencsak szükség lenne. A katonai irathagyatékokból azonban máig nincs használható kiadás, pedig Görgei, Bem, Dembiński, Vetter és Perczel irathagyatékának közzététele nélkül a korszakról alkotott képünk sem lehet teljes. Igen üdvös lenne, ha megindulna a „második vonalba” tartozó személyiségek iratanyagának közzététele is. Batthyány Kázmér, Beöthy Ödön, Boronkay Albert, Farkassányi Sámuel, Haczell Márton, Hodossy Miklós, Hunkár Antal, Ludvig János, Lukács Sándor, Luzsénszky Pál, Noszlopy Gáspár, Puky Miklós, Repetzky Ferenc, Sillye Gábor, Újházi László, Vay Miklós, Vukovics Sebő és más kormánybiztosok jelentéseinek közzététele egy-egy levéltáros-történész kb. két-három éves munkáját igényelné, s hihetetlen nyeresége lenne forráskiadásunknak. Rövidebb ideig működő kormánybiztosok iratait egy-egy egyetemi hallgató is összegyűjthetné.

Az elbeszélő forrásokról szintén elmondhatjuk, hogy az évforduló dacára még mindig inkább az adósság nagysága látszik. Az országos közgyűjteményekben (Magyar Országos Levéltár, Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattára, Hadtörténelmi Levéltár) még

mindig vagy 120 1848–1849-es visszaemlékezés és napló vár kiadóra, s mi lehet még a vidéki közgyűjteményekben? A szabadságharc 31 végig szolgáló tábornokának mintegy fele hagyott hátra naplót vagy emlékiratot, ezekből megbízható közlése csak Görgei, Klapka, Wysocki, Leiningen és Schweidel munkáinak van. A hat altábornagyból csak töredékes és/vagy megbízhatatlan közlése van Mészáros Lázár, József Bem, Vetter Antal és Henryk Dembiński emlékiratának; a vezérőrnagyokéi közül ugyanez mondható el Czetz János, Csuha Antal, Perczel Mór, Guyon Richárd, Kmety György munkáiról.

Ugyanígy komoly adósságaink vannak a statisztikai szempontból elemezhető források közzétételében is. A szabadságharc kb. 160 honvédszászlóalja közül kb. 40-ről maradtak fenn statisztikailag elemezhető mennyiségű névsorok. Ezekből nyomon követhető az egyes alakulatok létszámváltozása, sőt, egy-egy honvéd pályája is. Ugyanezt mondhatjuk el a nemzetőri névsorokról, s bizonyára tanulságos lenne a választói névsorok összegyűjtése és elemzése is.

Már csak ezért is fontos lenne, hogy a Ph. D. képzésnél a forráskiadás is elfogadott téma legyen, hiszen egy-egy okmánygyűjtemény vagy emlékirat-kiadás a néha hajuknál fogva előrángatott doktori témáknál sokkal hasznosabb hozzájárulást jelenthetne a szakma egésze számára.

SIPOS PÉTER

A XX. SZÁZADI FORRÁSKIADÁS PROBLÉMÁI ÉS AJÁNLÁS A FORRÁSKIADÁS SZABÁLYZATÁRA

I. A forráskiadás gyakorlata

1. A forráskiadványok főbb típusai

A forráskiadványok száma — ez becslés alapján is nyilvánvaló — jóval felülmúlja az egyéb XX. századi tárgyú könyvformátumú történeti műveket. Hiszen bizonyos, nem különösebben igényes szinten mi sem könnyebb egy történész, egy levéltáros vagy akár egy történelem iránt érdeklődő laikus írástudó számára mint valamely témára dokumentumokat összegyűjteni, kimásoltatni és ezeket kötetbe rendezve publikálni. Különösen abban a gyakori — és politikai rendszerekhez nem kötött — esetben, ha a kiadvány valamilyen politikai, ideológiai célt szolgál, ekkor a finanszírozás sem okoz gondot ...

A forráskiadványok kétségkívül sok értékes, egyébként rejtve maradó anyagot hoznak felszínre, és bővítik a nyilvánosság számára hozzáférhető történeti ismeret összmenységét. A minőség szempontjából viszont a termés színvonala egyenletlen. A közreadók közül ugyanis jó néhányan a forráskiadás tudományos követelményeinek nem, vagy csupán részlegesen tesznek eleget.

A változékony nivóban jelentős szerepe volt és van egy általánosan elfogadott mérce, egy „forráskiadvány—KRESZ” hiányának. Ennek tudható be azon visszásság is, hogy mindmáig elmosódik a tudományos és az ismeretterjesztő-népszerűsítő publikációk különbözősége, nincs markáns határvonal kellékeik között. Gyakori a hibrid jelleg, a féltudományos vagy áltudományos kiadvány. Természetesen nem gondoljuk, hogy amennyiben sikerül egy szabályzatot vagy ajánlást megformálni, s azt egy tekintélyes szakmai intézmény, mondjuk a Magyar Történelmi Társulat nevével és tekintélyével hitelesíti, akkor kialakul a forrásközlés és kiadványszerkesztés egységes gyakorlata. Hiszen a közúti közlekedés szabályait is lépten-nyomon megszegik. Mégis, lenne egy *etalon*, amely megkönnyítené a kiadványok közreadóinak és recenzenseinek dolgát.

A forráspublikációk tengerében, mintegy szigetszerűen, jól kivehetők és megkülönböztethetők bizonyos válfajok. Ezek futólagos áttekintése, távolról sem a teljesség igényével, csak példákra szorítkozva, nem tanulság nélküli a további teendők szempontjából.

A leggyakoribb fajta a tematikus kiadvány, amelynek két alapváltozata fordul elő.

A.) Vegyes provenienciájú iratok, sajtó- és könyvészeti dokumentumok együttese. Ide sorolható pl. az *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában* c. sorozat¹ és a *Vádirat a náciizmus ellen*² c. sorozat. Előszere-tettel alkalmazták ezt a formát a munkásmozgalmi tárgyú források közreadásában országos és helytörténeti gyűjtőkörrel egyaránt. Itt említhető meg pl. *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai*³ c. sorozat, *A magyarországi szakszervezeti mozgalom dokumentumai*⁴ c. sorozat és a *Források a borsodi és miskolci munkásmozgalom történetéhez*⁵ c. sorozat.

B.) Egy vagy több levéltár, irattár rokon tárgyú fondjaiból, állagaiból merítkező, tematikus rendező elv jegyében készített kiadvány. Ilyennek tekinthető pl. a *Dokumentumok a magyar szénbányászat történetéből*⁶ c. kötet, amely nyitó kötete volt a *Források a magyar népi demokrácia történetéhez* c. sorozatnak, a *Források Budapest Múltjából* c. sorozat V/A és V/B kötetei⁷, az *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*⁸ c. sorozat.

A vegyes eredetű és jellegű dokumentumokból építkező, tematikus kiadványok számbelileg is jelentős alcsoportját alkotják a kronologikus elvű forráskiadványok. Ezek az ország életében történelmi korszakhatárt jelentő, datálisan körülhatárolható események dokumentumait foglalják magukban. A legtöbb kronologikus (országos

1 *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában.* Összegyűjtötte és a jegyzeteket írta: Kemény G. Gábor. 1–6. kötet. Bp., 1952–1985.

2 *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez.* Szerk.: Benoschofsky Ilona–Karsai Elek. 1–3. kötet. Bp., 1958–1967.

3 *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai.* 1–6/B. köt. 1848–1919. Bp., 1951–1969.

4 *A magyarországi szakszervezeti mozgalom dokumentumai.* 2., 6–7., 9. kötet. Bp., 1986–1989.

5 *Források a borsodi és miskolci munkásmozgalom történetéhez.* Összeállította: Beránné Nemes Éva–Román János. 1–5. kötet. Miskolc, 1975–1984.

6 *Erdmann Gyula–Pető Iván: Dokumentumok a magyar szénbányászat történetéből,* 1945–1949. Bp., 1975.

7 *Források Budapest Történetéhez 1950–1954.* Szerk.: Gáspár Ferenc–Szabó Klára. Budapest Főváros Levéltára, Bp., 1985.; *Források Budapest Történetéhez 1954–1958.* Szerk.: Gáspár Ferenc–Szabó Klára. Budapest Főváros Levéltára, Bp., 1988.

8 *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez.* 1–5. köt. Bp., 1992–1996.

és helytörténeti) kötet 1918/1919, 1944/1948 és 1956 tárgyköréből jelent meg. Ide sorolható pl. a *Dokumentumok az 1918/1919-es forradalom Duna–Tisza-közi történetéhez*,⁹ a *Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez 1944 szeptember — 1945 április*¹⁰ valamint az *1956 és a politikai pártok*¹¹ c. művek.

Az előbbi típusoknál jóval ritkábban, de különösen az 1970–1990-es években növekvő számban jelentek meg a szó klasszikus értelmében vett, hagyományos forráskiadványok. Ezek vagy egy levéltári fond vagy állag iratait tartalmazzák, vagy egy személyhez, eseménysorhoz kapcsolódó, különböző gyűjteményekben őrzött iratokat. A dokumentumokat mindkét alapesetben keletkezésük összefüggéseit helyreállítva, azt a lehető legszélesebb körű anyaggyűjtés alapján rekonstruálva közlik. A legtöbb esetben, terjedelmi okokból, csupán válogatásról lehet szó. A válogatás elsődleges princípiumát így rögzítette máig ható érvénnyel a Magyar Történelmi Társulat 1920-as forráskiadási szabályzata: a közreadó a „saját alanyi felfogását lehetőleg háttérbe szorítsa a tárgyi közlés javára”. (Századok, 1920. Melléklet 14. p.) Ezen csoportba tartozik pl. a *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához* c. sorozat,¹² Horthy Miklós¹³ és Bethlen István¹⁴ válogatott iratai, Károlyi Mihály¹⁵ és Szabó Ervin¹⁶ több kötetben publikált levelezése, *A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1946*,¹⁷ az *Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez*¹⁸ c. kötet.

Az egy levéltári fondra építő forráskiadványok sajátos alcsoportját jelentik a magyar háborús bűnösök pereiből készült összeállítások, valamint a külföldi levéltárak külügyminisztériumi magyar vonatkozású irataiból közreadott válogatások.

9 Dokumentumok az 1918/19-es forradalmak Duna-Tisza közi történetéhez. Szerkesztette, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Romsics Ignác. Kecskemét, 1976.

10 Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez 1944 szeptember – 1945 április. 1–2. köt. Szerk.: Karsai Elek–Somlyai Magda. Bp., 1970.

11 1956 és a politikai pártok. 1956. október 23. – november 4. Válogatott dokumentumok. Szerk.: Vida István. Bp., 1998.

12 Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. 1–5. kötet. Bp., 1965–1982.

13 Horthy Miklós titkos iratai. Sajtó alá rendezte, magyarázó szövegekkel és jegyzetekkel ellátta: Szinai Miklós és Szűcs László. Bp., 1965.

14 Bethlen István titkos iratai. Sajtó alá rendezte: Szinai Miklós és Szűcs László. Bp., 1972.

15 Károlyi Mihály levelezése. 1–3. kötet. Szerk.: Hajdu Tibor–Litván György. Bp., 1978–1991.

16 Szabó Ervin levelezése. 1–2. kötet. Szerk.: Litván György–Szűcs László. Bp., 1977–1978.

17 A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1946. Szerk.: Gáspár Ferenc–Halasi László. Bp., 1975.

18 Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918–1945. Szerk.: Pritz Pál. Bp., 1994.

Az előbbi kategóriába tartoznak a *Szálasi—per*,¹⁹ az *Endre-Jaross-Baky-per*²⁰, a *Bárdossy László a népbíróság előtt*²¹ és a *Bűnös volt-e Bárdossy László?*²² c. munkák. Az utóbbi csoportba sorolhatjuk a *Wilhelmstrasse és Magyarország 1933–1944*²³ és a *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1918–1919* c. gyűjteményeket.

2. Általános tapasztalatok a forráskiadási gyakorlatról

A.) Amint erre utaltunk, nincs határozott választóvonal a tudományos és ismeretterjesztő kiadványok között. Ezt, egyebek mellett azért is károsnak tartom, mert kibúvókat adhat mindkét műfajban a követelmények teljesítése alól. Hiszen az esetleges kritika a kellék(ek) hiányának felhánytorgatása esetén elhárítható azzal, hogy ez „tudományos ..., tehát nem kell...”, ill. „ez ismeretterjesztő ..., tehát nem volt ...”. Ezért szükséges a kívánalmak szabatos rögzítése mindkét műfaj számára.

B.) A szövegek rendszerint hitelesek, csonkítás politikai okokból az 1960-as évek közepe óta nem általános gyakorlat. A kihagyások terjedelmi okból történnek, viszont a legtöbb esetben elmarad a kihagyott szöveghely tartalmára való utalás.

C.) Előfordul iratok és más dokumentumok teljesen nyers közlése, xerox-másolatok kötetbe gyűjtésének formájában. Ilyen pl. az *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez* c. sorozat, az *1956 a sajtó tükrében*²⁴ c. kiadvány. Ezekre is vonatkozik — mutatis mutandis — Benda Kálmán megállapítása: „A régi írások tükröszerrű lenyomatása ... nem a tudományosság jele, hanem éppen a tudománytalan igénytelenség következménye.”²⁵

19 *Karsai Elek–Karsai László: A Szálasi per.* Bp., 1988.

20 *Az Endre–Baky–Jaross per.* Sajtó alá rendezte, szerkesztette és a jegyzeteket írta: Karsai László és Molnár Judit. Bp., 1994.

21 *Bárdossy László a népbíróság előtt.* Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta és magyarázó jegyzetekkel ellátta: Pritz Pál. Bp., 1991.

22 *Bűnös volt-e Bárdossy László?* Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Jaszovszky László. Bp., 1996.

23 *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1945.* Szerk.: Ránki György–Pamlényi Ervin–Tilkovszky Loránt–Juhász Gyula. Bp., 1968.

24 *1956 a sajtó tükrében.* 1956. október 22. – november 5. Összeállította és szerkesztette: Izsák Lajos–Szabó Róbert. Bp., 1989.

25 *Benda Kálmán: A történeti forráskiadványok helyzete Magyarországon.* In: *Levéltár és nyilvánosság. Levéltári Napok 1992.* Budapest Főváros Levéltára, 1993. 13–14. p.

D.) A terjedelmi okokból kihagyott, de fontos iratokról általában nem készül regeszta, ez még kifejezetten tudományos igényű kiadványokban is ritkaságszám-ba megy.

E.) Bevezető tanulmány rendszerint készül a kötetekhez, de ezekben gyér a hivataltörténet. Holott a hivataltörténet jelentőségét, a szűkebb tárgykörön túlmutató, általános történelmi ismereteinket gyarapító értékét jól mutatják pl. a *Magyarok kisebbségben és szórványban. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai 1919–1944*²⁶ valamint a *Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei*²⁷ c. kiadványokhoz készült bevezetők.

F.) A szövegkritikai jegyzetekben ritkaság a szövegváltozatok összevetése, a hiatalisítás jelzése. A legenda rendszerint megtalálható, de csak kevés kiadványban követi kommentár.

G.) A közreadók általában a legnagyobb gondot a tartalmi–magyarázó jegyzetek fordítják, de megjelentek fontos kiadványok ezek teljes híjával, pl. *A Szálasi-per*.

H.) Névmutató és egyéb appendixek már hozzátartoznak a kiadási gyakorlat-hoz.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy van szakmai becsülete a forráskiadásnak, növekszik a közreadóknak önmagukkal szemben támasztott szakmai igényessége. Úgy tűnik, hogy kellő kitartás, hogy ne mondjuk makacsság esetén a követelmények a kellékek redukálását célzó kiadói törekvésekkel szemben is érvényesíthetők. Annál inkább fontos, hogy maga a szakma egyetértésre jusson a forráskiadványok egységes tudományos kritériumainak tárgyában.

II. Ajánlás a XX. századi forráskiadás szabályzatához

Captatio benevolentiae gyanánt előrebocsátom, hogy nem foglalkozom az anyag összegyűjtésével, válogatásával, amely a közreadó felkészültségén és szerencséjén múlik. Mindez azonban nem foglalható sem ajánlásba, sem szabályzatba. A regulációra vonatkozó javaslataim tehát a már összegyűjtött és kiválogatott

26 Magyarok kisebbségben és szórványban. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai 1919–1944. Szerk.: Bán D. András et al. Bp., 1995.

27 Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei. 1944. december 23. – 1945. november 15. A–B. köt. Szerkesztette, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta: Szücs László. Bp., 1997.

iratok közlésére vonatkoznak, de értelemszerűen alkalmazhatók egyéb dokumentumokra (pl. a sajtóanyagra) is.

1. A forráskiadvány szerkesztése, az anyag elrendezése

A.) Az érdemi bevezető tanulmány:

a.) egy fond vagy állag anyagát közreadó kiadvány esetében tartalmazza a fondképző hivatal, szerv, intézmény, stb. történetét;

b.) személyhez kapcsolódó iratok, levelezés esetében közölje az illető személy rövid biográfiáját;

c.) tematikus ill. kronologikus kiadvány esetében célszerű a téma ill. az időszak historikumának tömör összefoglalása, kiemelve a közreadott anyag által elsősorban érintett vonatkozásokat.

B.) Külön szerkesztői tájékoztatóban indokolt ismertetni a kiadvány forrásbázisát, különös tekintettel az anyag általános állapotára, a hozzáférhető és a hiányzó iratok arányára, jelentőségére. E helyütt kell tájékoztatást adni a válogatás szempontjairól, az elrendezés elveiről, a közlés módjáról, a kihagyások jellegéről, a szövegformálási eljárásokról, valamint a kötet apparátusáról.

A tematikus publikációk szerkesztői tájékoztatójában, minthogy az érdemi bevezetőben nincsen hivataltörténet, helyénvaló az információ a bevont forrásokat képző szervekről, intézményekről, sajtótermékekről és más publikációkról.

C.) A következő és nyilván legtestesebb részt a közzétenni kívánt források alkotják, ez a forráskiadvány főszövege. Ide kerülnek maguk a szövegek, az egyenként hozzájuk kapcsolt legendával, kommentárral, szövegkritikai és tárgyi magyarázó jegyzetekkel.

A szövegeket a keletkezésük alapján megszabott szigorú időrendben kell közölni. (Amennyiben a kiadvány tagolása a tematikai elvet követi, a szigorú időrend az egyes tematikai egységeken belül érvényesül.) Egy napon keletkezett iratok esetében a sorrendet a közreadó irattani szempontok alapján dönti el. (Pl. előbbre kerül egy tisztázat mint egy másolat.)

D.) Mutatók:

a.) Személynévmutató

b.) Földrajzi nevek mutatója

c.) Rövidítések jegyzéke

d.) Tartalomjegyzék

2. A főszövegben közlésre szánt iratok kijelölése

A forráskiadvány összeállításának legfontosabb művelete során a közreadó eldönti, hogy az összegyűjtött és tartalmilag előzetesen „megszűrt” anyagból ténylegesen mely darabok kerülnek be a publikációba. Hivatalos irat esetében a kijelölés elsődleges formai szempontja az iratnak ügyvitelben betöltött szerepe:

a.) Tisztázat: az irat végleges formája, amelyben rendszerint nem találhatók javítások. Más szerv vagy személy részére kiadott/elküldött példánya a kiadvány, amely rendszerint cégjelzéses papíron készült, gépirat esetén általában az első példány, a szerző vagy a kiadványozó eredeti aláírásával és hivatalos irat esetén bélyegzőlenomattal. Adott szerv, intézmény, személy által keletkeztetett és elküldött kiadványok rendeltetészerű helye a címzett fondja.

Azonos időpontban több példányban készült eredeti irat egyik példánya a másodlat vagy másodpéldány. Tartalmában és formájában teljesen azonos a tisztázattal. A keletkeztető irattárában megőrzött másodlat többnyire abban különbözik a kiadványtól, hogy papírja nem fejléces, nincsen rajta bélyegzőlenomat, és aláírás helyett csak szignóval látták el.

b.) Fogalmazvány: az irat nem véglegesnek szánt formája, amely azzal a céllal készül, hogy egy másik irat, a tisztázat készítésének alapjául szolgáljon. Tartalmazza a szövegen eszközölt igazításokat, javításokat és módosításokat.

c.) Másolat az irat időben későbbi, a keletkezés időpontja után létrejött példánya. Fogalmazványról és tisztázatról egyaránt készülhet. Tartalmában megegyezik a kópia alapjául szolgáló irattal, formailag az azonosság nem okvetlenül jellemző. A másolat jelleget az iraton általában feltüntetik. Esetenként aláírással és/vagy pecséttel, továbbá az eljárási dátum rögzítésével hitelesítik (hiteles másolat). A másolat lehet egykorú (amely röviddel az eredeti irat keletkezése után készült) vagy kései, teljes vagy kivonatos, betűhív vagy szövegű, ill. hiteles és hitelesítés nélküli.

A forráskiadvány készítése során a közreadó az irat keletkezésének valamennyi fázisát vizsgálja meg, a rendelkezésre álló változatokat vesse össze, és ennek alapján jelölje ki, hogy közülük melyik kerüljön a kiadványba. A tisztázati példány élvez elsőbbséget, ha az ettől való eltérést egyéb szempont nem indokolja.

3. A szövegközlés módjai, a szöveg megmunkálása

A szövegközlés módja szerint lehetséges:

A.) Teljes terjedelemben való közlés:

- ebben az esetben kihagyás semmiféle címen nem alkalmazható;

- rövidítések használhatók.

B.) Részleges közlés:

- a kihagyásokat ... jellel kell jelezni;

- amennyiben a kihagyás következtében a szövegösszefüggés vagy a helyesírási szabályok biztosítása érdekében szükségessé válik névelő, kötőszó beiktatása, esetleg az interpunkció módosítása, vagy nagybetű alkalmazása, a beiktatást ill. módosítást ()-ben kell elhelyezni (... és, ... A);

- az irathoz fűzött szövegkritikai jegyzetben utalni kell a kihagyott részletek tartalmára.

C.) Tartalmi kivonatban való közlés:

Szükséges lehet az A.) illetve a B.) pont alapján publikálandó iratok közötti esetleges összefüggések megvilágítása végett. A regeszta megjelenhet önállóan, ez esetben sorszámmal és címmel kell ellátni, valamint elhelyezhető a kommentárban is.

A szöveg kritikai megmunkálásához tartozik a forráskiadvány kéziratának leadása időpontjában hatályos akadémiai helyesírási szabályzat előírásainak érvényesítése a közlésre szánt szövegekben. A mai helyesírás alkalmazását indokolt a szerkesztői tájékoztatóban jelezni. A közreadó a helyesírási átigazítás során az egyes szavak régies írásmódját tegye át ma használatos formába, javítsa ki ill. pótolja a központozási fogyatékoságokat, a mai gyakorlat szerint alkalmazza a nagy- és kisbetűket, a keltezésben szintén igazodjék a mai eljárási módhoz, a helyesírási hibákat, betűcseréket javítsa ki, a nyilvánvalóan elnézésből megismételt szavakat iktassa ki, ezekhez az igazításokhoz nem szükséges jegyzetet fűzni. Az idegen nyelvű szövegeket az adott nyelv mai helyesírási szabályai szerint kell leírni, e tekintetben ügyelni kell arra, hogy a leggyakrabban előforduló angol és német szavaknál, kifejezéseknél eltérések lehetnek az egyes nyelvterületek (pl. Egyesült Államok ill. Ausztria) helyesírási gyakorlata között. Az eredetileg idegen betűvel írott szavakat, neveket a hatályos akadémiai szabályzat szerint kell átírni.

A mai helyesírás használata nem jelenti a mai magyar irodalmi nyelv alkalmazását. A régies szóalakok, kifejezések megtartandók, feledésbe merült jelentésüket szövegkritikai jegyzetben kell megadni. Különösen személyi levelezés publikálásánál megőrzendő az adott személy karakterisztikus szóhasználata, kifejezőmódja, még ha nem is egyezik a mai magyar nyelv gyakorlatával.

Az értelmetlen, többértelmű, magyartalan mondatokat, szintagmákat, tévesen használt idegen szavakat a közreadó nem módosíthatja, nem igazíthatja ki, hanem az ilyen szöveghelyek után a [sic!] jelzést kell alkalmazni.

4. Az irat felszerelése

A közlésre kiválasztott irat önmagában csupán egy szövegtest, amelyet a közreadónak kell információkat hordozó apparátussal ellátnia az irat értelmezése, akár tudományos, akár ismeretterjesztő célra való használhatósága érdekében. A tudományos és ismeretterjesztő kiadványok tartozékai a következők: sorszám, cím, legenda, kommentár, forrás- ill. szövegkritikai jegyzetek és tárgyi magyarázó jegyzetek. A két kiadványtípus között annyi különbség engedhető meg, hogy az ismeretterjesztő, népszerűsítő célzatú publikációkból elmaradhat a kommentár, és a szöveg egyértelmű olvasatához és megértéséhez elengedhetetlen minimumra csökkenthető a forráskritikai és a tárgyi magyarázó jegyzetek száma.

A. Cím

A dokumentumot a közreadónak kell címmel ellátnia, az eredeti cím szövegként kezelendő mint az irat része. Minden dokumentumot önálló címmel kell ellátni.

A cím kellékei:

a.) sorszám, amely mindig arab szám legyen. A mellékleteknél az irat sorszáma/abc kisbetűi jelet alkalmazzuk;

b.) a szerző/keletkeztető megnevezése, amely lehet személy, szerv, testület, hatóság, intézmény, stb. Személy esetében a név után indokolt megadni a szerző tisztségét, hivatali állását, beosztását, munkakörét, ezek híján foglalkozását vagy hivatását. Minden esetben teljes nevet kell megadni, rövidített titulussal (Dr., gr., stb.);

c.) a dokumentum típusa, ami lehet pl. jelentés, előterjesztés, emlékeztető, feljegyzés, határozat, jegyzőkönyv, kérvény, levél, távirat, jegyzék, parancs, utasítás, jogszabály, beszéd, felszólalás, újság- vagy folyóiratcikk, kiadványrészlet, stb.;

d.) a címzett megnevezése (ld. b./ pont).

A címnek nem kell feltétlenül külön utalnia az irat tárgyára, ha az más módon egyértelműen kiderül.

e.) A cím után közvetlenül helyezendő el az irat keletkezési helye és keletkezése, ezek a tágabb értelemben vett cím részének tekinthetők.

A dokumentum keletkezési helyét az iraton többnyire a keletkezés mellett tüntették fel. Amennyiben a helység nevét a közreadó állapítja meg, a helységnevet ()-ben kell elhelyezni. Ha nem dönthető el, az ismeretlenség tényét ? jellel kell kifejezni. Külföldi helységnevek esetén — amennyiben nem közismertnek tekinthető fővárosról, nagyvárosról van szó — indokolt az országnevet is ()-ben megadni.

A keltezés az év, a hónap (rövidítés nélkül) és a nap feltüntetése. Keltezésnek az irat keletkezési dátumát kell tekinteni, amely a végleges szöveg (tisztázat) aláírással jelölt jóváhagyásának időpontja. Amennyiben a közreadó állapítja meg a keltezését, a dátumot vagy annak a közreadó által megállapított elemét ()-be kell tenni.

Amennyiben nem a keletkezés, csak a postázás vagy a címzetthez való beérkezés vagy az iktatás dátuma állapítható meg, ezt kell megadni () nélkül, de a szövegkritikai jegyzetben közölni kell a dátum eredetét.

B. Minősítés, aláírás

Az irat kezelésére, minősítésére vonatkozó, rendszerint a szerzőtől/kiadományozótól származó utasítások (bizalmas, titkos, saját kezű felbontásra, stb.) a szöveg részének tekintendők és okvetlenül közlendők.

Az aláírás(ok) szintén a szöveg részeként kezelendő(k) és még abban az esetben is közlendő(k), ha a címben a név már szerzőként is szerepel. A címbe több személy esetén amúgy is csak az első aláíró neve kerül be.

A szignót, amennyiben a közreadónak módjában áll, fel kell oldani, a teljes nevet ()-ben a szignó alatt célszerű elhelyezni.

Olvashatatlan aláírás esetén a szöveg megfelelő helyére ezt kell beírni. Amennyiben az iraton egyáltalán nem szerepel aláírás, ezt a legendában közölni kell. Ha a szerző/kiadományozó neve rá van gépelve az iratra, de nem szignálta sajátkezűleg, ezt szövegkritikai jegyzetben kell közölni.

C. Legenda

Az irat szövegét közvetlenül követi a dokumentum alapvető adatait, mintegy megkülönböztető jegyeit tartalmazó legenda. Ennek részei: a jelzet, az előállítás módja (anyag, íróeszköz), az irat fajtája, hitelesítése vagy ennek hiánya, idegen nyelvből fordított vagy eredeti nyelven közölt forrás esetén a nyelv megnevezése, az irat külső formai jegyei, már publikált forrás újraközlése esetén az első megjelenés bibliográfiai adatai.

a.) A jelzét az a jelcsoport, amely lehetővé teszi az irat vagy más dokumentum egyértelmű azonosítását és meghatározza a közlés alapjául szolgáló példány őrzési ill. lelőhelyét.

Iratok, egyéb nem publikált dokumentumok esetében megadandó az iratörző intézmény neve, az irategyüttes ill. gyűjtemény teljes jelzete és megnevezése az irat-

őrző intézmény által alkalmazott szabványos formában, és mindazok az azonosító jelek, adatok, amelyek révén el lehet jutni az egyedi iratig (pl. iktatószám, alapszám, lapszám, dosszié, doboz, csomó, kötet stb.)

A napilapok cikkeinek, közleményeinek jelzete: a lap címe, a vonatkozó lapszám kelte (évszám, hónap, nap), a cikk szerzőjének neve, a cikk címe, oldalszáma. Szerkesztőségi cikk vagy egyéb, aláírás nélküli közlemény esetén utalni kell a szerző nevének hiányára.

Folyóiratcikk esetében közlendő a szerző neve, az írásmű címe, a folyóirat címe, az adott szám keltezése és az oldalszám. Amennyiben csak az évfolyam állapítható meg, közölni kell az adott szám sorszámát.

Könyv esetében megadandó a szerző neve, a könyv címe, a kiadó neve, a megjelenés helye és ideje, a közölt részlet oldalszáma. Amennyiben valamely adat nem szerepel a címnegyedben és a közreadó állapítja meg, akkor azt ()-be kell tenni.

b.) Az irat előállításának módja szerint lehet kézzel írott, géppel írott, sokszorozott és nyomtatott.

c.) Az irat fajtája szerint lehet tisztázat, fogalmazvány, másolat. (ld. II/2. pont)

A legendában a b./ és c./ pontokban említett meghatározásokat rendszerint indokolt együtt használni az irat jellegzetességeinek érzékelhető bemutatására, pl. „géppel írott tisztázat”, „sokszorozott másolat”, stb.

d.) Közölni kell a hitelesítés módját, az aláírás, szignó meglétét vagy hiányát, a pecsét, bélyegző és esetleges egyéb hitelesítő eszközök meghatározását.

e.) Az irat külső ismérvei, így anyaga, formátuma, állapota, lapszáma, cég- vagy egyéb jelzései abban az esetben közlendők a legendában, ha valamilyen rendkívülit, különlegességet képeznek, és/vagy befolyásolják az irat forrásértékét.

D. Kommentár

Tudományos kiadványokban a legenda után kommentárban célszerű elhelyezni az irat keletkezésére, további hivatali útjára, felhasználására, kezelésére vonatkozó történeti fontosságú adatokat, megjegyzéseket, értékeléseket, továbbá a más, kapcsolódó forrásokra való utalást, esetleg ezek regesztáját.

E. Szövegkritikai jegyzetek

Ezek tartalmazzák a közreadó valamennyi közlendőjét a publikált dokumentum textusáról.

A szövegkritikai apparátusnak a használhatóság szempontjából legcélszerűbb elhelyezése a lábjegyzet. Lehetőség szerint kerülendő a szöveg, a legenda és esetleg még a kommentár után való tördelése. A szövegkritikai jegyzeteket célszerű elkülöníteni a tárgyi magyarázó jegyzetektől, jelölésükre ez esetben az abécé kisbetűi használandók. Ez a különbségtétel azonban nem kötelező.

A szövegkritikai jegyzetek öleljék fel a szövegváltozatok közötti eltéréseket, különös tekintettel a közölt szöveg és más fennmaradt variációk differenciáira, az egyidejű vagy utólagos betoldásokra, törlésekre, szócserekre, szórendi változtatásokra, tehát minden átalakításra, amit a szövegen a szerző(k) végrehajtott(ak) a véglegesnek szánt szöveg kialakítása folyamán.

A jegyzetek tartalmazzák a címzett által utólagosan eszközölt aláhúzásokat, margójelöléseket és a margóra írott megjegyzéseket, kommentárokat, az utólagosan rávezetett kezelési utasításokat.

Itt indokolt feloldani az egyedileg használt és a rövidítésjegyzékben nem közölt rövidítéseket, sziglákat és névrövidítéseket. Közölni kell a nem közérthető, archaikus, magyartalan szóalakzatok, a ritkán használt idegen kifejezések jelentését, a szövegben szereplő idegen nyelvű részek, idézetek, közmondások, szólások, akklamációk fordítását.

F. Tárgyi, tartalmi jegyzetek, magyarázatok

A közlésre kijelölt dokumentumokban, akár csak utalásszerűen, számos személy, esemény, rendezvény, ügy, intézmény, jogszabály, egyéb tény és tárgy kerül említésre. Magyarázatukra szolgálnak a tartalmi jegyzetek. Elhelyezésük lábjegyzetként a szövegkritikai jegyzetek után következzenek, arab számokkal jelezve.

Gyakran előfordul, hogy a dokumentum szerzője a szövegben tárgyi hibát vét, téves adatot közöl, pontatlanul idéz, stb. A közreadó a szövegben nem eszközölhet javításokat, a helyreigazításokat jegyzetben kell közölnie.

A szöveg világos olvasata, jobb megértése érdekében szükséges kiegészítések, az adott forrással tartalmilag összefüggő más levéltári és könyvészeti források, szakirodalmi szöveghelyek szintén ebbe a jegyzetrészbe tartoznak, pontos adatlással.

5. A tájékoztató apparátus

A forráskiadvány használati értékét mind tudományos, mind ismeretterjesztő kiadvány esetében számottevően növeli a névmutató, a földrajzi mutató, a rövidítés-jegyzék és a tartalomjegyzék.

A. Névmutató

A névmutató tartalmazza a bevezető tanulmányban és a dokumentumokban előforduló valamennyi személynevet az ábécé rendjében. Nem kell belefoglalni a névmutatóba a bevezető tanulmányban és a jegyzetekben idézett történeti feldolgozások szerzőinek és az esetleg megemlített más forráskiadványok szerzőinek nevét. Amennyiben szerepelnek a névmutatóban, tipográfiaiilag különbözzenek a többi névtől.

A nevek ortográfiai változatait, így névmagyarosítás esetén a korábbi nevet, a családi név alakváltozatait, stb. a név után ()-ben kell megadni. A változatok közül az használandó, amelyet a forrás szerzője aláírás gyanánt maga is alkalmazott.

Azonos névalakok esetében a névhez megkülönböztetésre alkalmas kiegészítést, pl. foglalkozásra, hivatali állásra való utalást kell fűzni.

A titulusokat, nemesi előneveket a név után kell feltüntetni.

Idegen neveknél először mindig a vezetéknev, majd utána vesszővel elválasztva a keresztnév közlendő.

A névmutató lehet egyszerű, csupán a név előfordulásának oldalszámait megadó regiszter, és lehet annotált. Ez utóbbi esetben a dokumentumokban szereplő személyekről az alapvető információkat nem tárgyi-magyarázó jegyzetben, hanem a névmutatóban közöljük. Ennek előnye, hogy együttesen megtalálhatók az összes személyi adatok, az ismételt előfordulás esetén nem szükséges magában a kötetben keresgélni az információkat. Az annotáció jobban terhelhető adatokkal, mint egy jegyzet, több információt nyújthat.

Az annotált névmutatóba tartozó adatok: a születési és halálozási évszám, a személyre leginkább jellemző foglalkozás, társadalmi helyzet megjelölése (pl. politikus, köztisztviselő, katonatiszt, stb., esetleg ezek kombinációja). A legmagasabb szintű állás, katonatiszteknel az elért legmagasabb rendfokozat minden esetben megadandó. Nem magyar személyeknél indokolt a nemzeti hovatartozás közlése.

B. Földrajzi mutató

Készítése akkor szükséges, ha a forráskiadvány alapját képező levéltári fond vagy állag, tematikus kiadvány esetén a tárgykör feldolgozásában különleges fontossága van a helyszín megjelölésének. Ez esetben alfabetikus sorrendben, az előfordulási hely oldalszámával közlendő a szövegben előforduló országok, tartományok, megyék, városok, községek, folyók, tavak, hegyek, stb. megnevezése. A melléknévi alakzatokat is figyelembe kell venni. A magyar elnevezést indokolt megadni, az idegen nyelvű változatot ()-ben szintén közöljük. A földrajzi nevek helyesírásánál a kartográfiai atlasz legújabb kiadásának névmutatójához kell igazodni.

C. Rövidítések jegyzéke

Alfabetikus lajstromba szedve közöljük a rövidítéseket a teljes szóformával együtt. Nem kell megadni a súly, idő, távolság mértékegységeinek és a pénzneveknek az általánosan használt rövidítéseit.

D. Tartalomjegyzék

Újabbban rendszerint a kiadvány elején, a címnegyed után elhelyezett tartalomjegyzék fejezze ki a forráskiadvány egész szerkezetét. Az elkülönült tárgyi egységeken kívül (bevezető tanulmány, szerkesztői előszó, stb.) okvetlenül foglalja magában a publikált dokumentumok jegyzékét, feltüntetve a sorszámot, a címet és az oldalszámot.

SZÜCS LÁSZLÓ

KORREFERÁTUM SIPOS PÉTER ELŐADÁSÁHOZ

Az, hogy a forráskiadványok száma jóval felülmúlja az egyéb XX. századi tárgyú könyvformátumú történeti műveket, bizonyos szempontból természetes és törvényszerű jelenség. Törvényszerű, mivel az iratok ügyintézési érdekből a keletkezésük után hosszabb időre nem publikusak, de azért is, mert a források jelentős része az említett okon túl is el volt zárva a kutatók elől, és 1989 után a publikálás bizonyult a hozzáférhetővé tétel leggyorsabb és legeredményesebb módjának.

Másrészt a történeti kutatások természetes sorrendje, hogy a források lehető teljes feltárása megelőzi az ezek alapján készülő analíziseket, majd az analízisek, azaz a kész tanulmányok alapján kerülhet sor az érdembeni szintézisek, monográfiák megírására.

Ezt a természetesnek minősülő sorrendet korábban sajnos nem tartották be: elsősorban az 1945 utáni időszakról sorra készültek összefoglaló jellegű művek, amelyek — éppen a források feltáratlansága következtében — nem lehettek időtállóak. Az újabban hozzáférhetővé vált, megismert és jórészt publikált dokumentumok bizonyították az elmúlt 40 év történetét illetően — az újraírás szükségességét.

Egyébként éppen a tudományos analízisek és végső soron a szintézisek előkészítése szempontjából van kitüntetett szerepük a forráspublikációknak: a történelem iránt érdeklődő széles közönség ismereteinek bővítése szempontjából szerepük csak közvetetten jelentős — hacsak nem valamely rendkívüli eseménynek, rendszerint a napi sajtóban, folyóiratban közzétett dokumentumairól van szó, ami azonban csak érintőlegesen tartozik a levéltári források közzétételének általunk tárgyalt problematikájához.

Ami mármost azt illeti, hogy mi sem könnyebb egy történész, egy levéltáros vagy akár egy történelem iránt érdeklődő laikus írástudó számára, mint valamely témára vonatkozóan dokumentumokat összegyűjteni, kimásoltatni és ezeket kötetbe rendezve — nem különösebben igényes szinten — publikálni, az a véleményem, hogy mindent lehet jól és rosszul is csinálni. Másrészt vallom, hogy egy jó forráskiadványt megszerkeszteni semmivel sem könnyebb, mint egy tanulmányt, monográfiát megírni. Elsősorban azért, mert az utóbbi esetében a szerző arról ír, amiről ismeretei vannak, hallgathat arról, amiről nem tud; a forráskiadvány esetében viszont a szerkesztő nem kerülheti meg a dokumentumokban jelentkező adato-

kat, azokról, az események háttéréről számot kell adnia — s ez sokszor napokig, hetekig tartó rész kutatást igényel, nem szólva a szerkesztés, anyagelrendezés más természetű gyötrelmeiről.

Az elmondottakból következik, hogy felfogásom szerint elsősorban, sőt azt mondhatnám, hogy csak a tudományos igényességű, jellegű forrásközlés problematikájával érdemes és kell foglalkoznunk. A népszerűsítés, a széles közönség tájékoztatása a tudományos jellegű kiadványokra kell, hogy épüljön és nem a forráskiadvány, hanem elsősorban a feldolgozás, a cikk műfaja. A forrásközlés par excellence a tudományos közlés műfaja.

A forráskiadványok fajtáit illetően legyen szabad — Ember Győző után szabadon — felhívni a figyelmet arra, hogy vannak témák, amelyek elsősorban monografikus feldolgozást kívánnak, de semmiképp sem igénylik a vonatkozó források gyűjteményes megjelentetését. Ilyennek minősülnek elsősorban a vegyes provenienciájú iratok, sajtó és könyvészeti dokumentumok felhasználásával készülő — többnyire valaminek a bizonyítását (a leggyakrabban politikai célt) szolgáló publikációk. Ezek egy idő után — (politikai) aktualitásukat elveszítve — szinte érdektelenné válnak, s az egész válogatás tendenciózus volta folytán az egyébként érdekes egyes dokumentumokra is gyanakvással tekint a késői olvasó, különösképpen akkor, ha az egyes iratokat esetleg kihagyásokkal, csonkán tették közzé a kötetben. Egyébként is jogos a bizalmatlanság, mivel ezek a kiadványok az objektívnek ható dokumentumközlési formát jórészt csak a politikai célzat elfedésére használták.

Nem sokkal jobb a helyzet az egy vagy több levéltár, irattár rokon tárgyú fondjaiból, állagaiból merítkező, többnyire tematikus rendező elv jegyében készített forráskiadványokkal sem.

Az említett két forráskiadvány-típus nem veszi, jellegéből következően nem veheti kellően figyelembe azt, hogy az egyes iratok nem egyszerűen egy kialakított koncepció illusztrálására, igazolására szolgáló dokumentumok, hanem egy-egy intézmény működéséből származó, a különböző részlegek, sőt törzsinézmények szerves együttműködését is tükröző írástermékek, s hogy kiragadásuk ezekből az összefüggésekből, az összefüggések mellőzésével való közlésük már önmagában is történelemhamisítást eredményezhet.

Sipos Péterrel teljesen egyetértve magam is az egyetlen levéltári fond, állag vagy egy személy iratait (levelezését, naplóját) tartalmazó kiadványt tekintem a szó klasszikus értelmében vett forráskiadványnak; de vele nem teljesen egyezve, már az egy eseménysorhoz kapcsolódó, különböző gyűjteményekben őrzött iratokra épülő forráskiadványokat is csak külföldi levéltárak egy meghatározott témára (elsősorban a hungaricára) vonatkozó dokumentumválogatások esetében találok indokoltnak.

Megítélésem szerint az általam is szükségesnek tartott új forrásközlési szabályzat kidolgozásakor ennek az utoljára említett típusnak az igényeire kell, mondhatnám kizárólag, figyelemmel lenni. Az elmondottakon túl főleg azért, mert az egyéb típusú — így az ún. népszerűsítő jellegű — forráskiadványok kérdéseit szinte lehetetlenség szabályozni, hiszen a válogatások célja, tárgya, a válogató felkészültsége rendkívül változatos lehet — nem szólva arról, hogy az elkészülő szabályzat feltehetőleg el sem jut az ilyen, a szakmától rendszerint távol álló vállalkozóhoz.

A *XX. századi forráskiadás szabályait illető*, Sipos Péter által készített ajánlást célratörőnek, mértéktartónak és alapvetően jónak tartom, mégis néhány vonatkozásban kiegészíteném.

Mindenekelőtt a *témaválasztással* kapcsolatban az előzőekben már említett kérdést illetően, nevezetesen azzal, hogy ne olyan témákra irányuljon a forráskiadás, amelyek elsősorban monografikus feldolgozást igényelnek. Másrészt hangsúlyoznám, hogy csak az ország, vagy a megye, város, tájegység története szempontjából elsődlegesen fontos irategyüttesek kerüljenek publikálásra — de ezek mielőbb és feltétlenül.

A *forráskiadványok szerkesztése, az anyag elrendezése* című alfejezethez kapcsolódva felhívnám a figyelmet a többkötetes kiadványokra, illetve a sorozatokra, amelyek — főleg ha minden kötetnek külön szerkesztője van — számos, részletesen szabályozandó problémát rejtenek magukban.

A *főszövegben közlésre szánt iratok kijelölése* tekintetében kiemelném a fogalmazvány fontosságát. Elsősorban azért, mert az ezen látható különböző módosítások, javítások, kiegészítések lényeges hozzájárulást jelenthetnek az adott szerv, illetve vezető szándékának, a szándék formálódásának megismeréséhez. Konkrét esetben ez egyébként úgy néz ki, hogy vannak az adott szervhez beérkező iratok, ezek tisztázata, amelyek, ha fontosak, természetesen közlésre kiválasztandók; másrészt vannak az ezekre adott válaszok tervezetei, ezek fogalmazványok, amelyek szintén közlendők, ha fontos információkat tartalmaznak. Tehát, ha egyetlen fondra, állagra támaszkodik a kiadvány, nem lehet választás tárgya az, hogy a tisztázatot vagy a fogalmazványt közöljük-e.

Az elmondottakból következik az is, hogy fogalmazvány esetén az előadó által készített eredeti szöveget ajánlatos alapszöveggként közölni, és szövegkritikai jegyzetben célszerű jelezni azt, hogy ki és mit változtatott ezen.

Ezzel összefüggésben utalnék a *pro domo* feljegyzésre, ami egyébként szintén fogalmazvány, de az adott szervben, intézményben belüli, az ügyvel kapcsolatos véleményeket, megfontolásokat rögzíti, ami csak részben jelentkezik a fogalmazványban, vagy kiváltképp a tisztázatban. Ezt nem szoktuk általában főszöveggként közölni, de ajánlatos a legendában, esetleg a kommentárban hasznosítani a tartalmát.

A szövegek közlési módjai, a szöveg megmunkálása című alfejezetben ki kellene térni a sokjegyű számok mai helyesírás szerinti közlésének módjára is, mivel ez, különösen a számítógép alkalmazása következtében, sok kellemetlenséget okozhat.

Itt említeném meg, hogy a közlésnél lehetőség szerint követni kellene az eredeti irat formáját, (hasábos elrendezés, címek, alcímek elhelyezése, aláhúzások, betűnagyság követése stb.).

Az irat felszerelése című alfejezet esetében ki kellene térni az irathoz tartozó mellékletek (az eredetileg is az irat mellett található, illetve a más irategyüttesben felkutatott, de az ügy megértését elősegítendő itt elhelyezett dokumentumok) kérdésére is.

*A cím*et illetően igaz, hogy az eredeti cím szöveggént kezelendő, mégis — úgy gondolom — elhagyható, ha közlése a szerkesztő által adott dokumentum-cím megismétlését jelentené.

Az utóbbi időben — angol-amerikai forrásközlési példák nyomán — kezdjük elhagyni a címnek a tárgyra utaló elemét. Megítélésem szerint helyesebb feltüntetni a tárgyat is (tehát a klasszikus formában azt, hogy ki, kinek, miről), mivel ellenkező esetben, ha ugyanazon személyek, intézmények közötti levélváltások közlésére kerül sor, a cím semmitmondóvá válik. Egy kötetben belül azonban feltétlenül azonos módon kell kezelni ezt a kérdést is.

A keltezés megállapításához érdemes figyelni arra — s erre a készülő szabályzatban is ki kellene térni —, hogy mikor készült a fogalmazvány, mikor kiadmányozta az arra illetékes vezető, mikor küldték el a tisztázatot. Ezeket az adatokat természetesen csak kiemelkedően fontos iratok esetében és csak legendában, vagy jegyzetben kell megadni. Az irat címében a kiadmányozás, illetve a tisztázatot keltet kell feltüntetni.

Az aláírás(ok)-on kívül számos más (kiadás előtti, kiadás utáni, elküldés előtti, elküldés utáni láttamozás) szignó, kézjegy szerepelhet az iraton (azaz az előadóívén) — ezek közlésének módjára és egyáltalán az előadóív és a benne elhelyezett iratok viszonyára is érdemes lesz kitérni a készülő szabályzatban.

Itt jegyzem meg, hogy a legendában az irat egészére vonatkozó szöveggkritikai megjegyzéseket kell közölni, míg az irat egyes részeivel kapcsolatos ilyen természetű mondanivaló kerül az ennek szentelt lábjegyzetbe.

A jelzet — a levéltárak túlterheltsége miatt — sajnos nem szerepel minden esetben egyértelműen az egyes iratokon. A kutató így kellő tájékozottság hiányában, nem mindig tudja megállapítani azt, hogy mit tüntessen fel jelzetként. Gyakori eset az, hogy az iktatmány első oldalának felső szélén található számot, amely a beküldő szerv iktatószáma, tüntetik fel jelzetként — s így később nem lehet az iratot

visszakeresni. Ezért a jelzet megadásának kérdésével kapcsolatban ajánlatos felhívni a figyelmet a levéltárossal való konzultálás fontosságára.

A névmutatót illetően az egyszerű, csupán a név előfordulásának oldalszámait megadó regiszter előnyére hívnám fel a figyelmet — különösen a sok, részben ismeretlen személy nevét tartalmazó mutató esetében. Így nem válhat egyenetlenné a névmutató, másrészt dőlt betűs oldalszámmal lehet jelezni azt a helyet, ahol az adott személyről az alapvető információ lábjegyzetben megtalálható. Ezen annotáció összekapcsolható a dokumentumban szereplő, rá is vonatkozó egyéb tények magyarázatával.

A rövidítések jegyzékében — külön egységként — indokolt kitérni a kötetben rövidített formában hivatkozott levéltári fondok, állagok teljes nevének közlésére. Hasonló módon kell megadni a gyakran rövidített formában hivatkozott kiadványok, monográfiák teljes bibliográfiai adatait is.

Az összefoglaló tartalomjegyzék valóban a kötet egész szerkezetét hivatott bemutatni s ez a kötet elején helyezendő el. Ezt viszont a közölt iratok teljes jegyzéke nagyon megterhelné s éppen a kívánt cél megvalósulását akadályozná. Az iratok teljes jegyzékét — mintegy a tájékoztató apparátus részeként — felfogásom szerint, a kötet végén célszerű elhelyezni.

Végül nem hallgathatom el azt a meggyőződésemet, hogy egy új, a modern kor igényeivel számoló forrásközlési szabályzatnak szembe kell néznie a számítógépek széleskörű elterjedésének problémájával. Egyrészt azért, mert a kiadványok szerkesztése számítógéppel olyan lehetőséget kínál, amelyet hiba lenne nem figyelembe venni; másrészt olyan hibaforrást rejt magába (a szalagok, lemezek hosszabb idő után nem olvashatók), amelyre jó előre fel kell hívni a figyelmet. Nem utolsó sorban azonban mivel a nyomdai előkészítés következtében mindenképpen számítógépre kerül az anyag — és a tudományos jellegű forráskiadvány egyébként is csak egy szűk, számítógéppel általában rendelkező kör számára készül, ez a kör pedig a saját gépén könnyen hozzájuthat a kiadvány szövegéhez, felmerül a kérdés, hogy kell-e, milyen mértékben kell ezeket a köteteket nyomtatott formában is megjeleníteni. Ez viszont már nem csak a XX. századi források közlésének kérdése.

VITA A XIX. SZÁZAD VÉGI ÉS A XX. SZÁZADI FORRÁSOK KIADÁSÁNAK MÓDSZERTANI KÉRDÉSEIRŐL

Somogyi Éva hozzászólása

A magyarországi modernkori forráskiadás sok szempontból ugyanott tart, ahol 1920-ban, a Történelmi Társulat szabályzatának megjelenésekor. Hasonló történeti szituáció van jelenleg, mint 1920-ban volt. Akkor is felszabadult egy korábban zárolt, nagy mennyiségű iratanyag, hiszen a dualizmus idején 1847. december 31-től kezdődően minden iratot zároltak a Haus-, Hof- und Staatsarchivban. A zárlatot csak az I. világháború után oldották fel, addig még az 1848-as eseményekre vonatkozó fontos iratokat sem lehetett kutatni. Amikor 1920-ban a Történelmi Társulat szabályozta, hogy milyen módon kell kiadni a forrásokat, akkor az nagyon aktuális volt.

Az 1920-as szabályzat előírta, hogy minden forráskiadványnak két bevezetővel kell rendelkeznie, az egyik egy szerv- vagy hivataltörténeti bevezető, a másik pedig egy kiadástechnikai bevezető, amelyben minden, a kiadással összefüggő kérdést tisztázni kell.

A XIX. század végi, XX. századi magyar forrásokat modernizált, mai helyesírással kellene kiadni, a német nyelvterületen a XIX. századi német nyelvű forrásokat is mai helyesírással adják ki.

Fontosnak tartaná, hogy minden levéltárnak, közgyűjteménynek kötelezően használatos rövidítései legyenek, valamint a levéltári jelzet megadásakor ne csupán törzs- illetve fondszámokkal hivatkozzanak, hanem az iratanyag megnevezését is a jelzet részeként közöljék.

Varga László hozzászólása

A Sipos Péter által készített szabályzatot alapjában véve jónak tartja. Szabályként nem fogalmazható meg, hogy akár csak egy fond, vagy fondfőcsoport iratait célszerű csupán közölni. Egyetért azzal is hogy nem célszerű egy iratközlésbe sajtó-

anyagot belekeverni. Az általános szabály alól ritkán, de vannak kivételek, például amikor az irat egyetlen fennmaradt, reprodukálható formája sajtóközleményként maradt fenn.

Ha a forráspublikáció készítője abból indul ki, hogy nem egy fondból kell közölni az iratokat, az azt jelenti, hogy egy adott irat tisztázata és fogalmazványa is megtalálható: az előbbi a címzettnél, az utóbbi az iratképzőnél. Kérdés, hogy melyiket kell közölni és melyikre kell hivatkozni, hiszen lehetnek kisebb-nagyobb tartalmi, stilisztikai vagy formai eltérések, pl. az egyikben csak szignó a másikon viszont hiteles aláírás szerepel. Meggondolandó hogy azt a példányt kell-e közölni, amely az egy-fond elv alapján az adott fondképző irattárában található?

A levéltári jelzetek megadása is problematikus, mivel a jelzetek változhatnak, ezért helyesebb volna az irategység nevét megadni (tehát pl. Csepel Vas- és Fém-művek, könyvelés).

Kérdéses az aktán szereplő pro domo és egyéb feljegyzések közlése is. Tapasztalatai szerint a megjegyzések olvashatatlansága korlátozza a közlést, az aláírások helyett szereplő szignók feloldása is kérdéses lehet. Amennyiben ezeket csak töredékesen lehet elolvasni, illetve feloldani, akkor talán érdemes lenne elhagyni a nem informatív bejegyzéseket. Ugyanez a helyzet a piszkozat–tisztázat kérdésénél: természetesen van, ahol a kettő között tartalmi különbség van, és ezt jelezni kell, az esetek többségében azonban nincsen lényegi eltérés. Főlösképpen érzi, hogy követelményként legyen felállítva az, hogy a fogalmazványok is kerüljenek bele a forrásközlésbe.

Túlzottan szigorúnak tartja azt is, hogy a közlésnek tükröznie kelljen az eredeti irat formáját — például a betűnagyságot is. Kérdéses pl. hogy kell-e a fejléctet közölni, különösen akkor, ha egy fondból történik a forráspublikálás. Varga szerint a Sipos által bírált, az iratokat csupán facsimilében, jegyzetek nélkül, azonban esetenként utólag kiegészítve tartalmazó Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez című forráskiadás egy szempontból védhető: a több kötetes forráskiadvány olyan „érzékeny” anyagot közöl, hogy ebben az esetben a formahűség a hitelesség záloga, és vállalja a közreadó, hogy a másolatban olvashatatlan részeket kiegészítette tollal.

Még egy kérdéskört vet fel, amely ugyan nem tartozik szorosan a forráskiadás módszertanának kérdéseihöz, de XX. századi forrásoknál megkerülhetetlen: a személyes adatok védelme. Igen nehéz forráskiadási szabályzatban rögzíteni, hogy milyen módon történjen ezen adatok anonimizálása. Különösen kérdéses abban az esetben, amikor a forráskiadó maga sem ismerhette meg a személyes adatot. Amennyiben a személyes adatok védelme miatt az inkriminált nevek nem közölhetőek (vagy csak monogram formában), akkor megkérdőjeleződik a névmutató hasz-

nálhatósága is. A nevek helyesírása történjen az Akadémia helyesírási szabályzata szerint, azonban a külföldi neveknél (pl. orosz, kínai stb.) ez már problémát okozhat.

A vitát összefoglalta: Kenyeres István

Tartalom

Előszó.	3
Konferencia — Előadás	
<i>Tringli István:</i> Középkori oklevelek kiadásának problémái	7
Konferencia — Korreferátum	
<i>Szovák Kornél:</i> Korreferátum Tringli István előadásához.	41
Konferencia — Előadás	
<i>Szende Katalin:</i> A magyarországi középkori német nyelvű források kiadásának elvei és gyakorlata	7
Vita	
Vita a középkori forráskiadás módszertanáról	63
Konferencia — Előadás	
<i>Oborni Teréz:</i> A kora újkori latin nyelvű forrásszövegek kiadásáról.	67
Konferencia — Korreferátum	
<i>Fazekas István:</i> Korreferátum Oborni Teréz előadásához.	77

Konferencia — Előadás

Soós István:

Javaslatok az újkori magyarországi latin
és német nyelvű források kiadására 81

Bak Borbála:

A XVI–XVIII. századi magyar nyelvű források
kiadásának kérdései. 91

Konferencia — Korreferátum

Dominkovits Péter:

Korreferátum Bak Borbála előadásához. 139

Vita

Vita az újkori forráskiadás módszertanáról 147

Konferencia — Előadás

Hermann Róbert:

Az 1848–49-es források kiadása 151

Sipos Péter:

A XX. századi forráskiadás problémái
és ajánlás a forráskiadás szabályzatára 171

Konferencia — Korreferátum

Szűcs László:

Korreferátum Sipos Péter előadásához 185

Vita

Vita a XIX. század végi és a XX. századi források
kiadásának módszertani kérdéseiről 191

E számunk szerzői

Bak Borbála (ELTE BTK, docens),
Dominkovits Péter (SL, főlevéltáros),
Fazekas István (levéltári delegátus, Bécs),
Hermann Róbert (Hadtörténeti Intézet, tudományos főmunkatárs)
Oborni Teréz (JPTE, docens)
Sipos Péter (MTA TTI, tudományos tanácsadó)
Soós István (MTA TTI, tudományos főmunkatárs)
Szende Katalin (CEU)
Szovák Kornél (PPKE BTK, docens)
Szűcs László (MOL, nyugalmazott főosztályvezető)
Tringli István (MTA TTI, tudományos munkatárs)

CEU = Central European University

ELTE BTK = Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar

JPTE = Janus Pannonius Tudomány Egyetem

MOL = Magyar Országos Levéltár

MTA TTI = Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet

PPKE = Pázmány Péter Katolikus Egyetem

SL = Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára

Nehéz helyzetben van a történész és/vagy levéltáros, legyen még „szárnyait próbálgató” végzős egyetemista, vagy már biztosabb alapokkal rendelkező PhD-hallgató, sok éves szakmai tapasztalattal felvértezett kutató vagy gyakorló levéltáros, amennyiben történeti forrásokat szeretne kiadni: milyen módon publikálja a már összegyűjtött, feldolgozott, publikálásra előkészített forrásokat? A forrásközreadó azért is van nehéz helyzetben, mert a jószerével egyetlen, ugyanakkor alapjában máig sem elavult forráskiadási szabályzat mintegy 80 éve látott napvilágot a Magyar Történelmi Társulat jóvoltából. Az azóta eltelt nyolc évtizedben születtek ugyan egyes részterületekre vonatkozó forráskiadási szabályzatok, azonban az 1920-ban kiadott szabályzat felfrissítése, mai viszonyokhoz igazítása a magyar történettudomány régi adóssága. A Fons folyóirat, amelynek fő profiljává már az 1994-es induláskor is a szakszerű forráspublikációk közlését tette, hasonló gondokkal, problémákkal küszködött/küszködik. Éppen a fenti okok miatt határozta el a Szerkesztőség, hogy konferenciát szervez a hazai forráskiadás módszertani kérdéseiről. Jelen számunk az 1999. december 8-án, a Budapest Főváros Levéltára, a Fons és a Magyar Történelmi Társulat által közösen rendezett, a forráskiadás módszertanáról megtartott konferencia anyagát tartalmazza. A kötetben három nagyobb egység található: a középkori, a kora újkori–újkori és a legújabb kori forráskiadás problematikájával foglalkozó egységek, ezen belül pedig a latin, a német és a magyar nyelven írt források kiadásáról szóló előadások, illetve korreferátumok szövegei, valamint a lefolytatott viták rövid összefoglalói olvashatók.